

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ  
ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ  
ІМЕНІ Т.Г.ШЕВЧЕНКА

На правах рукопису

МИСЮРА ОЛЕКСАНДР ОЛЕКСАНДРОВИЧ

УДК 930 (477)(092) „18” Кониський

**ОЛЕКСАНДР КОНИСЬКИЙ У ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНОМУ  
І КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЬОМУ ЖИТТІ УКРАЇНИ  
(ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ СТ.)**

07.00.01 – історія України

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата  
історичних наук

Науковий керівник –  
**Половець Володимир Михайлович,**  
доктор історичних наук, професор

Чернігів – 2005

## ЗМІСТ

|                                                                                                                      |            |
|----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|------------|
| <b>ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....</b>                                                                                | <b>3</b>   |
| <b>ВСТУП.....</b>                                                                                                    | <b>4</b>   |
| <b>РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ І ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА</b>                                                             |            |
| <b>ДОСЛІДЖЕННЯ.....</b>                                                                                              | <b>11</b>  |
| 1.1. Стан наукової розробки проблеми.....                                                                            | 11         |
| 1.2. Характеристика джерельної бази.....                                                                             | 24         |
| <b>РОЗДІЛ 2. ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ О.КОНИСЬКОГО.....</b>                                                                     | <b>33</b>  |
| 2.1. Основні віхи життєвого шляху О.Кониського.....                                                                  | 34         |
| 2.2. Формування світогляду О.Кониського.....                                                                         | 49         |
| <b>РОЗДІЛ 3. ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ</b>                                                                     |            |
| <b>О.КОНИСЬКОГО.....</b>                                                                                             | <b>65</b>  |
| 3.1. Громадівська діяльність О.Кониського.....                                                                       | 66         |
| 3.2. Внесок О.Кониського у справу об'єднання розмежованих імперіями<br>українських земель.....                       | 84         |
| 3.3. Участь О.Кониського в становленні Наукового товариства імені<br>Т.Шевченка.....                                 | 101        |
| <b>РОЗДІЛ 4. КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ</b>                                                                  |            |
| <b>О.КОНИСЬКОГО.....</b>                                                                                             | <b>118</b> |
| 4.1. О.Кониський – засновник шевченкознавства.....                                                                   | 118        |
| 4.2. Становлення громадянської поезії О.Кониського як важливої складової<br>культурно-просвітницької діяльності..... | 131        |
| 4.3. Організація О.Кониським видавничої справи.....                                                                  | 143        |
| <b>ВИСНОВКИ.....</b>                                                                                                 | <b>161</b> |
| <b>СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....</b>                                                                 | <b>166</b> |

## ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВР ІЛ НАНУ – Відділ рукопису інституту літератури ім. Т.Шевченка  
Національної академії наук України

ВР ЛНБ – Відділ рукопису Львівської наукової бібліотеки ім. В.Стефаника  
Національної академії наук України

ІР НБУВ – Інститут рукопису Національної бібліотеки імені В.І.Вернадського  
Національної академії наук України

ЦДІАУК – Центральний державний історичний архів у м.Києві

ЦДІАЛ – Центральний державний історичний архів у м.Львові

ЧІМ – Чернігівський історичний музей імені В.В.Тарновського

ЧЛММЗ – Чернігівський літературно-меморіальний музей-заповідник  
М.М.Коцюбинського

ДАЧО – Державний архів Чернігівської області

ДАПО – Державний архів Полтавської області

ВУАН УРСР – Всеукраїнська академія наук Української Радянської  
Соціалістичної Республіки

НТШ – Наукове товариство ім. Т.Шевченка

ЗУБО – Загальноукраїнська безпартійна організація

РУП – Революційна українська партія

УНР – Українська Народна Республіка

## ВСТУП

Актуальність дослідження визначається необхідністю переосмислення ролі і значення українського ліберального та національно-визвольного руху в другій половині XIX ст. і його провідних постатей, до яких по праву належить Олександр Якович Кониський (1836-1900) – письменник, публіцист, науковець і громадський діяч. Його творчий доробок складає чотири томи прози, поезії, публіцистики і монографії про життя і діяльність Т.Г.Шевченка [1-2]. Він набув заслуженої репутації як автор популярних підручників для недільних шкіл [3-5]. О.Кониський був одним із фундаторів Літературного товариства імені Т.Шевченка, а пізніше – ініціатором перетворення його у Наукове товариство імені Т.Шевченка. Опубліковані ним нариси про становище поневолених наддніпрянських українців стали помітним явищем у суспільно-політичному житті Галичини.

У добу дії руйнівних указів [6, с.80] другої половини XIX ст. про заборону української мови, літератури і театру, лютих репресій та переслідувань українського слова, нищення всіх національних здобутків у Наддніпрянській Україні О.Кониський став найбільш світлою постаттю, як писав С.Єфремов, справжнім прапором [7, с.1], великим патріотом і полум'яним захисником поневоленого народу. Він належить до провідних кіл української національної інтелігенції, яка не підкорялася урядовому тиску і в найтяжчих умовах продовжувала працювати для майбутньої долі своєї батьківщини.

Обстоюючи українську національну ідею, Олександр Якович не боявся урядового терору і всю свою енергію віддавав на службу рідному народу задля поліпшення його долі й піднесення загального рівня освіти. Він власним прикладом організовував громадських діячів та заохочував їх до жертвної праці в ім'я добра рідного краю. Не маючи диплома про закінчення

навчального закладу і все своє життя займаючись самоосвітою, він особисто вважав себе лише громадським діячем, а вже потім прозаїком, поетом, літературним критиком, публіцистом і науковцем.

О.Кониський – один із тих українців, чия душа змолоду була обпечена Шевченковим словом, яке визначило зміст усього подальшого його життя: „... Я з щедрої Тарасової руки напився з повної чаші народних сліз; гіркі вони, і не сказати, які гіркі, зате з ними влилася в мої жили і та тиха гаряча любов до рідного краю і народу, що весь мій вік гріє мене...” [8].

Історія життя та громадської діяльності О.Кониського має безпосереднє відношення до такої важливої проблеми нашого сьогодення, як питання про шляхи формування української національної еліти. Воно знаходиться у центрі уваги нашого суспільства, оскільки саме наявністю зрілої і численної еліти визначається наступний шанс держави на успіх в економіці, культурі, внутрішній та зовнішній політиці.

Активна участь Олександра Яковича в українському національно-визвольному русі стала головною причиною того, що в радянський період його ім'я, а також громадська діяльність та літературна спадщина були предметом несправедливих замовчувань і фальсифікацій. За винятком небагатьох публікацій в наукових та періодичних виданнях української діаспори, його життєвий шлях та громадська діяльність не вивчалися, і тільки з утворенням української незалежної держави з'явилися окремі згадки та декілька наукових розвідок переважно краєзнавчого характеру. Більша увага приділялася літературній діяльності – вийшло репринтне видання монографії „Тарас Шевченко-Грушівський: Хроніка його життя” [9].

Проте в цих нечисленних публікаціях біографія та діяльність висвітлюються недостатньо. До останнього часу залишаються невивченими його громадська, наукова, публіцистична діяльність, політичні, історичні та релігійні погляди, епістолярна спадщина.

Дослідження доробку О.Кониського на громадській ниві дає можливість об'єктивно простежити особливості національно-визвольного руху та його вплив на перебіг процесу переходу від поширення знань до конкретних організаційних заходів, зміст яких полягав у тому, щоб шляхом демократичних перетворень у соціальній та політичній сферах домогтися національного відродження України.

Громадська і творча діяльність Олександра Яковича сприяли об'єднанню еліти Наддніпрянщини з інтелектуальними колами Галичини. І.Франко з цього приводу наголошував: „...особистий вплив і його різностороння праця дуже багато причинилися до засипання тієї прірви, що мала бути смертельною раною для національного руху... до розворушення думок у Галичині...” [10, с.58]. Він автор слів духовного національного гімну України. У 1960 році в Канаді газета „Гомін України” опублікувала статтю – „Засновник НТШ і автор поезії „Боже Великий Єдиний”, в якій повідомлялося: „До слів вірша О.Кониського „Боже Великий Єдиний” композитор М.Лисенко написав хвилюючу музику й у висліді вийшов національно-церковний гімн, яким і сьогодні закінчуються богослужіння в українських церквах” [11, с.2]. У контексті зазначеного непересічна особистість О.Кониського, як і його багатостороння творча та громадська діяльність, потребують глибокого комплексного дослідження.

Таким чином, **актуальність** дисертаційної роботи зумовлюється, по-перше, необхідністю реконструювати наукову біографію О.Кониського, акцентувати увагу на періодах, коли він працював у Полтаві, перебував на засланні та за кордоном, брав участь у роботі Київської громади і обирався гласним київської міської думи, налагоджував зв'язки з українськими діячами в Галичині, був ініціатором заснування Літературного товариства імені Т.Шевченка та сприяв перетворенню його в НТШ; по-друге, потребами історіографічного аналізу творчого доробку автора і з'ясуванням його ролі у розвитку шевченкознавства, громадянської поезії та видавничої справи.

**Обрана тема** виконувалася згідно з планом науково-дослідницьких робіт з історії України другої половини XIX ст., які розробляються на кафедрі українознавства і політології Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка.

**Об'єктом дисертаційного дослідження** є життєвий шлях, громадсько-політична та культурно-просвітницька діяльність Олександра Яковича Кониського.

**Предметом дисертаційного дослідження** – праці О.Кониського в галузі шевченкознавства, етнографії, української історії, його участь у наукових, просвітницьких, громадських і політичних організаціях, система поглядів О.Кониського на відродження національно-культурного та громадського життя українського народу.

**Хронологічні рамки дисертації**, враховуючи специфіку дослідження персоналій, охоплюють увесь період життя О.Кониського – від народження в 1836 р. до передчасної смерті в 1900 р.

**Мета** даного дослідження полягає в тому, щоб на основі аналізу спеціальної літератури, опублікованих та нововиявлених документальних матеріалів реконструювати життя і діяльність О.Кониського, з'ясувати його роль і місце в суспільно-політичних процесах України другої половини XIX ст., дати характеристику його наукової і культурно-просвітницької діяльності, проаналізувати публіцистичну та епістолярну спадщину.

Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити такі **дослідницькі завдання**:

- проаналізувати стан і ступінь дослідження проблеми в українській та зарубіжній історіографії, визначити рівень і повноту її джерельного забезпечення;
- відтворити наукову біографію О.Кониського, приділити головну увагу київському періоду його життя;

- дослідити його участь у громадсько-політичному житті України другої половини XIX ст. в цілому та в українському культурно-просвітницькому русі зокрема;
- з'ясувати роль і місце О.Кониського в утворенні Наукового товариства імені Т.Шевченка та заснуванні „шевченкознавства” як окремої наукової галузі.

**Методологічні засади** дисертаційного дослідження становлять принципи історизму, науковості та об'єктивності, які дають можливість виявити діалектику взаємодії структурних елементів історіографічного процесу, здійснити аналіз подій і явищ минулого. Такий підхід дозволяє досліджувати вчинки і дії конкретної історичної особистості, враховувати особливості її характеру, реалії політичного й економічного життя держави, а також специфіку суспільного середовища та близького оточення об'єкту дослідження.

У процесі виконання дисертації використовувався проблемно-хронологічний принцип, який визначив вивчення життєвого шляху О.Кониського в динамічному розвитку. Конкретно-історичний принцип дозволив виявити взаємозв'язки між громадівською діяльністю О.Кониського і його внеском у справу об'єднання розмежованих імперіями українських земель. Порівняльний підхід дав можливість з'ясувати загальні закономірності й особливості становлення громадянської поезії О.Кониського як важливої складової культурно-просвітницької діяльності.

Описовий метод історичного дослідження дозволив відтворити цілісну картину участі О.Кониського в утворенні наукового товариства імені Т.Шевченка та в організації видавничої справи. У ході дослідження були також застосовані методи критики історичних джерел, що визначається специфікою предмету вивчення. Комплексне застосування різноманітних способів пошуку, аналізу і синтезу забезпечило можливість оптимального використання архівних матеріалів, опублікованих джерел та монографічної літератури.



**Наукова новизна** дисертаційного дослідження полягає в тому, що в ньому вперше на підставі аналізу широкого кола документів і матеріалів відтворено біографію О.Кониського в контексті українського національного відродження другої половини XIX ст. У дисертації всебічно висвітлена його наукова, громадсько-політична та культурно-просвітницька діяльність в Полтаві, Києві та Галичині. До наукового обігу залучено відомі раніше і не оприлюднені донині документи особового походження, що дало можливість комплексно дослідити громадівську, шевченкознавчу, видавничу діяльність та участь О.Кониського у створенні НТШ і зв'язках із західноукраїнською інтелігенцією. Доповнена бібліографія праць вченого.

**Практичне значення** результатів дослідження полягає в тому, що основні положення дисертації узагальнені факти, спостереження та висновки можуть бути використані при написанні наукових праць, лекційних, нормативних та спеціалізованих курсів з історії України, культури, етнографії, з історії і теорії українських громадсько-політичних та культурно-просвітницьких рухів і організацій. Вони допоможуть в подальшому дослідженні творчості О.Кониського, а також поглибленому вивченні історії України другої половини XIX ст.

Широке використання цих матеріалів стане в пригоді у виховній роботі з молоддю та серед громадян нашої держави: вихованні любові до Батьківщини, формуванні патріотичних почуттів, національної гідності, поваги до українського народу, його історії та культури, оскільки особа О.Кониського є прикладом високих людських моральних якостей, а його діяльність була присвячена боротьбі за духовне відновлення українського народу.

**Апробація результатів дослідження.** Основні положення та висновки дисертації обговорювалися у доповідях і повідомленнях автора на засіданнях кафедри українознавства і політології Чернігівського державного педуніверситету імені Т.Г.Шевченка. Загальна концепція дослідження, його окремі аспекти апробовані: на наукових конференціях молодих вчених та студентів ЧДПУ (2001, 2002, 2003, 2004 рр.); щорічних підсумкових та міжвузівських науково-практичних конференціях професорсько-викладацького складу ЧДПУ впродовж 2002-2004 рр.; обласному науковому семінарі з

актуальних питань історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини (2001, 2002); III і IV Міжнародних наукових конференціях „Історія та культура Лівобережної України” (листопад 2002 р., жовтень 2004 р., м. Ніжин).

Теоретичні узагальнення і фактичні матеріали дослідження знайшли відображення в наукових публікаціях загальним обсягом – 5 друк. арк.

Результати дослідження викладені в статтях за темами окремих розділів дисертації:

1. Олександр Кониський (1836-1900) // Сіверянський літопис. – 2002. – №1. – С.127-129.
2. Олександр Кониський: громадська та політична діяльність. 1836-1900 (до визначення проблеми) // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини. – Чернігів. Вип.V. – 2002. – С.13-21.
3. Феномен Олександра Кониського (1836-1900) // Матеріали науково-методичного семінару. Вища школа: проблеми, пошуки, тенденції. – Чернігів. 2003. – Вип.IV. – С.138-146.
4. Постать Олександра Кониського в українському національно-визвольному русі (історіографія та джерельна база) // Сіверянський літопис. – 2004. – №1. – С.37-47.
5. Громадівська діяльність Олександра Кониського // Вища школа: проблеми, пошуки, тенденції. – Чернігів. 2004. – Вип.V. – С.145-157.
6. Суспільно-політична діяльність О.Кониського: полтавський період // Сіверянський літопис. – 2004. – №5-6. – С.3-6.
7. Участь О.Кониського в утворенні Наукового товариства імені Т.Шевченка // Вища школа: проблеми, пошуки, тенденції. – Чернігів. 2005. – Вип.VII. – С.115-130.

Структура дисертації обумовлена проблемно-хронологічним принципом, а також специфікою мети та завданнями дослідження і складається зі вступу, чотирьох розділів, 10 підрозділів, висновків, списку використаних джерел та літератури (579 позицій). Обсяг рукопису становить 206 сторінки (з них 165 сторінок основного тексту).

## РОЗДІЛ 1

### ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

#### 1.1. Історіографія проблеми

Олександр Якович Кониський – письменник, публіцист і видавець, науковець і видатний діяч українського національно-визвольного руху другої половини XIX ст. Не дивним є те, що перші публікації про нього з'явилися ще за його життя. У процесі вивчення життєвого шляху, громадсько-політичної та культурно-просвітницької діяльності О.Кониського можна виділити три періоди. Перший – охоплює час від кінця XIX – до кінця 20-х років XX ст., другий – від початку 30-х до кінця 80-х рр. XX ст. і третій – сучасний період розробки проблеми. Перший період характеризується найбільшою інтенсивністю досліджень, особливо після смерті Олександра Яковича. Дорадянський час наповнений досить широким колом досліджень про його життя та діяльність. Після революції 1917 р. увага приділялась і деяким аспектам громадсько-політичної діяльності. Другий період – це період замовчування, в першу чергу участі О.Кониського в національно-визвольному русі, хоча в еміграційних колах певною мірою дослідження продовжувалися. І третій, сучасний етап, що розпочався з 90-х років XX ст., відкрив можливість для об'єктивного вивчення життя та діяльності О.Кониського і залучення до наукового пошуку всіх відомих джерел і літератури. Останній етап характеризується публікацією його шевченкознавчого доробку, письменницької спадщини та появою окремих розвідок, у тому числі й до вшанування 100-річчя з дня смерті. Такий підхід узгоджується з вимогами сучасної біографістики, яка трактує біографію як „літературний, науково-популярний і науковий твір”, що є об'єктом дослідження. „Дві великі течії визначають зміст її вивчення як історико-культурного явища: індивідуалістська, що більш властива літературознавству й у центрі уваги має особистість..., та історико-соціологічна, що характерна для історичних досліджень і визначає відносини особистості в історичному контексті” [12, с.5].

В опрацьованій історичній літературі, присвяченій особі О.Кониського, можна виділити три жанри: перший – рецензії на його наукову і літературну творчість; другий – біографічні статті та нариси, в тому числі в енциклопедичних і довідкових виданнях; третій – загальні праці, в яких є згадка про відомого діяча національно-визвольного руху другої половини ХІХ ст.

Перші стислі повідомлення про О.Кониського „як просвітителя в Галицькій Русі” та коротку біографію подав протягом 1890-1896 рр. видатний український культурно-освітній діяч Василь Лукич (псевдонім В.Левицького – О.М.) [13-18]. Ім'я О.Кониського було добре відомим у літературних та громадських колах [19, с.502-503]. 29 квітня 1893 р. у Києві відбулося святкування його 35-річного ювілею літературної діяльності [20-23]. Про свято „друголюба української долі” було подано коротеньку інформацію на сторінках „Зорі” [24]. Перший розгорнутий аналіз творчого доробку О.Кониського подав 1894 р. відомий літературознавець О.Огоновський у своїй „Історії літератури руської” [25]. Характерно, що самому дослідженню творчості передувала детальна розповідь про життєвий шлях письменника, якого в Галичині знали і глибоко шанували. Зазначалася особливість художнього методу та жанрових різновидів О.Кониського, пов'язаних з „етюдами”, „ескізами”, „картинками”, „фотографіями” і „образками”, за допомогою яких він звертався до драматичних моментів людської долі, ратував за свободу особистості від політичного і економічного гніту, закликав до оборони національної самосвідомості. При цьому „оповідання свої писав автор у мові прегарній, прикрашеній народними прислів'ями, а твори його читалися залюбки всіма тямущими українцями” [25, с.169]. О.Огоновський підкреслював, на нашу думку, саме ті риси творчої особистості О.Кониського, за які потім так часто критикували його опоненти.

У 1899 р. ім'я О.Кониського було внесено до російського словника Ф.Брокгауза та І.Ефрона [26], а 1903 р. – до „Большой энциклопедии” за редакцією С.Южакова [27]. Зазначені енциклопедичні видання подавали короткі

біографічні дані на Олександра Яковича як письменника, публіциста, літературного критика, громадського діяча, науковця і перекладача. Перелік найважливіших художніх творів доповнювався історичними, історико-літературними і критичними статтями, в яких простежується взаємопов'язаність теоретичних поглядів і художньої практики, вплив започаткованого ним жанру та своєрідного художньо-публіцистичного стилю.

Діяльність О.Кониського як громадсько-політичного і культурно-освітнього діяча знайшла певне відображення у працях О.Авдіковича [28], М.Грушевського [29], С.Єфремова [30, с.422-429], К.Студинського [31, с.271-338], І.Франка [32] та ін. Сучасник Олександра Яковича, західноукраїнський письменник О.Авдікович у своїх спогадах зазначав, що О.Кониський зумів у своїх творах розгорнути широку картину народних звичаїв, дати яскраву галерею представників різних класів і груп суспільства, відобразити суттєві сторони тогочасної дійсності [28, с.15].

Видатний український вчений М.Грушевський високо оцінював творчість О.Кониського, особливо його оповідання з народного життя. Для нього письменник був гарячим патріотом, який щиро любив свій народ і жив його інтересами, його бідами і радостями, „людиною з громадянською відвагою, незламану пригодами, що випадали на нього, лихоліттям, що тоді багатьом замикали уста” [29, с.13].

Чимало місця осмисленню значення літературного доробку О.Кониського відвів С.Єфремов у своїй фундаментальній праці „Історія українського письменства”. Він визначив громадянську позицію письменника, впевнено зарахувавши його до шістдесятників XIX ст., бо „все ж 60-ті роки поклали на них виразні ознаки, що єднають їх в одну групу власне спільною літературною манерою” [30, с.390]. Характерними особливостями, що вирізняли О.Кониського поміж інших були „його громадський хист, працьовитість і працездатність, не цурався він і простого люду” – зазначає С.Єфремов [30,

с.423]. Разом з тим вчений наголошував, що все це не завжди позитивно позначалося на якості творів. „Кониському не пощастило помирити тенденційність з художньою формою” [30, с.427].

Про зв'язки О.Кониського з Галичиною в 1862-1866 рр. повідомляв у „Записках НТШ” К.Студинський. Визначивши ці відносини як такі, що підтримували і розвивали віру молодшого і старшого покоління громадян у кінцеву перемогу української національної ідеї, вчений продовжував: „його публіцистичні статті, оповідання, поетичні твори і особисті взаємини мали значний вплив на відродження і розвиток українства в Галичині” [31, с.388].

Заслуговує на увагу, що І.Франко у своїй книзі „Про життя і діяльність Олександра Кониського” писав: „Між українськими письменниками, що розпочали свою працю вже по смерті Тараса Шевченка, одно з перших місць займає Олександр Кониський. Повних 40 літ працював він на ниві нашого рідного слова, будив сонних і письмом, і словом, боровся... та до смерти не переставав дбати про одно велике діло – про просвіту рідного народу і про вменшення на світі здирства, кривди та неволі людської” [32, с.3].

Варто підкреслити, що творчість О.Кониського протікала в річищі народницького спрямування, про що наголошували Є.Онацький [33], О.Лотоцький [34, с.140], Є.Чикаленко [35, с.242], М.Кононенко [36, с.119-120] та ін. У своїх працях вони розглядали письменника як одного з лідерів українського національно-визвольного руху, без якого не обходилася жодна громадська справа. Зазвичай в усьому він намагався бути ініціатором, хоча „корегував і скріплював його думку більш глибокий ум – В.Б.Антонович. Увесь свій час О.Кониський заповнював українською справою, вічно планував та інших заохочував до задуманого діла, провадив широке листування і завше держав руку на живчику українського життя по всій Україні” [34, с.63].

Отже, перші доробки про життя і творчість О.Кониського містять досить важливий за своїм характерам фактичний матеріал, що підтверджує неординарність його особистості і багатогранну громадську діяльність. Однак ці

публікації, навіть підготовлені відомими на той час діячами науки і культури в основному носили популярний, здебільшого інформаційний характер, позбавлений глибокого наукового аналізу. То були перші схвальні публікації про непересічну людину, письменника і громадського діяча, критика і науковця, видатного представника українського національно-визвольного руху другої половини XIX ст., який мріяв об'єднати українські землі в одну державу.

Новим етапом у розвитку історіографії проблеми стали публікації після смерті О.Кониського, сумна звістка про яку викликала тривожний відгук серед тих, хто його знав і поважав. У багатьох часописах Галичини з'явилися статті і спогади, присвячені пам'яті відомого українського письменника. Ці матеріали стисло подають цінну інформацію про його життя і діяльність, бо написані друзями й учнями Олександра Яковича, людьми, з якими він працював на громадсько-політичній та культурно-просвітницькій ниві. Комплексне вивчення цього матеріалу дає можливість доповнювати життєвий шлях новими, маловідомими фактами. Такими були повідомлення М.Грушевського [29], С.Єфремова [37, 38], П.Куліша [39], І.Франка [40], М.Лисенка [41], В.Антоновича [42], П.Стебницького [43] та ін.

Зокрема, М. Лисенко писав, що на похоронах багато було вінків з різних українських міст – одеситів, чернігівців, киян різних громадсько-політичних фракцій, галичан, харків'ян – усі з українськими написами. Не дуже багато йшло за труною, але молодь несла її на руках до самої домовини. Перед похованням було 6-7 промов українською мовою, серед яких-і М.Лисенка [41, с.76]. Згадуючи про свого вчителя М.Грушевський висловив сподівання, що незабаром з'явиться біографія О.Кониського, яка має стати не тільки пам'яткою про визначного діяча, але й важливим внеском в історію українського культурного життя другої половини XIX ст. [29, с.13-14].

Заслужують на увагу публікації, що з'явилися на сторінках Записок НТШ, україномовних журналів. Вони друкували телеграми, листи, в яких висловлювалося співчуття рідним і близьким у зв'язку зі втратою

визначного діяча українського національно-визвольного руху. Серед них літературний збірник, видрукований „на спомини Олександра Кониського (1836-1900)” у Києві в 1903 р. [44]. У збірнику були подані основні віхи життя та громадсько-політичної діяльності Олександра Яковича, містилася цікава інформації про літературно-критичний напрямок його таланту, участь в культурно-просвітницькій роботі серед галичан та політичні погляди. Ф.Матушевський присвятив пам'яті свого учителя О.Кониського вміщений у збірнику нарис „Божий чоловік”, який непохитно і послідовно пропагував ідеї, що були проголошені кирило-мефодіївцями. Ставши, по суті, репрезентантом братчиків у нових умовах, Олександр Якович нерідко в очах радикалів національно-визвольного руху виглядав безнадійно застарілим. Власне така позиція привела до непорозуміння з М.Драгомановим, який дорікав О.Кониському за надмірне захоплення національним питання [45, с.126-127].

Певний поштовх до поглибленого вивчення життя і діяльності видатного діяча національно-визвольного руху в Україні дало утворення Всеукраїнської організації (ВУО), що об'єднувала в собі українську інтелігенцію у формі місцевих громад і своєю практичною роботою сприяла поступовому перетворенню „українофілів” попереднього типу в „українців” з певним політичним світоглядом у дусі широкого демократизму громадівського руху, участь в якому О.Кониського – тема невичерпна. Ставши одним з найактивніших членів Полтавської громади ще на початку 1860-х рр., Олександр Якович до самого кінця свого життя так і не сховався з цього шляху [46, с.95].

Першим, хто спробував розглянути життєвий шлях О.Кониського з елементами наукового аналізу його діяльності, поглядів і переконань був І.Франко [32]. У контексті нашого дослідження підкреслимо, що автор спеціально виділяє розділи про громадсько-політичну і наукову діяльність О.Кониського, визначивши її хронологічні рамки. Сучасні історики літератури, аналізуючи цю працю, прийшли до висновку: „І.Франко визначив місце Кониського в історії української культури ХІХ ст., наголошуючи, що серед



письменників, які розпочали творчість після смерті Т.Шевченка, одне з перших місць займає саме він” [47, с.197]. Науковий характер носять також публікації М.Грушевського, пов’язані з 10-річницею з дня смерті Олександра Яковича, опубліковані в часописі „Село” [48, с.4-5]. Тему продовжила на своїх шпальтах газета „Рада”, яка поряд з цим, в 13 числі грудня 1910 р. вмістила промовисте повідомлення про те, як українська громада в Петербурзі відзначила дату від дня смерті О.Кониського.

Ще глибшим, з огляду на визначену проблему, було дослідження С.Єфремова, присвячене теж 10-й річниці від дня смерті О.Кониського, в якому автор, аналізуючи роль Олександра Яковича в громадівському русі, до найважливіших заслуг його відносив „забезпечення тісного єднання двох кордонами порізнених частин України, що він, як ніхто ще в 60-х роках розумів вагу Галичини для відродження цілої України”. Тоді ж С.Єфремов наголошував на потребі укласти наукову біографію О.Кониського – „написати життєписи таких людей, як Кониський в одному ряду з Драгомановим, Грінченком, Антоновичем” [7, с.1].

У 20-ті роки ХХ ст. науковий інтерес до постаті О.Кониського посилювався. Політика українізації, яку 1923 року проголосило радянське керівництво, на певний час створила сприятливі умови для роботи української інтелігенції, частина якої повернулася з еміграції. У 1924 р. М.Грушевський, прибувши на Батьківщину, очолив секцію ВУАН УСРР. Під його керівництвом почалося вивчення національно-визвольного руху в Україні, з’явилися публікації, зокрема у щорічнику „За сто літ”. Зросла зацікавленість істориків і літературознавців різними сторонами життя та суспільної-політичної діяльності О.Кониського. Перші публікації з’явилися в часописі „Україна”.

Найбільшу активність у вивченні постаті О.Кониського на той час проявив, на нашу думку, академік М.Возняк [49, с.108]. Праці видатного історика і літературознавця відзначалися широтою поглядів, обґрунтованістю та зваженістю висновків, залученням джерельної бази, зокрема глибоким аналізом

епістолярію. Відомий український історик В.Міяковський, один з піонерів у вивченні громадівського руху, найбільшу увагу звертав у 20-х роках саме на історію українських громад [50, 51]. У першому томі „Джерел до новітньої історії України” автор, по-перше, чітко визначив витoki громад – громадівський рух 1860-х років був продовженням того, про що мріяли і чого не зробили члени Кирило-Мефодіївського братства. По-друге, В.Міяковський вказав на суттєвий вплив польського національно-визвольного руху на український і наголосив на занепаді політичних ідей у товаристві та висуненні на перший план „культурництва” і „етнографізму”.

Високу оцінку дістав творчий спадок О.Кониського в монографії С.Єфремова „Історія Українського письменства” [52]. Найбільшою заслугою письменника він вважав наповненість його творів громадянським пафосом і національним почуттям. Фрагментарні відомості про О.Кониського як письменника і науковця знайшли місце в ряді інших статей та розвідок [53-57].

Підсумовуючи перший період вивчення творчості О.Кониського, зазначимо, що розглянуті публікації належать до різних жанрів історичної літератури. Для їх підготовки залучений і важливий фактологічний матеріал, але здебільшого суб’єктивного характеру. Разом з тим усі, хто досліджував життя, діяльність чи творчість О.Кониського, потрапляли під вплив цієї непересічної особистості. Автори відзначають його організаційні здібності, що робило його центральною постаттю практичних заходів громадівського кола. Проте, незважаючи на наявність достатньо великої кількості літератури, що прямо чи опосередковано присвячена його персоні, продовження дослідження у визначеному напрямку залишається проблематичним, бо до цього часу були відсутні монографії або інші розлогі праці, дотичні до українського національно-визвольного руху та участі в ньому О.Кониського.

Становлення тоталітарного режиму в Союзі РСР, згортання радянською владою на початку 30-х рр. політики українізації та масові репресії проти інтелігенції знекровили українську історичну науку. З 1934 р. немало

співробітників М.Грушевського було заарештовано і відправлено на Соловки. Припинилося вивчення українського національно-визвольного руху. Нами виявлена лише монографія М.Бернштейна, опублікована в 50-х роках, присвячена вивченню українських громад з самого початку їх заснування та діяльності часопису „Основа” упродовж 1861-1862 рр. [58].

Відношення до українського національно-визвольного руху та його провідників у радянській історіографії було однозначно ворожим. Його виразно ілюструє позиція осуду, що знайшла своє відображення на сторінках багатотомної Історії УРСР. „Захищаючи інтереси буржуазії, прикриваючи свої справжні позиції, ліберали-громадівці твердили, що народні маси не готові до розв’язання соціально-політичних питань. Культурно-освітня робота серед народу розглядалася ними як засіб виховання трудящих мас в дусі визнання прав власності, підкорення волі панівних класів, відданості існуючому самодержавному ладу і „милостивому монарху визволителю” [59, с.396]. Природно, що прізвиська „буржуазних націоналістів” у колективній монографії зовсім не згадувалися.

Визначена нами тема вивчалася також у діаспорі. З відомих істориків, хто найбільше уваги приділив дослідженню громадівської діяльності О.Кониського, належить відзначити М.Антоновича [60-65]. Усі свої напрацювання вчений узагальнив у монографії „Олександр Кониський”, і хоча вона в основному присвячена Кониському-шевченкознавцю, оцінка громадської діяльності знайшла там належне місце: „Його вклад у суспільно-громадське життя другої половини XIX століття дійсно подиву гідний. Ледве чи й існувала якась ініціатива на Наддніпрянщині для добра української справи без участі О.Кониського” [66, с.184]. Важливо підкреслити, що аналіз життєвого шляху та діяльності О.Кониського у М.Антоновича поєднується з глибоким вивченням взагалі історії національно-визвольного руху в Україні. У 1994 р. вчений взяв участь у Міжнародній конференції, присвяченій історії Кирило-Мефодіївського братства, виголосивши доповідь „Національно-політичні наслідки Кирило-

Мефодіївського братства” [67, с.277]. Ще один відомий історик діаспори – В.Дорошенко теж присвятив свою розвідку 55 річниці від дня смерті О.Кониського. Її автор не просто переповідав головні факти життєвого шляху діяча, а прагнув висвітлити його роль в українських визвольних змаганнях. Він прийшов до висновку, що „герой національної праці” не кликав нас до збройної боротьби, до національної революції, бо на те ще не прийшов час, але він не переставав нагадувати про обов’язок української інтелігенції перед народом, про її повинність служити рідному краю. Оpubлікована вона в Аргентині [68]. Добрим словом згадують справи О.Кониського в США і Великобританії [69, 70].

Отже, розглянута нами історіографія проблеми періоду замовчування творчості О.Кониського та його участі в національно-визвольному русі України в другій половині ХІХ ст. свідчить, що в еміграційних колах історики продовжували вивчати це питання.

З проголошенням незалежності Української держави почався новий етап у вивченні наукової, громадсько-політичної та культурно-просвітницької діяльності відомого письменника, публіциста, критика, шевченкознавця і громадського діяча – О.Кониського. Саме на цей час припадає початок поглибленого вивчення окремих аспектів багатогранної діяльності Олександра Яковича, публікації його літературної спадщини. Йому передували зрушення у вивченні історії громадських рухів, що розпочалося на зламі 80-90-х рр. Українські історики, зацікавившись концепцією про три етапи визвольного руху „недержавних народів”, розпочали публікацію низки досліджень на цю тему в „Українському історичному журналі” [71]. Після публікації досліджень канадського історика П.Могочия, з’явилася низка праць відомого українського вченого В.Сарбея [72-76]. Повністю бачення проблеми автор пов’язує з діяльністю О.Кониського, а його загальні висновки знайшли своє відображення у монографії „Національне відродження України”, що вийшла друком у відомій серії „Україна крізь віки”.

В цілому вищеназваній проблемі приділяється тепер таке важливе значення тому, що, як вважають вчені, її розв'язання стане одним із найважливіших чинників української історії, який потрібно розглядати у тісному взаємозв'язку з таким соціокультурним феноменом, яким є відродження незалежності держави [77, с.7].

Безумовно – це плідний шлях і в перспективі можна сподіватися, що українська історіографія збагатиться новими працями, але поки що досліджень, присвячених громадському рухові та окремим його особистостям досить мало. Найбільше їх останнім часом з'явилося на сторінках журналу „Київська Старовина” [78], що й не дивно, з огляду на те, яку роль відіграла його попередня в житті Київської громади. Всі публікації, вміщені на сторінках другого номера журналу за 1998 р., так чи інакше висвітлюють історію громадського руху, що має важливе значення для вивчення обраної нами теми. Аналіз цих журнальних статей визначає коло теперішніх українських дослідників проблеми. Серед них – М.Палієнко [79], В.Дудко [80], А.Катренко [81], С.Світленко [82, 83], О.Супронюк [84], Н.Побірченко [85-88] та ін.

Усі їхні праці об'єднує відмова від радянських підходів, інтерес до громадського руху по всій Україні, зацікавленість у дослідженні його чільних постатей. Так, С.Світленко твердить, що „українське культурництво пореформеної доби акумулювало найкращі наукові, літературні та мистецькі сили”, а далі ретельно перелічує усіх представників цих сил. Поміж них знаходимо і прізвище О.Кониського [82, с.19-20]. Необхідно відзначити, що цей же автор звертає увагу і на політичні аспекти руху [82, с.22]. Останню тезу ретельно розвиває львівський історик І.Чорновол [89-93]. Взагалі дослідження львів'ян треба вважати суттєвим внеском до вивчення проблеми, оскільки вони аналізують настання „нової ери” та роль діячів наддніпрянських громад у реалізації цієї політики [94]. Природно, що в їхніх публікаціях раз-у-раз потрапляємо й на прізвище О.Кониського. Справедливо буде відзначити І.Чорновола як історика сучасної України, котрий найбільш послідовно формулює тезу про перехід громадського руху на політичні рейки. „Після

загибелі Олександра II, – наголошує він, – у середовищі „громад” набувають поширення політичні концепції, котрі до цього були або ж мало популярні, або ж взагалі неактуальні, або ж такі, котрим приділялась лише часткова увага. Маю на увазі австрофільство, ідею Галичини – „Українського П'ємонту” та переорієнтацію на співпрацю з поляками...” [92, с.111]. Цей, дуже важливий аспект „громадівської” теми, на жаль, ми не можемо розвинути через брак наукових розвідок.

Огляд історіографії громадівського руху, що останнім часом зусиллями певного кола дослідників успішно вивчається, свідчить, що разом з тим до цього часу немає монографічних праць або збірників статей, де б усі аспекти визначеної проблеми, особливо, що стосується персоналій, знайшли більш-менш повне відображення. Як це не прикро констатувати, але з числа інших громадівців, а поміж них, як відомо, яскравих особистостей не бракувало, О.Кониський привертав до себе чи не найменше уваги.

Окремі аспекти життя та творчості О.Кониського досліджують літературознавці із Києва [95-97] та Ніжина [43, 98-103]. Зокрема, Г.Самойленко, стисло виклавши основні віхи життя О.Кониського, підкреслював: „... літературна та громадська діяльність О.Кониського мала свій вплив на інших людей, які доторкалися до його творів чи мали змогу спілкуватися з ним” [96, с.107-108]. Про О.Кониського писали реферати О.Грушевський, О.Лотоцький та І.Підгірський [104]. Помітним внеском у вивчення праць Кониського-педагога стала публікація Г.Горбонос [105]. Ця розвідка розкриває педагогічні погляди та діяльність Олександра Яковича українського просвітителя другої половини XIX ст. Певні біографічні факти та оцінки різних аспектів участі О.Кониського в Науковому товаристві імені Т.Шевченка знайшли місце в працях В.Зайцевої. Саме він, на думку автора, згідно розробленої програми стосовно авторського складу збірників, за якою ставка робилася на наукові сили Наддніпрянської України, узяв на себе завдання залучити до співпраці в „Записках” провідних наддніпрянських учених [106].

Серед інших вирізняється дослідження чернігівських істориків Т.Демченко і С.Кулінської, присвячене вивченню „надзвичайно характерної постаті” на тлі „досвітньої доби” – О.Кониського. Їх наукову розвідку слід розглядати як спробу повернути із забуття в сучасну українську історіографію визначну громадсько-політичну і культурно-освітню постать [107, с.93]. Необхідно зазначити, що не всі аспекти розглянутих у названих працях проблем висвітлюються рівномірно й повноцінно. Зважаючи на обмежену кількість джерел, більшість авторів покладалися на загальновідомі факти, зокрема на матеріали, опубліковані в 20-30-х рр. ХХ ст. Відтак їм не вдалося підняти нові проблеми для більш широкого розуміння громадсько-політичної та культурно-просвітницької діяльності О.Кониського.

Життя і діяльність О.Кониського припали на складний період в історії України. Перебування її у складі Російської та Австро-Угорської імперій, тяжке національне та соціальне становище українського народу, зумовили виникнення і розгортання національно-визвольного руху. Задля розуміння епохи і відтворення соціально-політичних та культурно-просвітницьких процесів другої половини ХІХ ст. було використано загальні праці українських та зарубіжних істориків – Д.Дорошенка, Я.Грицака, І.Крип’якевича, Н.Полонської-Василенко, І.Рибалки, О.Субтельного, М.Верта, А. Міллера [108-118], ряд колективних праць [119-124], статей [125-130] та дисертаційних досліджень [131, 132].

Стосовно дисертаційних досліджень зазначимо, що до цього часу по творчості О.Кониського написано дві дисертації в галузі філологічних наук. Перша з них – Л.Ожоган, присвячена вивченню прози О.Кониського в контексті ідейно-естетичних пошуків української літератури другої половини ХІХ ст. Друга – Н.Скоробагатько на тему: „Олександр Кониський на тлі своєї доби (Життя. Діяльність. Творчість)”. Як перше, так і друге дисертаційні дослідження пов’язані з аналізом літературної творчості (в основному прози) О.Кониського та запровадженням письменником художніх методів у висвітленні реального життя в Україні у другій половині ХІХ ст. [131, 132].

Таким чином, історіографічний аналіз свідчить, що переважна більшість публікацій про О.Кониського носить біографічний характер. Багатогранна діяльність і творчість Олександра Яковича комплексно не вивчалася. Дослідників більше цікавили літературні аспекти та громадська діяльність, але й вони сьогодні потребують поглибленого вивчення. Найменш дослідженими залишаються наукова та громадсько-політична діяльність О.Кониського. Висвітлювалися вони нерідко фрагментарно і в контексті матеріалів біографії. Нез'ясована також культурно-просвітницька робота, внесок ученого в діяльність українського громадського руху. Спеціальна робота, присвячена порушеній проблемі, відсутня. Отже, тема дисертації до цього часу досліджена не повністю і може бути об'єктом спеціального вивчення. Найбільш цілісно аспекти наукової громадсько-політичної і культурно-просвітницької діяльності О.Кониського відображено в опрацьованих джерелах.

## **1.2. Джерельна база дослідження**

Джерельна база дисертаційного дослідження, яка складається з опублікованих та нововиявлених в архівах України документів і матеріалів, багата й різноманітна. Значна частина рукописів О.Кониського, чернеток, офіційних паперів і приватних листів зберігається в Інституті рукопису НБУВ НАНУ, чимало з них розпорошені по інших фондах країни. Досить вагома частина їх опинилася у Відділі рукописів Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка НАНУ і зберігаються в особовому фонді О.Кониського (Ф.77).

У дослідженні зазначеної проблеми використовувався комплексний підхід, опрацьовані різні види джерел. Для їх групування були застосовані загальноприйняті принципи поділу на типи, види й підвиди. Основну частину опрацьованих матеріалів склали писемні джерела, які умовно поділені на: наукову і публіцистичну спадщину, актові матеріали і діловодну документацію, матеріали судово-слідчих органів, документи особового походження (спогади, щоденники, некрологи, епістолярні документи: приватне і ділове листування) та періодичну пресу.



При написанні дисертації основу джерельної бази склали праці самого О.Кониського. Його опублікована спадщина різноманітна в тематичному і жанровому аспектах, позначена новаторськими художніми пошуками, а її складовими частинами є понад 100 ліричних поезій, 80 епічних творів, десятки публіцистичних та літературно-критичних статей, фундаментальне наукове дослідження про життя і творчість Т.Шевченка, підручники для школярів, сотні листів до М.Костомарова, П.Куліша, М.Драгоманова, І.Франка, О.Огоновського, братів Барвінських і багатьох інших діячів української культури. Переважна більшість із опублікованого не вивчалася як історичні джерела. Значна увага в дослідженні приділена аналізу фундаментальних наукових праць [9, 133]. Важливе місце займає вивчення неопублікованих творів О.Кониського, що зберігаються в його особовому фонді (ІР НБУВ. Ф.1134) та у Відділі рукописів Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка (Ф.77).

Важливе значення серед неопублікованих досі матеріалів мають, зокрема, автографи: рецензія на монографію Д.Д.Протопопова „Історія С-Петербурзького комітету грамотності”. – Спб., 1898. (ВР ІЛ. – Ф.77. Оп.1. Спр.1а); Замітки до поеми Т.Г.Шевченка „Гайдамаки” (Там само. – Спр.2); Матеріали до творчості Т.Г.Шевченка (копії 155 листів рукою О.Кониського. (Там само. – Спр.4); Записи народних пісень, щоденник, матеріали до творчості Т.Г.Шевченка. (Там само. – Спр.5); До Біографії М.О.Дикарева. (Там само. – Спр.13); Жіноча освіта на Україні. Зі скорбних пісень. Лист до редакції ж. „Зоря”. (Там само. – Спр.14); Йосип Бодянський. Біографічний начерк. (Там само. – Спр.17); Словник (від Б до С) рукою О.Кониського (Там само. – Спр.26); Записна книжечка О.Кониського (Там само. – Спр.29) та інші.

Для відтворення біографії О.Кониського неабияку роль відіграють актові матеріали і діловодна документація. Як джерела офіційного походження вони дозволяють з'ясувати життєвий шлях О.Кониського. Його народження зафіксували метричні книги Смолянської церкви (ЦДІАУК. – Ф.127. – Оп.1. – Спр.134). Навчання Олександра в Ніжинському парафіяльному училищі (ЦДІАУК. – Ф.1239. – Оп.1. – Спр.57), Чернігівській гімназії (ДАЧО. – Ф.970.

– Оп.1. – Спр.115) і Ніжинському дворянському училищі (ЦДІАУК. – Ф.124. – Оп.1. – Спр.117), яке закінчилося невдачею і спонукало до самоосвіти упродовж усього його життя.

Документи про його службу в судових установах Полтави в 1854-1863 рр. зберігаються у фондах Київського і Полтавського архівів (ЦДІАУК. – Ф.331– Оп.1. – Спр.634. Державний архів Полтавської області. – Ф.417. – Оп.1. – Спр.54).

Звинувачення О.Кониського в розповсюдженні сепаратистських ідей і заслання спочатку до Вологди, а потім у Тотьму, де він перебував до 1865 р., разом з іншими джерелами – донесеннями, протоколами обшуків, вилученням „речових доказів” – знайшли своє відображення у фондах Полтавського (ЦДІАУК. – Ф.274. – Оп.1. – Спр.536), Київського (ЦДІАУК. – Ф.275. – Оп.1. – Спр.1435), Чернігівського (ЦДІАУК. – Ф.1439. – Оп.1. – Спр.2, 3, 8) жандармських управлінь.

Для з’ясування умов, у яких відбувалося становлення, наукова, громадсько-політична і культурно-просвітницька діяльність О.Кониського, нами опрацьовані маніфести, іменні імператорські укази, положення, статuti, циркуляри, тимчасові правила, Емський указ 1876 р. [134].

Важливим джерелом для вивчення життєвого шляху О.Кониського стали документи особового походження. Ретельний і критичний аналіз визначених матеріалів, які мають суб’єктивний характер, у співставленні з іншими документами, дає можливість з’ясувати аспекти, що відсутні в інших джерелах. При цьому зазначимо, що специфіка джерельної бази нашої теми визначається практичною відсутністю документів, створених у самій „Громаді”, де ніколи не велося протоколів зібрань, не фіксувалися членські внески чи й кількість членів товариства. Ще в двадцяті роки були оприлюднені жандармські донесення, матеріали спостережень, доноси, протоколи допитів тощо, але й такі публікації з часом стали бібліографічною рідкістю. Щоправда, інколи зустрічаються документи подібного типу, прикладом чого може бути публікація М.Палієнко [135].

Не менш цінним джерелом дослідження є епістолярна спадщина. Олександр Якович залишив велику кількість приватних і ділових листів. Епістолярій дозволив нам висвітлити як коло його ідейних друзів, так і широку діяльність самого О.Кониського. Він мав багато адресатів і надзвичайно інтенсивно з ними листувався. Особливу увагу істориків привернула епістолярна спадщина в 20-х роках ХХ ст., коли розпочалася її публікація. Зокрема, М.Возняк оприлюднив тринадцять його листів до І.Франка про видання журналу „Зоря” [136]. Він же опублікував листування О.Кониського з М.Костомаровим щодо видання підручників, написаних Олександром Яковичем [137] для українських шкіл. К.Студинський надрукував переписку О.Кониського з галичанами: О.Огоновським, Л.Лукашевичем, В.Барвінським, які характеризують діяльність та роль О.Кониського у зміцненні зв'язків з Галичиною [31].

Епістолярій, що не вводився до наукового обігу, зберігається у відділі фондів Чернігівського музею ім. В.Тарновського, до якого належить 56 листів. Далеко не всі з них датовані, але по змісту можна зробити висновок, що написані вони у період 1893-1900 рр. Без перебільшення можна сказати, що це – унікальні документи, в яких автор, що тоді вже був тяжко хворим і посварився з родиною та багатьма колишніми друзями, однодумцями і вихованцями, не просто скаржився на своє гірке існування, він активно цікавився політичним і громадським життям, переймався різними справами: щось організовував, розповсюджував книжки, збирав підписи на періодичні видання, якщо треба, то сварив своїх чернігівських друзів, давав масу доручень спокійному, розважливому і доброзичливому І.Шрагу – своєму адресатові. З особливим інтересом з цих листів ми дізналися, як О.Кониський „прилаштовував” до роботи в Чернігівському земляцтві українських діячів – В.Самійленка, Б.Грінченка, І.Руденка, Є.Тимченка [138].

Приблизно в такому ключі писані і листи О.Кониського до Г.Берло, які вона ж готувала до друку ще в двадцяті роки ХХ ст., але в передмові громадська діячка підкреслила, що листи зберегла в основному „особового змісту”, а

„політичного-попалила, бо боялася трусу” [139, арк.1]. Проте, незважаючи на застереження, у цих листах можна знайти немало цікавої інформації про громадсько-політичне життя у другій половині XIX ст. в Україні.

Кінець XX – початок XXI століть ознаменувався масовим вивченням епістолярної спадщини. З’явилися теоретико-методологічні праці в галузі епістолографії. Так, М.Коцюбинська, намагаючись якнайповніше охопити всі аспекти наукового значення листа як документа, пише, що це – „хроніка доби” [56, с.46]. Історик Н.Миронець твердить, що, оскільки „епістолярії є джерелами особового походження, адресувалися, як правило, близьким людям і відзначаються відвертістю висловлених думок, то особливу цінність для дослідників становить просопографічна інформація, що міститься в них (тобто, дані про особистісні, людські якості самих авторів) [140, с.4].

Безумовно, все це стосується і листів самого О.Кониського, та інших діячів, в яких ми знайшли важливий фактологічний матеріал для нашого дослідження [141-143]. В цілому такі документи дають уявлення про те, яке місце у свідомості тогочасних діячів посідав Олександр Якович. Зокрема, М.Дикарев у листі до Ф.Вовка від 26 серпня 1896 р. звертав увагу останнього на те, що О.Кониський активно збирав широкі загальні статистичні матеріали про Україну [142, с.34].

Приватне листування з представниками наукових, громадських кіл і діячами культури другої половини XIX ст.: І.Франком (ВР ІЛ. – Ф.3. – Оп.1. – Спр.5052), Ю.Федьковичем (ВР ІЛ. – Ф.58. – Оп.1. – Спр.482), О.Маковей (ВР ІЛ. – Ф.59. – Оп.1. – Спр.2762), Д.Мордовець (ВР ІЛ. – Ф.24. – Оп.1. – Спр.92), П.Кулішем (ВР ІЛ. – Ф.18. – Оп.1. – Спр.194), С.Єфремовим (ВР ІЛ. – Ф.120. – Оп.1. – Спр.612), П.Грабовським (ВР ІЛ. – Ф.10. – Оп.1. – Спр.121), І.Белеєм (ВР ІЛ. – Ф.100. – Оп.1. – Спр.3800), К.Білиловським (ВР ІЛ. – Ф.72. – Оп.1. – Спр.291), І.Капустянським (ВР ІЛ. – Ф.111. – Оп.1. – Спр.133) – дало змогу проникнути у внутрішній світ О.Кониського, побачити малопомітні риси його характеру, з’ясувати деякі маловідомі моменти життя, простежити еволюцію його поглядів, дослідити творчу лабораторію письменника, творчі і громадські плани.

Унікальним джерелом можна вважати полеміку Б.Грінченка і М.Драгоманова, що розгорнулася у формі безадресних листів-дописів на сторінках галицько-буковинських видань початку 90-х років XIX ст. [144], на сторінках яких багато разів згадувалося прізвище О.Кониського. Б.Грінченко вважав його поруч з В.Левицьким „найкращими репрезентантами нашого національного руху” [144, с.103]. Отже, на сторінках оприлюднених і ще не друкованих листів постать О.Кониського знайшла гідне представництво.

Наступною групою джерел є мемуари. Важливими для вивчення діяльності Київської Старої громади взагалі та життєвого шляху, громадсько-політичної та культурно-просвітницької роботи О.Кониського зокрема є його автобіографічні статі та спогади, більшість з яких була опублікована що за життя автора [145-165]. Ці матеріали дозволяють глибше розглянути життєвий шлях, наукову та громадську діяльність О.Кониського, зрозуміти умови, в яких він працював. В численних спогадах діячів українського національно-визвольного руху часто зустрічається прізвище О.Кониського. Інколи це просто згадка, як у спогадах Ю.Колларда [166] (щоправда, вони охоплюють добу, коли О.Кониського вже не було в живих), а досить часто – розгорнутий сюжет. З поміж останніх треба виділити спогади Є.Чикаленка [35] та О.Лотоцького [34, 167, 168]. Перший з названих авторів мемуарів залишив стислу, стриману, але в цілому співчутливу розповідь про Олександра Яковича, вказавши, досить об’єктивно, як на нас, причини його розходження з громадівцями та описавши безрадісну старість. Більш глибоку, емоційно забарвлену характеристику залишив О.Лотоцький. Він взагалі поставив О.Кониського на друге місце в громаді після В.Антоновича. „У 80-х та майже до кінця 90-х років нитки української справи були в руках Кониського...” – зазначав автор [34, с.175]. Здається, у О.Лотоцького не було особистих причин ображатися на свого старшого товариша і на схилі років він часто згадував лише позитивне, що поєднувало його з О.Кониським. Далеко не всі мемуаристи зуміли піднятися над кривдами і образами, тому в спогадах ми можемо побачити й зовсім іншу людину – недобру, нещирю і скупу [36, с.119-120].

Важливим джерелом є щоденникові записи. З доступних нам документів такого виду треба особливо виділити щоденник М.Грушевського [169], що охоплює період від 1886 по 1894 рр., та С.Єфремова, що був написаний в двадцятих роках ХХ ст. [170]. У першому з них ми бачимо жвавого, енергійного, авторитетного О.Кониського, котрий, не шкодуючи сил, ліпить образ свого найкращого, як показав час, учня. М.Антонович з цього приводу писав: „Листи О.Кониського виявляють, з якою ніжною турботою, щирою симпатією і глибоким розумінням, він підходив до М.Грушевського” [64, с.53]. А щоденникові записи М.Грушевського, в свою чергу, засвідчують повагу до вчителя – прізвище О.Кониського зустрічається на їхніх сторінках, за нашими підрахунками, понад 70 разів.

У щоденнику С.Єфремова О.Кониський присутній вже як символ української ідеї, як щира пам’ять, а там на сторінках прізвище О.Кониського зустрічається понад 20 разів. Автор щоденника дбав не лише про популяризацію творів письменника, але й про стан його могили. У серпні 1927 р. він записав: „Ставив пам’ятника на могилі О.Я.Кониського – забутий і занедбаній. Насилу знайшов за допомогою та вказівками дочок небіжчика. Вони тепер поробилися українками і, здається, вже зрозуміли значення свого батька. Хоч пізно, та й те добре” [170, с.525]. Дійсно, поки живі були люди такі, як С.Єфремов, пам’ять про О.Кониського не вмирала. Дещо осібно стоїть щоденник О.Кістяківського [171], який був значно старшим за О.Кониського і, можливо, тому більш скептично налаштований на його діяльність та поведінку.

Важливі й цінні матеріали документального характеру містять періодичні видання, що виходили в Російській та Австро-Угорській імперіях. У періодичній пресі О.Кониський виступав протягом 40 років свого життя, розпочавши з публікації у „Черниговских губернских ведомостях” у 1858 році. Працював кореспондентом багатьох видань, був членом редакційних колегій та редактором. Цінними є статті, замітки, кореспонденції, рецензії, огляди, опубліковані в таких газетах і журналах, як „Черниговский листок” (Чернігів),

„Основа” (С.-Петербург), „Слово” (Київ), „Галичанин” (Львів), „Вечорниці” (Львів), „Русская сцена” (С.-Петербург), „Мета” (Львів), „Русалка” (Львів), „Правда” (Львів), „Зоря” (Львів), „Світ” (Львів), „Діло” (Львів), „Буковина” (Чернівці), „Ватра” (Стрий), „Вестник Европы” (С. – Петербург), „Дзвінок” (Львів), „Русская мысль” (С.-Петербург), „Записки НТШ” (Львів), „Киевская Старина” (Київ), „Русская старина” (Київ), „Крымский вестник” (Крим), „Руслан” (Львів), „Літературно-Науковий Вісник” (Львів), „Журнал для всех” (С.-Петербург). У цих матеріалах розкриваються наукові та суспільно-політичні погляди, життєва позиція О.Кониського.

До специфічних, але вкрай важливих історичних джерел треба віднести художні твори О.Кониського. Особливо характерна в цьому плані його поезія – своєрідний ключ до душі автора, густо насичена автобіографічними моментами, вона розкриває нам сторінки життя автора, показує, як проходило формування його світогляду. Заслуговує на увагу також рання повість „Молодий вік Максима Одинця”. З метою з’ясування умов, під час яких відбувалося формування світогляду та здійснювалася громадсько-політична і культурно-просвітницька діяльність О.Кониського, нами опрацьовані маніфести, імператорські укази, положення, статuti громадських організацій, циркуляри та тимчасові правила стосовно періодичної преси.

У дисертаційному дослідженні використовувалися достовірні документальні джерела. Критично вивчалася мемуарна література, а для перевірки окремих фактів здійснювалося зіставлення даних із різних видів джерел. Вивчення і порівняння джерельних матеріалів дали можливість об’єктивно визначити роль і місце О.Кониського у суспільно-політичному житті України, охарактеризувати не тільки його участь у національно-визвольному русі другої половини ХІХ ст., а й оцінити як науковця, публіциста, організатора, його внесок у розвиток української культури, шевченкознавства та громадської думки.

Аналіз джерельної бази свідчить, що вона дозволяє достовірно і всебічно розкрити визначену тему дисертаційного дослідження, адже біографія О.Кониського ще не вивчалася на широкому документальному матеріалі, як не досліджувалася попередниками і його наукова, громадсько-політична і культурно-просвітницька діяльність. Оцінки і висновки, прийняті в історіографії стосовно О.Кониського, не можна вважати достатньо науково обґрунтованими. Неповно вивчалася визначена проблема вітчизняними і зарубіжними науковцями. Не представлена ґрунтовними дослідженнями про життя і діяльність О.Кониського історична література сучасного періоду, яка до цього часу не дає повного уявлення про хронологічно-послідовне висвітлення його діяльності. Підсумовуючи викладене, відзначимо, що опрацьована нами література та проаналізовані джерела є достатньо репрезентованими для досягнення цілей, визначених у роботі, вони дають змогу всебічно вивчити життєвий шлях О.Кониського, з'ясувати його суспільно-політичні погляди, дослідити громадсько-політичну і культурно-просвітницьку діяльність та зробити узагальнюючі висновки.



## РОЗДІЛ 2

### ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ О.КОНИСЬКОГО

Життя О.Кониського було нелегким і багато в чому типовим для українського діяча другої половини XIX ст. У нього дуже рано виявилися здібності до літературної творчості і водночас талант організатора. Роки дитинства і юності, матеріальні нестатки та хвороба, державна служба в роки війни, перша адвокатська практика в Полтаві, заслання і наступні поневіряння загартували волю, сформували здатності перемагати як особисті прикροші, так і ворожість оточення. Знайомство з життям і побутом різних верств населення – покріпаченого селянства і козацтва, чиновників і духівництва, дворянства і урядовців – стало джерельною базою для широкого спектру тематики його літературних і публіцистичних творів.

Обстоюючи ідею української національної школи, О.Кониський організовує недільні та вечірні школи, пише підручники для початкової грамоти, створює громадську бібліотеку, віддається просвітницькій роботі. У початкуючого автора пробуджується хист публіциста, бажання своєю літературною творчістю прийти на допомогу пригнобленим і розвінчати гнобителів. З властивою йому енергією він активно друкується в галицьких виданнях і не завжди дотримується належних методів боротьби зі своїми політичними опонентами.

За своїм світоглядом О.Кониського, як письменник і громадський діяч був постаттю складною і суперечливою. Він стояв на позиціях націоналізму в класичному, а не радикальному розумінні цього поняття. Характер практичної діяльності його визначається як культурництво, „каганцювання”, теорія „малих справ”, що в умовах царату відносилось до політичної діяльності. У своєму житті він сповідував одно-єдине гасло – працювати для України і на користь її народу.

## 2.1. Основні віхи життєвого шляху

Олександр Якович Кониський походив із давнього дрібношляхетського роду, якому понад 400 років [172, с.76]. У ньому були і славні козаки, і юристи, і державні діячі. Його предки переселилися з Галичини в 1613 році. „Першим вийшов Єроним із сином своїм Кас'яном і оселився в Ніжинському повіті Чернігівської губернії між селами Смолянкою й Стодолами. Там вони звели свій хутір, що й до сьогодні зветься хутором Кониських” [25, с.128-129], – так твердив О.Огоновський. Водночас наголосимо, що, за свідченнями самого О.Кониського, першим переселенцем був Кас'ян Кониський [173, с.2]. Єроним пішов ченцем до Київського Миколаївського монастиря і вихристився Йовом. Єремія Кониський, ніжинський бургомістр, підписався під актом виборів в гетьмани Івана Самойловича, 25 квітня 1672 року в Дуброве між Путивлем і Конотопом. Найвідомішим представником роду був Георгій Кониський (1717-1795), двоюрідний прадід Олександра Яковича, уродженець Ніжина, український письменник, церковний і культурний діяч, білоруський архієпископ [174, с.142].

Дід Олександра Федір жив біля Стодол на своєму хуторі, що звався Переходівкою. Він служив у війську і, здобувши звання прапорщик, залишив службу задля господарювання на власному хуторі [175, с.154]. У діда була велика родина: шість синів та три доньки. Відомо тільки про двох дядьків Івана: 1794 року народження [176, арк.1], який тривалий час працював економістом у Ніжинському ліцеї аж до самого закриття його в 1874 році [177, с.102] та Аполона високопосадовця в Любліні [178, арк.1]. Із шести Федорових синів Яків був старшим. Будучи судовим службовцем, він одружився з Секлетою Бугаєвською та відселився на власне дворище. 1840 року сталася велика пожежа, в якій згинуло все майно і будівлі. Залишившись на згарищі, Яків був змушений продати земельну ділянку та переїхати до жіничиних батьків у містечко Кобижча Козелецького повіту Чернігівської губернії, але й тут йому не поталанило: переживши в 1844 році ще одну пожежу, Яків помирає [179, с.486].

Син Якова, Олександр народився 6 (18) серпня 1836 року на хуторі Переходівка Ніжинського повіту Чернігівської губернії про що зроблено запис у „Метричній книзі Миколаївської церкви села Смолянка” за відсутністю церкви на хуторі [180, арк.53]. Про дитячі роки Олександра відомо небагато, але з упевненістю можна сказати лише те, що були вони сповнені труднощів та поневірянь. На сьомому році свого життя він залишився без батька і з ранніх років зазнав тяжкої долі сироти. Першу науку Олександр отримав від своєї неньки: „у сім’ї Кониських старого держались звичаю ... вчити дітей грамоті” [181, арк.1].

1846 року його віддали навчатися в Ніжинське парафіяльне училище [182, арк.17], але мама не схотіла, щоб її син носив „широкі рукави і високий капелюх” [25, с.139], і 1847 року відвезла Олександра в Чернігів до „Сиротского Дома”, з котрого діти ходили навчатися до Чернігівської гімназії [183, с.233]. Діставши від батьків гарне національне виховання, патріотичні почуття він висловлював у запальних поезіях, які розпочав писати ще в шкільні роки. Саме в той час поміж народу ходили чутки про заслання Тараса Шевченка. Прийшла та чутка і до гімназії, де навчався Олександр, серед гімназистів точилися розмови: „Шевченка за те віддали в солдати, що він зорганізував тайне товариство, задачею котрого було бунтувати панських кріпаків, і тим присилувати панів визволити людей з кріпацтва” [с.24].

Олександр і дехто з його товаришів познайомились з творами Т.Шевченка. У О.Кониського був переписаний „Кобзар” Т.Шевченка, виданий коштом Мартоса в 1840 році. Ці твори не мали іншого впливу, як поезія, що пронизує всю душу і серце. Одначе випадок допоміг школярам, аби вони стали вважати цю поезію плодом забороненим. Товариш Олександра І.Воронець, переписавши у нього „Тарасову ніч”, став читати її вдома, а їх вчитель, що мешкав по сусідству, побачив той рукопис і, відібравши „Тарасову ніч”, став залякувати цього школяра тим, що за це й самому можна опинитися там, куди Т.Шевченка

запроторено, та який „великий злочинець” автор „Тарасової ночі”. Цього було досить, щоб гімназисти швидко кинулись переписувати твори Т.Шевченка й виучувати їх напам’ять [184, с.24].

Між тим Олександр нишком продовжував писати вірші, але один з його товаришів викрав зошит з віршами і передав його вчителю. За написання віршів українською мовою його, на 13-му році життя, виключили з Чернігівської гімназії. „Незабутнього р. 1847 заведено було військову муштру і в тій школі, де я вчився. Таким чином, довелося і мені зазнати того „шагу”. Я був тоді хлопцем-підлітком, значить муштра не вельми гнобила мене; отже, й тепер, майже в 50 роках, коли я згадую про той „тихий учений шаг”, дак наче хто піском сипне на мене!” [9, с.328].

1849 року Олександр переходить навчатися в дворянське повітове училище в Ніжині [185, арк.12]. Як у Чернігові, так і в Ніжині О.Кониський був першим у навчанні і „за старанність і відмінність, успіхи в науках” отримав дві нагороди: книгу і похвальний лист. У той же час він більше дізнався про Т.Шевченка та М.Костомарова. Згодом Олександрю поталанило добути твори Єремії Галки. Проживаючи в Золотоношівському повіті Полтавської губернії, О.Кониський познайомився з старим українцем М.Іскрою. Останній дав Олександрові почитати „Історію Русів” (псевдо-Кониського), „Вітку”, „Переяславську ніч” (М.Костомарова). Поезії М.Костомарова, надруковані у „Вітці”, справили на О.Кониського неоднозначне враження, вони здались йому сухими і холодними, зате „Переяславська ніч” зворушила його душу. Він перечитав цю трагедію декілька разів і переписав її всю. З „Історією Русів” О.Кониський вже був знайомий, але тут він уперше прочитав її сам. З його споминів ми дізнаємося, що цей твір і далі все життя супроводжував О.Кониського: „... ще пізніше, р. 1856, піп в Переволоці Прилуцького повіту, нарешті, року 1859 столяр Гавриленко Грицько в Полтаві показували мені такі самі переписувані історії Г.Кониського” [9, с.109].

Однак, як згадував О.Кониський, „недуга очей і бідність” не дали йому можливості закінчити дворянське повітове училище [186, с.4] і тільки 1878 року, будучи вже відомим письменником, він зміг отримав документальне підтвердження своєї освіти від І Київської гімназії [187]. 1852 року він розпочав трудову діяльність в Прилуках, потім упродовж двох років їздив по шляхетських домах Лівобережної України, аж поки з початком Кримської війни (1854 р.) його, як „молодого неслужащого дворянина”, зобов’язали стати на урядову службу в Пирятині, а пізніше – в Полтаві [188, арк.1]. Це дало йому надзвичайне знання тутешнього життя і широке коло різносторонніх знайомств, які він підтримував і пізніше. Сам О.Кониський про початок свого полтавського періоду писав так: „Я був тоді дрібним урядником „Губернського правління”; щодня працював 8-9 годин на службі, виливав пером масу чорнила на папір...” [189, с.107]. Розуміючи недостатній рівень отриманої освіти, він постійно працював над собою: „... Була у мене духовна нужда і потреба: тямив я і бачив, що освіта моя занадто мізерна, що знання у мене цілком бракує, що мені треба вчитися, читати. На се знов бракувало часу і кошту на книги” [190, с.108], та все ж таки у вільний від служби час він готувався до адвокатської діяльності, яка тоді ще не вимагала університетської освіти. Після закінчення Кримської війни він покинув службу і став дрібним адвокатським урядовцем, заприятелювавши з представниками передової інтелігенції в Полтаві та захопившись працею в місцевій Громаді. У 1861 р. О.Кониський разом з К.Злигостевою проектував газету „Нива” [190, с.155] та викладав у недільних школах, організованих ним самим та його друзями [191, арк.34]. Тоді ж з’явилися перші шкільні підручники українською мовою: „Буквар южнорусскій” Т.Шевченка (1861 р.), „Українські прописи” (1861 р.) О.Кониського” [190, с.66].

Досить жвава проукраїнська діяльність О.Кониського, незважаючи на свій чисто культурно-просвітницький характер, не минулася для нього даром. Вибух польського повстання в січні 1863 р. викликав шовіністичну реакцію

серед російського громадянства, занепокоєного цілісністю своєї імперії. Російська преса почала бити тривогу проти ворогів імперії – сепаратистів, до яких, звичайно, зарахували українофілів. Саме тоді український національний рух царським урядом названо польською інтригою, яка полягала в тому, що поляки, мовляв, роздмухують український сепаратизм, щоб розколоти єдиний „русский” народ і цим зруйнувати Російську державу [192, с.20]. Результатом стали гоніння на діячів українського руху. Окрім цензурних обмежень, вони включали і безпосередні репресії проти інтелігенції. Жертвами останніх були „... учитель Стронін, інженер Лобода, адвокат Кониський, учитель Шевич, кандидат Чубинський і багато інших” [193, с.23].

Активно дописуючи з початку 1860-х рр. до „Искры” та „Слова”, О.Кониський дуже розгнівив полтавських чиновників, і, як наслідок, посипалась велика кількість доносів, які й стали причиною першого слідства проти нього. За рішенням суду О.Кониському заборонялось виїздити з Полтави. Під час другої справи, ініційованої губернатором Волоковим за доносом Звенигородського і Псьола, Олександра Яковича віддано „під надзір поліції” і підтверджено заборonoю виїжджати з Полтави. Ця справа продовжувалася до 1868 року, і після чого за рішенням суду його було визнано винним у „распространении между крестьянами социально-революционных идей” і присуджено до трьох місяців арешту. Та, поки в суді розглядалася одна справа проти О.Кониського з приводу доносів Псьола і Звенигородського, полтавська адміністрація без слідства і суду обвинуватила його „в распространении малороссийской пропаганды”. Про ці події в Полтаві на початку 60-х рр., згодом згадував П.Куліш: „Поки був судовим паничем у Полтаві, то мусив за руку держати, щоб з патріотизму не зашкодив собі, і зашкодив таки...” [194, с.112].

9 січня 1863 року Олександра Яковича було заарештовано і вивезено з Полтави до Вологди, а пізніше ще далі – в Тотьму. „Напутнє” слово він з цього приводу отримав від того ж П.Куліша, який у листі від 23 лютого 1863 р. писав:

„Велике горе, а треба його перебути, то ще й користь із його винести... Отже, коли хочете знати, у найдалших від столиці городах найкраще товариство...” [195, с.158-159]. Без сумніву, що причиною цих гонінь, яка переповнила чашу терпіння влади, стали його публікації в „Искре” та „Слові”.

Про перші дні перебування О.Кониського на засланні згадував письменник Д.Маркович: „В антрактах між уроками рознеслася чутка – „привезли ще одного”, і ми кинулися вниз до швейцарської і на ганок гімназії: через невеликий плац, на подвір’ї губернаторського будинку справді стояла вкрита інеем трійка коней, а коло неї жандарм. Така звичайна річ у ті часи. Ми, гімназисти, прислухалися до того „привезли” з великою цікавістю. Години за дві вже ми знали, що привезений – „политический” і не поляк. За обідом я сказав про це батькові. Обличчя в його поблідло” [196, с.509]. Сім’я Марковичів запросила О.Кониського до свого дому. „Увечері вже сильно топили у флігелі, переносили ліжко, стільці, умивальники, а в годині десятій приїхав і оселився в нас Олександр Якович Кониський” [196, с.510]. Д.Маркович згадує про враження від знайомства з О.Кониським: „Олександр Якович, в той час молодий чоловік, веселий, енергійний, різко сміливий в думках – зачарував нас” [196, с.510]. Далі Д.Маркович описує вплив О.Кониського на нього і його письменницьку кар’єру. Малому хлопцеві Олександр Якович наказував: „... завжди пишіть те, що бачили, що чули; пишіть так, як говорите...” [196, с.512]. Врешті Д.Маркович дякував О.Кониському за те, що „перші починки свідомої любові до вітчизни розвинулися під впливом його...” [196, с.512]. А то ж був політичний засланець, який перебував під суворим жандармським наглядом!

Про умови, в яких опинилася не дуже фізично здорова молода людина, свідчать його художні твори, де широко присутній біографічний момент [197]. Є ще одне документальне свідчення – листи товариша по заслання П.Єфименка, який у Холмогорах „зслаб був до того, що ледве ногами двигав, у шлунку ні житний хліб, ні свіжа вода не перегорали, чаю не міг пити, тільки теплу воду...” [198, арк.8]. У свою чергу і Олександр Якович хворів там так тяжко, що,

зрештою, втратив зір. Як і всі засланці, він потерпав від безгрошів'я. „Давали йому місячно шість рублів, й з того повинен був наймати хату, жити, одягатися” [25, с.140]. Урядом було заборонено всяку службу, навіть вчителювання в місцевих школах. Намагання О.Кониського знайти хоча б якийсь заробіток закінчувалися нічим. Домовившись про роботу з власником однієї з крамниць у Вологді, він несподівано отримав відмову, коли той довідався, що має справу з засланцем.

Заборонити ж продовжувати самоосвіту йому ніхто не міг, і Олександр Якович хутко взявся за цю справу вже через два місяці по початку заслання, про що, ймовірно, поділився з П.Кулішем, бо вже в березні 1863 р. той відписує: „Оце добре ви вчинили, що заводите читальню та й до юридичного товариства квапитесь... От же тривайте – в тому глухому закапелкові знайдуться могутчі розумом люди, аби тільки хоч іскрою в тій темряві присвітити. Починайте освіту сміливо: велике діло – перший почин!” [195, с.159-160].

Є всі підстави вважати, що серйозні проблеми зі станом здоров'я та жебрацьке існування підштовхнули його в 1865 році до шлюбу [199, арк.2] з „очень багатой, блестяще образованой девушкой-сиротой, по несовершенности под опекуном” [200, с.75]. Безумовно, що дозволу на одруження з „бунтарьом-голодранцем” опікуни не дали. Олександр Яковичу довелося таємно, без дозволу опікунів, викрасти і вивезти Марію до України. По-матері Марія належала до купецької родини Кокоревих, так званого „просвещенного купечества”, що володіла відомими кокоревськими складами в Москві. По-батькові – Пестерова, не менш заможна родина. Марія Пестерова не приділяла уваги успадкованим капіталам, а тому все майно переписала на ім'я чоловіка [200, с.75]. Цей шлюб став нещастям всього подальшого життя О.Кониського. Можливо, спочатку їх і поєднувало якщо не кохання, то симпатія, якась прихильність і теплі почуття, але все це з часом швидко відійшло на задній план через відсутність спільних духовних інтересів, а з часом навіть у відкриту ворожнечу, яку М.Кониська виявляла до громадської роботи чоловіка [201,



арк.1]. У Кониських були діти, принаймні, відомо про сина і чотирьох доньок, але і в дітях він не був щасливий [202-208]. На схилі віку він скаржився своїй добрій знайомій Г.Берло: „У Єні (це його донька Євгенія – О.М.) вмирає двоє дітей і чоловік. Марусю і Люсю недуг покалічив навіки! Одна Надя поки-що здорова, не покалічена і лиха не зазнала. Чи не є отсе розплата...” [209, арк.18]. Чимало скарг на нестерпні умови сімейного життя знаходимо і в його листах до І.Шрага. Як і всі люди, Олександр Якович мріяв про щасливе родинне життя, але ці мрії він реалізовував лише в своїх художніх творах. Так, в оповіданні, „Вісім днів з життя Люлі” він змальовує ідеальний образ дівчини-росіянки, котра без вагань пішла за своїм коханим – українцем М.Трохименком. Прикрощі особистого життя автора твору відбилися у гірких словах: „Ще одна цікава річ – трохи чи не кожен видатніший письменник, наче якось фатально, зазнає особистої неволі і неволі, і прикро мені стає й боляче, що такі трудівники – мученики” [210, с.455].

Однак повернемося до реалій життя молодого О.Кониського. У зв’язку з хворобою йому дозволили переїхати у Вороніж, потім Єлисаветград, а згодом – Бобринець, але недуга очей продовжувалася і це примусила його у вересні 1865 року виїхати на лікування до Дрездена. По дорозі О.Кониський заїхав до С.-Петербургу, де особисто познайомився з М.Костомаровим. Про цю зустріч, що відбулася 19 жовтня 1865 року, він написав спогади з нагоди смерті М.Костомарова. „Я прийшов до Костомарова рано о годині 10, а вийшов від нього увечері і не помітив, як той час пролетів! Зустрів мене Микола Іванович так щиро, так приязно, немов рідного брата” [211, с.2].

Перетнувши кордон, О.Кониський направився до Львова. „Коли так „Мета” клонилася до упадку, приїхав до Львова осінню 1865 року Олександр Кониський з молодою жінкою і її товаришкою – курляндкою і жив тут кілька місяців у Європейському готелі” [194, с.112] – так згадував відвідування О.Кониським Львова О.Барвінський. У Львові він познайомився з Качалою, Лаврівським, Я.Головацьким, митрополитом Литвиновичем. Пробувши декілька

місяців у Львові, де він відвідував вистави руско-народного театру, який тоді гастролював у місті, він писав, рецензії до „Слова” [212]. У своїх публікаціях він висловлювався з приводу того, як належить показувати українські вистави, особливо „Наталку Полтавку” [213], „Марусю” та ін. В цей же час Олександр Якович розпочав друкувати в часописі „Мета” огляд драматичного українсько-руського письменства під псевдонімом К.Маруся [214].

З Дрездена Кониські прибули до Лейпцига, де він лікувався у професора Бока, який згодом висловив думку, про те, що „... у недужого ні більш, ні менш як у високому ступені розвинута туга за батьківщиною і велів йому швидше їхати на Україну” [215, с.228]. Однак, незважаючи на лікування, він втратив одне око. Після повернення йому спочатку дозволили жити в Єлисаветграді, але майже одразу по приїзду херсонський губернатор Клушин виселив його в м.Бобринець під суворий нагляд поліції [68, с.102-103]. Після переїзду в це глухе провінційне містечко, де, здається, вже зовсім не було як виявити свою активність, тим більше, що за ним пильно стежили і становий, і пристав, Олександр Якович познайомився там з М.Кропивницьким, який у той час працював у секретаріаті міської магістратури і у вільний час влаштовував аматорські театральні вистави. Майже щовечора М.Кропивницький зі скрипкою заходив до О.Кониського і гарним баритоном до ночі співав народних пісень. Неодноразово вони виїздили до батька М.Кропивницького на хутір Жевановку, де записували етнографічні матеріали, в чому влада з часом розгледіла „політику” і незабаром О.Кониського було відправлено в Катеринослав [216, с.58].

1865 року, перебуваючи у Варшаві на лікуванні, Олександр Якович зустрівся з П.Кулішем. О.Кониський писав тут про нього з іронією, як про людину, яка, подорожуючи по Україні, видавала себе за „апостола правди”, тієї „правди”, котра пов’язана з власною кишенею. Про це він писав у своєму творі в розмові Селеха з галичанами в домі Яким Гловеня (Якова Головацького – О.М.): „Як то питає один із них, священник Коваль – „воно мені чудно: на

Україні 15 мільйонів таких Русинів, як ми, а ви не знайдете між ними потрібних вам людей? Та й завернули шукати людей туди, де їх в п'ятеро менше й де в тисячу разів треба більш чесних патріотів і освічених робітників...” [217, арк.1].

З 1866 року Олександр Яковичу дозволили жити в Катеринославі, де він ще шість років був під наглядом поліції [218, арк.6]. Тут йому довелося займатися адвокатською практикою, що дала можливість спілкуватися з судовими присяжними, яких на той час, відповідно до реформи по ліквідації кріпацтва, стали обирати, але населення не могло скористатися своїми правами, зважаючи на те, що законодавство велося російською мовою. Так постала проблема видання популярних книжок українською мовою „з котрих народ соизнав би свої права і обов'язки”. За вирішення цієї справи взявся О.Кониський, який з допомогою П.Чубинського та М.Старицького переклали книгу „Про кари, до яких присуджують мирові судді” [219, арк.183].

У Катеринославі О.Кониський знову зустрівся зі своїм полтавським вчителем у громадських справах і духовним батьком Д.Пильчиковим. Обмірковуючи суспільно-політичну ситуацію в Наддніпрянській Україні, обидва діячі вирішили, що треба організувати українське життя поза межами царського утиску, царської цезури – в Галичині. Тоді ж постала ідея створення Товариства імені Т.Шевченка [156, с.93].

Митарства скінчилися лише у 1872 році, коли поліцейський нагляд було знято і йому дозволили переїхати до Києва, але цього ж року О.Кониський зазнав особистих втрат – на Чернігівщині померла його мати [32, с.18-18]. Переїхавши до Києва, Олександр Якович неодноразово виїжджав за кордон, зокрема в Галичину, де займався громадськими та літературними справами. У Києві О.Кониський приймав участь у виданні літературних альманахів та студентських і молодіжних часописів. Альманахи, як правило, забороняла цензура, а організація студентської молоді і вихованців духовних шкіл дала свої плоди пізніше, вже у 1880-х роках, коли українське життя стало твердіше на національний ґрунт. Поряд з тим, Олександр Якович займався літературною й

журналісткою діяльність і готував популярні нариси про Т.Шевченка для НТШ. Звичайно, були вони в іншому обсязі, ніж його пізніша шевченкознавча робота, яку він розпочав наприкінці 1880-х років у зв'язку з підготовкою монографії про генія українського народу [220, с.47].

Особливо складною, насиченою різними подіями була в житті О.Кониського друга половина 80-х років. Поліція стежила за кожним його кроком. Коли письменник повертався зі Львова до Києва, на прикордонній станції Волочиськ 8 липня 1885 р. жандарми, затримавши його, принизливо обшукали, відібрали видані у Галичині книжки та рукописи розпочатого роману „Швачка” і двох оповідань [221, арк.1]. Цей арешт, а згодом безперервні виклики в Києві до жандармського полковника В.Новицького, під час яких О.Кониського допитами доводили до непритомності, погрожували новим засланням, а звинувачення упродовж двох років зі сторони шовіністичного „Киевлянина” травмували душу письменника, негативно позначалися на його здоров'ї. Відтоді, він впродовж кількох років перебував у стані тривожної невідомості, жив, за власними словами, „заячим життям”, чекаючи найгіршого. „Заслання, – писав він 5 лютого 1886 р., – не минуть мені, до сієї думки я вже привик... От тільки страшно – як поведуть етапом. Се пекельні муки! З моральними муками я справлюся, а за фізичні – хто його зна” [222, арк.165].

У 1878 році, О.Кониського було обрано гласним Київської міської думи, після чого він розпочав відігравати визначальну роль у громадсько-політичному житті міста [223, арк.2]. Вникаючи у господарські справи, він виступав за збільшення соціальних витрат у міському бюджеті, внаслідок чого набув немало противників серед багатьох людей, боротьба з якими привела його до конфлікту з, як він їх називав, „україноїдськими реакційними елементами” [224, арк.13]. На Олександра Яковича пішли брудні набріхування, політичні денунціації (доноси), що привели до процесу 1885 р., коли О.Кониському почало загрожувати нове заслання, і він знову опинився під поліційним наглядом. Цей

процес усунув Олександра Яковича від активної громадсько-політичної діяльності в Києві та поруйнував його стосунки з відомими репрезентантами київського українства [225, арк.157].

У власному будинку, на Бульварі Шевченка [226, арк.1], він почав жити самотньо, товаришуючи головню з молоддю, яку дуже любив і якій допомагав усвідомлюватись національно. Особливо тісні взаємовідносини були в О.Кониського зі студентами Київської духовної академії, де не без його впливу постала українська громада. Члени цієї громади, на чолі з О.Лотоцьким, який став згодом відомим українським діячем, були його духовними дітьми й учнями. Саме ці останні тридцять років і зробили з нього одного з лідерів громадівського руху [168, с.291].

Було б несправедливо не звернути увагу ще на одну важливу складову життєвого шляху О.Кониського – він любив людей, прагнув до спілкування з ними, хоча й не завжди успішно. На жаль, незважаючи на свої численні знайомства і колосальну працю, Олександр Якович останні роки свого життя був ізольований від українського національного руху, а то й інколи переходив у табір його опонентів. Показові у цьому відношенні є епізоди, зафіксовані М.Антоновичем „Для ілюстрації вистачить подати, як приклад, коли К.Арабшин, спочатку прихильник О.Кониського, що пізніше перейшов у російський табір, цитуючи вірш О.Кониського „На скелі високій сиджу одинокий”, залюбки міняв останнє слово на „одноокий”, натякаючи на те, що О.Кониський був на одне око сліпий, а інший молодий українець С.Жученко розповідав польському соціалістові Л.Василевському про націоналістичні дивацтва О.Кониського, який на скринці для листоніші написав „листи” замість „письма” [66, с.188]. Звичайно, можна розцінювати це як прояв молодих, не дуже вихованих людей, але були речі й більш серйозні.

Все ж принцип народолобства допомагав О.Кониському не звертати на це особливої уваги, свідченням чого були його добрі і теплі стосунки з друзями. З особливою ніжністю він відносився до своїх земляків, серед яких найближчими

друзями було чимало чернігівців [227, с.107-108]. Замолоду він відзначав з-поміж них Л.Глібова, світлі почуття до якого зберіг протягом усього свого життя. У листі за 1891 рік чернігівський поет і байкар дякував Олександра Яковича за привітання: „Думкою пригортаю Вас до щирого серця, радіючи від Вашого привітання. Як квітка Божа скрасило воно мій затишок. Звесели, боже, трудящу долю Вашу, дай Вам, Боже, здоров'я, зорю ясну, вечір тихий” [228, с.5] Окремого дослідження заслуговують також взаємини між О.Кониським та П.Кулішем, які розпочалися ще з юнацьких років. В архівних матеріалах збереглося дослідження аспіранта М.Іваненка (1928 р.), в основу якого покладено дані про те, що юний О.Кониський і старший за нього П.Куліш були закохані в одну й ту ж панянку [229, арк.1-2]. Звичайно, що відносини суперництва згодом зникли, але в обох цих діячів характери були важкі. Проте у великому нарисі „З літньої подорожі по Чернігівщині” [157] О.Кониський доброзичливо описує, як він через 13 років зустрівся з П.Кулішем і був вражений злиднями, в яких жило подружжя Кулішів, підкреслюючи: „Куліш – особа історична і осуджувати, і ціновати його правдиво можна не інакше, як звівши до купи певні факти усієї його 50-літньої роботи” [157, с.328-329]. Звичайно, це аж ніяк не означало, що він погоджувався з концепцією П.Куліша стосовно його ідей з такої актуальної проблеми як „возз'єднання України з Росією”. Тому, розмовляючи з П.Кулішем, він його праці – „Возсоединения” не зачіпав, розумів, „що Кулішевих думок..., вже ніхто з голови не виб'є, з ними він і спочив” [230, арк.1]. У листі до І.Шрага від 8 квітня 1893 р. О.Кониський з обуренням писав: „А чи чули, що коїть Куліш? Зовсім здурів старий, навіть стратив розуміння морального! Десь достав кошти на видання 10 т. примірників свого „Возсоединения” [138, арк.40]. Отже, ми бачимо, що О.Кониський не змішував свої особисті почуття з оцінками дій своїх опонентів. З інших інтелігентних мешканців Чернігова та губернії він особливо виділяв І.Шрага, О.Тищинського, І.Руденка, В.Самійленка, а також старших віком – С.Носа та

М.Цвіта. Важко не погодитися з висновком, до якого дійшли дослідники творчості О.Кониського: „Чернігівські сюжети, пейзажі, постаті постійно присутні у листах, статтях, художніх творах нашого героя” [107, с.100].

Зворушливими залишаються спогади О.Лотоцького про останні дні О.Кониського: „Атаки астми стали такі нестерпні, що хворий не раз, сподіваючись кінця, прислав до мене свого вірного Василя. Одного разу, ледве діждавшись ранку, просив мене оповісти ближчих людей – родину Вовка-Карачевських, І.Левицького та інших, щоб прийшли попрощатися” [231, с.24].

Останні роки життя О.Кониського проходили під сильними нападами хвороби. Зрештою, дослідникам відомо, що його здоров'я було не кращим з малочку. Від початку 90-х рр. Олександр Якович що далі, то все більше і більше хворів, а на фоні загальної слабкості, при сильній знервованості та вразливості хвороби переживалися дуже тяжко, і як наслідок – кілька разів, втративши надію на життя, він починав згортати свої громадівські справи [232, арк.1]. У листі до М.Драгоманова (березень 1891р.) О.Кониський писав: „... той рік у марті я вельми був занедужав і мусив кинути всяку роботу... І досі як слід я не видужав: не маю надії видужати” [233, с.320]. У червні 1893 року О.Кониський знову писав М.Драгоманову: „Зимою цього року (1892-93) я тяжко занедужав...” і повідомляв його, що „на довгу дорогу здоров'я не стане...” (для поїздки на зустріч з М.Драгомановим – О.М.) [233, с.324].

З того часу майже всі листи О.Кониського були переповнені наріканнями на стан здоров'я. Київський клімат, особливо в зимовий період, для нього був дуже різким. За рекомендаціями лікарів в останні роки свого життя він виїздив до Криму. В останню осінь, не знайшовши собі компаньйона для поїздки, він залишився під доглядом сестри милосердя в Києві і ця необережність стала фатальною. Запалення легенів за кілька днів знищило останні сили [234, арк.1].

29 листопада (12 грудня) 1900 р. о 2 годині дня „волею божою упокоївся” Кониський Олександр Якович. Помер він сидячи в кріслі, з олівцем в руках. За півгодини до смерті йому відібрало мову, тому він сів до столу, щоб написати

останнє своє прохання [235, арк.1]. Поховали його 1 (14 грудня), при великому скупченні людей, на київському Байковому кладовищі. Про цей день сумними словами обізвався П.Житецький до М.Грушевського: „1-го декабря хоронили ми Олександра Яковича Кониського. Сумно. Шествіє на той світ одкрив старий чоловік В.Гнилосиров, що вмер у перших числах ноября, і от почали старі люди сипатися, як сухе листя з дерева” [143, с.32]. Зауважимо, що не таким уже й старим був Олександр Якович, бо ледь пережив своє 64 – річчя.

Свою колосальну енергію О.Кониський спрямовував на те, щоб організувати національну українську інтелігенцію, об’єднати її для активного творення рідної культури, пропаганди просвітництва й демократичних ідеалів. Він встигав усюди, вів колосальне листування, писав під різними псевдонімами свої художні твори, поезії, оповідання, романи, нариси, критичні огляди, рецензії, некрологи, спомини тощо. При цьому він сам визнавав пріоритет публіцистичних настанов над художністю власних творів, у багатьох з яких на чільному місці ставив нескінчені дискусії з суспільно-громадських проблем. Його твори сприймалися як вияв позиції автора стосовно тематики сьогодення і викликали пристрасну зацікавленість у колах тогочасної української інтелігенції [236, с.54]. Згадуваний нами Д.Маркович писав: „... немає людей без хиб і недостатків, всякі рахунки: партійні, політичні, родинні, повинні замовкнути. Смерть – найбільший акт правди і смирення – все покрила, і в наших серцях повинен лишитися тільки жаль, що ще один борець зійшов у могилу, що небіжчик Олександр Якович увесь свій вік служив одверто добру і до останньої хвилини любив вітчизну і був їй вірний” [196, с.514].

Підсумуємо розглянуте. Аналіз джерел і монографічної літератури показує, що основні віхи життя і діяльності О.Кониського можна поділити на три періоди. Перший – дитинство, юність, початок трудової діяльності, який охоплює альтернативну службу під час Кримської війни та дрібного адвокатського чиновника в Пирятині і Полтаві. Для цього періоду характерні початок формування особистості як потенційного учасника громадівського



руху, індивіду, якому властиві природні і соціальні якості захисника знедолених. Другий – становлення взаємовідносин особистості і суспільства, пов'язаний з перебуванням на засланні, одруженні, лікуванні за кордоном і проживанням під наглядом поліції в Катеринославі. Третій період розпочинається з 1872 р. Переїзд на постійне місце проживання в Київ, де наступило активне суспільно-політичне життя Олександра Яковича, під час якого упродовж майже 30-річної своєї діяльності він виріс до одного з провідних лідерів громадівського руху, обирався гласним Київської думи, часто бував у Галичині, дбаючи про становлення спільними силами українського національного життя, та успішно працював над рукописом монографії про великого Кобзаря. А тому є всі підстави вважати, що як особистість О.Кониський виховувався, формувався і удосконалювався в процесі складної суспільно-політичної практичної діяльності, активно спілкувався з прогресивними колами української національної інтелігенції, засвоєнні багато соціального досвіду та всієї системи політичних, економічних і культурних суспільних відносин.

## **2.2. Формування світогляду О.Кониського**

Друга половина XIX ст., на яку припадає діяльність Олександра Яковича, була особливою добою в історії українського національно-визвольного руху. Хронологічно вона вкладається у рамки другого – історичного визначення, на думку дослідників, організаційного етапу – національно-визвольного руху в Україні. Важливо наголосити, що О.Кониський зі своїм неабияким потенціалом літератора і громадського діяча вийшов на арену суспільної діяльності тоді, коли в Україні стали розвиватися „громади”, що й визначило його подальшу причетність до національного відродження.

Рання скрута наклала свій відбиток на усьє його подальший спосіб життя. В одній із перших біографій майбутнього письменника зазначалося, що на формування його світогляду великий вплив мав дід по матері – священник

Корній Малинка – „сей старий козак в рясі”. Ще один факт, який помітно вплинув на становлення характеру молодого Кониського ми зустрічаємо в його спогадах: „Я пам’ятаю, як був ще малою дитиною, як батько було виймає з скрині бережно загорнений в сувій полотна суверток синього паперу – то і була „История руссов” [9, с.109].

Духовним учителем Кониського став Дмитро Павлович Пильчиков (1821-1893), колишній учасник Кирило-Мефодіївського братства, (в 1846-1864 роках викладач історії в Полтавському кадетському корпусі – О.М.) [237, с.65]. Йому завдячував Кониський не лише у впливі на формування свого світогляду, а й прихильності до національного відродження українства [238, арк.1]. Д.Пильчиков познайомив його з рядом своїх колег по братству, зокрема з П.Кулішем, який уперше прибув до Полтави у травні 1860 р. [58, с.20], і спілкування з яким сприяло формуванню суспільно-політичних та наукових поглядів молодого людини. Взаємини О.Кониського з П.Кулішем з того часу і до кінця ХІХ ст., як зазначалося, носили суперечливий характер. Обидва діячі були протилежними, до певної міри, полюсами в тогочасному суспільному житті. Це були люди різних поколінь, уподобань, різного характеру, освіти, що й приводило їх до протилежних позицій [239, с.674, 687, 717].

Як переконаний прихильник національного відродження, Олександр Якович обурювався співпрацею П.Куліша з „Вестником Западной и Юго-Западной России” К.Говорського – реакціонера, людини вороже налаштованої проти всього українського [240, с.43]. Намагання з’ясувати вчинок П.Куліша привело до нових непорозумінь. Виявилось, що П.Куліш друкував свої твори поряд зі статтями М.Юзефовича, причетного до ліквідації Кирило-Мефодіївського товариства. Більше того, від В.В.Тарновського стало відомо, що П.Куліш під час свого перебування „в Києві відвідав Юзефовича й давно відновив з ним дружні зносини й переписку” [241, с.52].

У листах до Олександра Яковича П.Куліш, виправдовуючись, зазначав, що К.Говорський не вчинив нічого такого проти нього і він буде продовжувати з ним співпрацювати, разом з тим нарікає на те, що „Основа” йому нічого не

заплатила за публікації, і що за напрям журналу К.Говорського він не відповідає, а пише згідно зі своїм сумлінням і нічого такого проти українців не писав [242, арк.1]. О.Кониський розумів, що на співробітництво П.Куліша спонукали фінансові клопоти. Ставши на шлях заробіткової праці, амбітний і розумний Пантелеймон Олександрович знаходив не тільки аргументи на своє виправдання, але й переконував своїх знайомих у необхідності таких вчинків.

Нове обурення О.Кониського викликало рішення П.Куліша поступити на службу у Варшаву на посаду директора департаменту народної освіти. З точки зору української громадської думки, якої вірно дотримувався О.Кониський, це вже був далеко серйозніший промах, ніж співробітництво в „українофобському органі” [60, с.45]. У вересні 1865 р. О.Кониський познайомився в Петербурзі з М.Костомаровим (1817-1885), який повідомив, що П.Куліш на своїй посаді у Варшаві обстоює думку про навчання в народних школах в районах з українським населенням російською мовою. М.Костомаров просив О.Кониського відвідати Варшаву та переконати П.Куліша змінити свої позиції на користь української мови. Після варшавської зустрічі О.Кониський писав: „Коли Куліш довідався моєї думки про його перехід на службу в Варшаву, він почав говорити, що молоде покоління зовсім не розуміє напрямку, в якому він іде і тому дивується, чому він служить у Варшаві. Навівши багато історичних факторів, він доводив мені майже зовсім протилежне до того, що я та інші чули від нього в 1860 р. Найбільше мене здивувала зміна поглядів на козацтво ...” [60, с.48]. О.Кониського глибоко вразила така „обрусительська” позиція П.Куліша та відношення до козацтва, після чого він неодноразово звертався до цієї теми у своїй творчості, особливо в оповіданні „В гостях добре, дома ліпше” [243].

Разом з тим П.Куліш з повагою ставився до Олександра Яковича як письменника, цінував його любов до українського народу, звичаїв і обрядів, визнавав організаторський таланти. Він запропонував О.Кониському співпрацю в „Основах”, познайомив з редактором „Чернігівського Листка” Л.Глібовим, редактором „Слова” Б.Дідицьким та іншими. В одному з листів до Олександра Яковича він писав: „Хотів би й краще за Вас озватися, та не зумів... Спасибі Вам

за вірші, котрі Ви до мене написали. Присилайте найбільше новинок про наш край.... Присилайте вісті на моє ім'я..." [244, с.139].

Особливо стала в пригоді О.Кониському співпраця з П.Кулішем, коли він писав свою монографію про Т.Г.Шевченка. Гостро критикуючи Пантелеймона Олександровича в суспільно громадських питаннях, він неодноразово звертався до нього як до авторитетного джерела, знавця шевченківської творчості [245, арк.34].

Вивчення взаємовідносин О.Кониського з П.Кулішем свідчить, що Олександр Якович належав до передових діячів, які навіть в тяжкі часи національної неволі твердо стояли на українських засадах і брали активну участь в суспільно-політичному житті.

Система поглядів О.Кониського на життя, природу і суспільство формувалася під впливом спілкування з І.Франком на фоні суспільно-історичної та світоглядної ситуації в Україні кінця XIX ст. Це був період, коли Україна, втративши ознаки державної незалежності, стала розділеною між Російською та Австро-Угорською імперіями, а насильницьке розчленування українських земель суттєво позначилося на загальній світоглядній обстановці в Україні, а також на творчості представників української інтелігенції [246, с.15].

Познайомилися вони влітку 1884 р., коли О.Кониський перебував у Галичині. Наслідком розмови, яка між ними відбулася, став лист від 7 жовтня 1884 р. У ньому Олександр Якович повідомляв про наступне реформування часопису „Зоря”\*, при якому редакція повинна „пильнувати якомога біля чистоти мови” та „вважати найголовнішим завданням давати перше місце національному питанню, так щоб усі белетристичні і наукові твори були пронизані націоналізмом в широкому погляді” [247, арк.273].

У листі-відповіді І.Франко писав: „... познайомившись з Вами так близько, зійшовшись з Вами так суцільно і по головним провідним ідеям політичним, соціальним і літературним, і по питанням о тих шляхах, якими б ті ідеї найкраще треба засаджувати і плекати на нашім національнім ґрунті (виділено

---

\* „Зоря” – літературний журнал, що виходив у Львові в останній чверті XIX ст.

нами – О.М.), я досі нічого не писав до Вас і не зміг хоч письмом, коли вже не живою бесідою, піддержати і розвивати те знайомство, котре належить до найкращих в моїм житті ...” [136, с.84].

Як видно з наведеного листа і подальшого спілкування двох видатних представників українського національного руху, то був період формування філософії реалізму і поступу І.Франка, який так плідно позначився на світорозумінні і світосприйманні навколишньої дійсності Олександром Яковичем. Адже філософія реалізму, або філософія дійсності, яка впливала з творчості І.Франка, мала свої, переконливі для О.Кониського, особливості. По-перше, дійсність розглядалася в ній як буття антропоцентричного світу, тобто не матерія, не дух, бог та інше, а те у світобутті, що відкрила людина і від чого починається її пояснення світу. Саме елементи антропоцентризму були характерними для художньої творчості О.Кониського. По-друге, це специфічне розуміння ним світоперетворення, яке І.Франко називав теорією поступу, у центрі якої стоїть не питання про те, що у світі усе міняється, а про те, що міняється на ліпше чи гірше для людей. В цілому світовий прогрес, за розумінням І.Франка, є своєрідний перелив „хвиль” від „центру” до „центру”. Проблема полягає лише в тому, щоб вірно пізнати значущість „хвиль”, що йдуть від різних центрів, і скерувати їх діяльність у напрямку, корисному для людей. Розробкою вчення про поступ І.Франко, завершивши становлення української філософської думки, щиро ділився з друзями, яку він наполегливо пропагував у своїх публікаціях, доводячи її до рівня теорії світорозуміння [248, с.89-90].

У подальшому своєму листуванні, вирішуючи повсякденні питання видавничого характеру, вони неодноразово поверталися до визначеної проблеми, наголошуючи при цьому на важливості вивчення української мови („доброї мови”), галицького українофобства та українофільства, москвофілів і народовців, „обрусительства” і вербування українських учителів у Галичині для служби на Холмщині й на Підляшші. Бажаючи внести свій посильний вклад у вирішення цих світоглядних проблем, Олександр Якович писав І.Франку: „Ви даремно й

питаєте у мене, чи стану я допомагати Вам своїми працями. Авжеж стану; певний, що не одмовлять і Левицький, і Маяченець, і Уманець, і інші” [136, с.86].

Переїхавши до Києва у 1872 р., О.Кониський прикладає немало зусиль для об'єднання прогресивної наддніпрянської та західноукраїнської інтелігенції заради активізації розвитку єдиної української культури і науки, перетворення галицьких часописів „Правда” і „Зоря” на загальноукраїнські літературні і суспільно-громадські засоби масової інформації, які стали відомими усій Україні і де друкувалися письменники з усіх її кутків. У контексті зазначеного Олександр Якович усю свою енергію організатора і переконаного прихильника українського національного руху спрямовував на те, щоб, як він писав, „розворушити” національну інтелігенцію, спрямувати її до активної праці, творення рідної літератури, пропаганди просвітництва й демократичних ідеалів [249, с.21-22].

Високо оцінюючи оповідання і нариси О.Кониського з народного життя, назвавши їх „артистично найціннішими”, І.Франко писав про те, що особистий вплив і різностороння праця Олександра Яковича немало зробили для становлення і розвитку українського національного руху, сприяли поширенню його світоглядних проблем.

Дійсно, як свідчить літературна спадщина, Олександра Якович був автором різних художніх жанрів: поезії, оповідань, романів, повістей, нарисів, критичних оглядів, рецензій, споминів, тощо, але при цьому завжди визнавав пріоритет своєї публіцистики, її оперативність, наближеність до повсякденного життя, здатність своєчасно впливати на сприйняття людиною навколишньої дійсності [250, с.417].

Що стосується формування наукових поглядів О.Кониського, то їх становлення пов'язане з вивченням та підготовкою до друку нарисів з біографії Т.Г.Шевченка, яка після 10 років осмислення автором джерельної бази, завершилася монографією „Тарас Шевченко-Грушівський. Хроніка його життя”. У передмові до книги Олександр Якович писав: „Життя Т.Г.Шевченка інтересувало мене до високого ступеня, а проте до року 1891 не приходило мені

ніколи на думку взятися до написання його життєпису. Спонукало ж мене до праці, що нині подаю, от що: коли року 1891 стало знати, що справу реорганізації Товариства ім. Шевченка на Товариство Наукове можна уважати доведеною до здійснення, я бажав, щоб першим виданням зреформованого Товариства була можливо повна, докладна життєпись патрона Товариства, написана рідною його мовою” [9, с.24].

Варто підкреслити, що сприяла цьому надзвичайно важлива подія, пов’язана з організацією збору коштів на купівлю у Львові друкарні для новоутвореного Товариства ім. Шевченка, до якого були причетні О.Кониський, Д.Пильчиков, С.Милорадович та М.Жученко. У 1889 р. за ініціативою Олександра Яковича, з метою скасування комерційної діяльності, його було перетворено в Наукове товариство імені Т.Шевченка [251], яке після смерті О.Кониського отримало за його заповітом ще 10 тисяч карбованців [252, с.5]. Цей заповіт дружина О.Кониського намагалася оскаржити 23 лютого (8 березня) 1910 року в Київському Окружному Суді на що отримала відмову [253, арк.1].

Під час написання монографії перед автором стояли дві проблеми стосовно висвітлення постаті Т.Г.Шевченка. Одна з них полягала в тому, що в Наддніпрянській Україні велася плідна і послідовна робота по збиранню та публікації спадщини поета і художника, його біографічних матеріалів, дослідження окремих періодів та епізодів життя. Друга – пов’язана з тим, що в Галичині його спадщина стала виразником політичної боротьби, бо різні партії та їх діячі інтерпретували світогляд поета відповідно до мети власної політичної діяльності. Причому судження були полярними – від піднесення постаті „батька Тараса” в ореолі мало не біблійного національного пророка до політичної радикалізації поета в дусі громадівського соціалізму [252, с.7].

Олександр Якович успішно справився з поставленим завданням, ретельно вивчаючи величезну спадщину поета. Упродовж п’яти років він збирав матеріали, їздив по селах, де перебував Т.Г.Шевченко, місцях заслання, використав автобіографічні відомості з творів поета, дані церковних архівів сіл

Моринці і Кирилівки, пов'язаних з дитинством Тараса, спогади родичів і односельчан, друковані матеріали [254]. Глибокий науковий пошук був високо оцінений сучасниками. І.Франко з цього приводу писав: „Він зібрав увесь доступний йому матеріал, об'їхав рідні сторони Шевченка, порозпитував сотні людей, постягав листи, спомини, урядові документи, старі газети і т. ін. І на основі сего написав дуже гарну і докладну книжку про Шевченка, найдокладнішу з усіх, які досі були присвячені життю великого українського Кобзаря” [32, с.35].

Праця над створенням біографії великого сина українського народу була необхідною і високопатріотичною справою для розвитку української культури. Тим більше, що вона відбувалася в умовах утисків і урядової заборони з боку російської імперії. Валувський циркуляр (1863 р.), Ємський указ (1876 р.), урядова інструкція 1881 р. не тільки забороняли українську мову, а навіть вимагали нещадно викреслювати з російськомовних текстів слово „Україна”, замінюючи його принизливим „Малоросія” [255, с.12].

Вивчення джерельної бази, опублікованих матеріалів, монографічної літератури, присвяченої Т.Г.Шевченку, формували суспільно-політичні погляди Олександра Яковича. Життя і діяльність поета, його історична постать, характер, вдача, психологія творчості, здібності художника були яскравим прикладом безкорисливого служіння українському народові й рідній землі, а тому, дрібниць у біографії Т.Г.Шевченка для О.Кониського не існувало. Кожен період поета дослідник подає ґрунтовно, відкидаючи незначне другорядне, та зосередившись на з'ясуванні особливостей духовного світу, чинників внутрішнього життя, оточення, в якому відбуваються події, побутової обстановки, пейзажу, зв'язках з іншими людьми [256, арк.69-70].

Система поглядів на природу, як складова світогляду автора монографії, проявляється у першій главі „Дитинний вік Тараса Шевченка”, в якій подається характеристика місцевості Звенигородського повіту, де „зустрінете гарну долину між горбами, а за нею зараз байрак, підперезаний веселим гайком. Така



різноманітність надає обширу країни, середньої між степовою і лісовою... тут усе: і густа блакить неба, і зелений або жовто-зелений килим поля, і гомін гаїв, і журливий та сумний вид могил, і тиха течія річок, і скляний поверх ставів мають вдачу тиху, привітну, м'яку, що ... лащить серце пестощами нені доброї, ніжної, гріє його теплом кохання, наливає в душу того ліризму, що вабить до життя спокійного, до волі та до згоди і братолюбства між людьми” [257, с.88].

Так поступово від загальної ідеалістичної картини зображення навколишньої природи автор переходить до позитивіського висвітлення оточення поета: „... в сьому хвилястому та зеленому кутку Звенигородського повіту є двоє сіл: Моринці і Кирилівка, яких довіку не забуде український народ; доки житиме на світі українське слово, доки лунатиме українська пісня, доти Моринці і Кирилівка стоятимуть перед очима історії відродження українського письменства і національно-культурного життя народу, бо ймення сих сіл навіки нероз’єднано зрослося з йменням генія українського слова Тараса Шевченка, що став на сторожі біля нашої національності” [258, с.88-89].

Аналіз творчості Олександра Яковича свідчить, що інколи він не досягав успіху саме тому, що неодноразово використовував белетристику з пропагандистською метою, а для популяризації своїх „рятивних” ідей, які мали поліпшити гірке життя селянина, приносив у жертву художню сторону [258].

Конкретизуємо досліджувану проблему і розглянемо вплив діяльності О.Кониського як громадського діяча на формування його світогляду.

Система поглядів Олександра Яковича, як вона вимальовується з численних праць, включаючи белетристику, поезію, епістолярій, критично-літературні праці, публіцистику, дуже близька до тих світоглядних засад кирило-мефодіївців, що їх окреслили брати М. і О.Грушевські. До неї треба, насамперед, зарахувати народництво О.Кониського і його щире переконання в тому, що інтелігенція повинна йти до народу. В одній зі своїх критично-літературних праць він, до речі, писав про головне завдання українського письменства: „Зблизитись з народом, пізнати і просвітити його” [259, с.1]. Не

відкидаючи необхідності соціального визволення селянства (як і більшість інтелігенції цієї доби, О.Кониський ототожнював хліборобів з народом), як письменник він вважав, що шлях до жаданої волі лежить через освіту, поширення культури поміж простих людей. Він впевнений „... що кожен громадянин повинен працювати задля народу, повинен справляти громадську роботу таку, яку сам собі вибере, яка більш йому до вподоби” [189, с.108]. Як і братчики, він був певний, що до реалізації їхніх намірів справа дійде нескоро, і прискорювати її теж не бажано. Звідси недовіра до радикальних та соціалістичних закликів, які збивали людей з довгого, але певного шляху.

Отже, культурницькій роботі О.Кониський надавав перевагу перед політичною діяльністю. Це узгоджується з поглядами цілого руху громадівців. „Після розгрому Кирило-Мефодіївського товариства українське народництво спочатку знімає із своїх програм політичний момент. У цій стадії національний рух на Україні був ще „українофільським”, він зосереджувався в інтелігентних колах – „громадах”, які проводили, в межах можливого, культурну роботу, але не мали тісного зв’язку з корінням народного життя”, – писали автори „Українського питання” [46, с.95].

Питання про характер діяльності „громади” у різний час розв’язувалося по-різному, але наприкінці ХХ ст. на порядок денний знову було винесено проблему, яка причетна до формування світогляду О.Кониського. Нам здається, що висновки про нереволюційний, консервативний характер цього руху, вочевидь, хибні. З якого дива б тоді правлячі кола Росії так люто переслідували тих, хто віддавав свої сили поширенню освіти рідною мовою, розвитку культури, відкривав недільні школи та створював підручники для них? Аналізуючи цю рису, незмінно властиву імперському правлінню, В.Сарбей слушно зауважив: „навчання українською мовою визначалося як політична пропаганда, а ті, хто за це брався, звинувачувалися „у сепаратистських задумах, ворожих Росії” [74, с.188]. На нашу думку, буде справедливо до рис, притаманних світогляду О.Кониського, віднести і цілеспрямований напрямок його думок і вчинків. Він дійсно був таким, хоча й не виявлявся у радикальних

чи екстремістських діях. Важко не погодитися з М.Гончаруком, котрий так писав про суть громадської позиції Олександра Яковича. „Разом з іншими визначними представниками „свідомого українства” (І.Нечуй-Левицький, Б.Грінченко, М.Лисенко) своєю непомітною, але наполегливою і послідовною „культурницькою” діяльністю („каганцюванням”) він будив національну свідомість українського народу, його історичну пам’ять й творчу енергію, підносив його культуру” [260, с.23].

Чим же були для О.Кониського український народ, нація, національна ідея? Відповідь на це питання можна отримати з його поезії „Моє бажання”, „Молитва за Україну” та ін. Незаперечним є той факт, що О.Кониський перебував під впливом ідей Кирило-Мефодіївського товариства, а саме „Книги буття українського народу” М.Костомарова [261, с.20]. В „Русалці” за 1866 р. він пише: „Ніч перед Тарасовим вівтарем висвятила мене на чоловіка, відчинила мені двері в нашу святу-святих. Там я побачив вперше суцї наші святощі, наш народний „ковчег завіту”. Із його я затвердив той символ нашої віри, який досі ісповідаю. Вже певна річ, що з тим Богом, з тим символом піду я і на вічний спочин” [262, с.67]. Ці рядки наскрізь пройняті божественним розумінням нації, нації-символу, нації-Бога, а національною Біблією не лише для О.Кониського, а й для всієї України став „Кобзар” Шевченка.

У другій половині ХІХ ст., в епоху позитивізму, таке світобачення не могло залишатися сталим. В українській культурі, так як і в усіх інших, відбувся перехід від християнського до національного, а точніше, поділяючи погляди В.Гориславця [100, с.52], національно-секулярного світогляду. На думку О.Забужко, цей перехід „необхідно ознаменований фазою „національного месіанства” — фазою досекулярного націоналізму, на якій національне самопізнання має ще не так філософсько-рефлекторний, як переважно емотивний неопозитивістський характер” [263, с.48]. У світлі зазначеного, О.Кониський постає як проміжна ланка між двома етапами розвитку національної ідеї. На ньому власне і закінчується перший, досекулярний етап її, в якому „його (Кониського) патріотизм зазначається головню у платонічнім

націоналізмі” [28, с.23]. Вже через кілька років у О.Кониського з’являється інше бачення проблеми нації – реалістичне, чи то навіть позитивіське (введення в обіг поняття „соціальний націоналізм”). У такому законсервованому стані воно слугувало повсякденному опорі русифікації. І в цьому сенсі національна ідея, за О.Кониським, сконденсовано виражена в його статті „Український націоналізм”, свідчить про особливості його світогляду „... що стара Росія вмерла! Що Росію темноти, канцелярської тайни, Росію кріпацтва і бюрократії, Росію неволення духу, слова і життя, Росію яремної неволі „закидали шапками” під Севастополем, біля Чорної річки і де-інде підчас кримської баталії, що ту стару „московську” Росію забрав з собою в могилу Микола, а син його привів Росію нову, без кріпацтва, вільну, європейську Росію. У кожного з нас жила, кожного гріла і живила певна надія на поблизьку, ясну будущину.” [264, с.568].

Ще одна важлива й актуальна для осмислення світогляду О.Кониського складова системи ідейно-політичних його поглядів – властивий йому націоналізм. Саме він, як відомо, і розвів Олександра Яковича і М.Драгоманова по різні боки барикади [265, с.32]. У палкій і повчальній полеміці Б.Грінченка і М.Драгоманова, останній досить різко висловлювався про творчість О.Кониського. Ми нарахували чотири таких відгуки і вважаємо, що вони несправедливі. Не можна докоряти людині, за те, що в російській імперії не були створені умови для розвитку і вдосконалення публіцистичних задатків. Якщо художня література ще сяк-так просочувалася крізь цензурні перешкоди, то публіцистика була взагалі заборонена. Та й де можна було публікуватися, коли в державі не існувало жодного україномовного видання. Проте, прочитавши листи М.Драгоманова до кінця, з’ясовуєш, що його незадоволення викликали не так художні твори О.Кониського, як його „українофільський” патріотизм та націоналізм [266, с. 215, 226, 260, 262].

У контексті зазначеного, що ж розумів під націоналізмом О.Кониський? Для нього була „то любов народу до тих прикмет своєї народності, котрими він одрізняється од інших народів; то природний потяг народу обороняти ті прикмети од впливу чужої народності, розвивати їх, щоб жити в тих формах, в

яких вивела його на арену природа й історія” [267, с.21]. Як бачимо, у цьому означенні немає нічого, чого б ми мусили не визнавати навіть сьогодні. Це не був, природно, націоналізм у розумінні, скажімо, Д.Донцова. Останній, навпаки, підкреслював: „Для демократів ідеалом патріотизму були сім’я (Ю.Липа), хутір (Куліш), громада (Драгоманов), „рідна сторонька”, рідний український Прованс, для касти вищої – „патріа козекорум”, власна отчизна, відрубна від чужих збірнот, стоячи понад окремими частинами організму” [268, с.259-260]. Націоналізм О.Кониського, на нашу думку, значно ближчий до поглядів тих демократів, що їх називав Д.Донцов. Хіба що в ньому більше прагнення до окремішності, гостре і точне відчуття її.

За умов, коли монархічна Росія посилювала русифікаторську політику і гальмувала розвиток української мови, літератури, освіти, мистецтва, преси, всього того, що становить сукупність духовності народу, О.Кониський обрав своїм ідейним кредо захист природних прав рідного народу, який потерпав від реалізації шовіністично-імперської державної політики. Проте в цілому таке українолюбство не стало ідеологією і соціальною практикою національного шовінізму, який є проповіддю національної виключності й вищості, розпалює недовіру й ворожнечу між народами. О.Кониський прагнув до того, щоб реалізувати священне право українства бути вільним і рівним серед інших народів: „Відносини до всіх народностей однакові. Україна-Русь – однаково з усіма народами має право уладнатись, по своїй уподобі” [269, арк.16 зв.]. О.Кониський у статі „Освіта на західно-південній Україні” (1887 р.) підкреслив своє світоглядне відношення до мовного питання, зазначаючи, що „від часу знесення кріпацтва і донині найважливішою і найголовнішою потребою була, є і довго ще буде освіта народна на народній мові” [270, с.112].

Черговий великодержавно-шовіністичний наступ російського царату доби урядової реакції 1880-х рр. сприяв посиленню національної тенденції в українському русі. І на цьому тлі не можна не помітити, що О.Кониський в силу своїх переконань виступив послідовником національно-демократичних ідей, які за тих обставин мали виразну історичну перспективу. Він вбачав шлях розвитку

українства не в орієнтації на „космополітичні”, „універсальні” цінності, а в освіченні народної маси й інтелігенції на ґрунті широкого націоналізму і глибокого демократизму, а також у поліпшенні економічного становища людей. „Націоналізм” цього видатного українського народолюбця являв собою не проповідь національної виключності, а патріотизм, який наповнювався загальнодемократичним змістом і спрямовувався проти великодержавної, русифікаторської політики національного гноблення українського народу з боку російського імперського режиму [271, арк.17].

Далі перенесемо акцент, власне, на аналіз змісту і форми критики літературного жанру, завданням якого є розгляд, тлумачення і оцінка літературних, мистецьких або наукових творів, в якому проявився світогляд О.Кониський, а саме – стосовно її завдання, ролі, функцій у формуванні особистості. У листі до І.Франка від 28 березня 1885 р. О.Кониський завдання критики формулював так: „Я не розумію письменство без критики, але критика, як і рецензія, повинні розбирати ідеї, факти, висновок автора, а не його самого” [272, арк.4]. У світлі зазначеного аналіз ідей в художньому творі є результатом розуміння його як форми ідеологічної свідомості, а це нерідко призводить до ігнорування естетичної вартості мистецького витвору.

Ще одне завдання критики – накреслювати перспективи розвитку, вказувати на прогалини, на які мав би звернути увагу автор, тобто організовувати творчий процес. Це завдання О.Кониський не лише декларує, а практично виконує [273]. Однією з головних функцій критики, вважає він, є контрольна функція: творча робота „без критики – се все одно, що банк без контролю”, без якого „поміж іншого легко збочують з прямого шляху, починають хорувати самолюбством, не признають за собою помилок, найскромнішу указку на їх помилки вважають образою для себе” [274, с.365]. Отже, О.Кониський, якщо йти за класифікацією Ю.Шевельова, є представником „критики нагляду”, бо „... наглядова критика, хоч як вона часом потрібна, здебільшого приносить більше шкоди, ніж користі” [275, с.13]. Шкода, за Ю.Шевельовим, полягає в примірюванні кожного нового твору усталеним

зразкам і вимогам, а це і є певна партійна заангажованість такої критики. У О.Кониського ж „наглядова критика” швидше орієнтує, ніж вимагає, вона є тільки одним боком цього стилю критики, якщо не первісно-наївною її формою. Є ще один аспект цієї проблеми. Ю.Шевельов пише: „Критики наглядового типу можуть бути людьми обдарованими і талановитими, але їхня діяльність забувається, як тільки відійде в історію та короткотривала суспільна ситуація, в якій вони посідали певну партійну позицію” [275, с.10].

О.Кониський надавав критиці відповідальну роль, убачаючи в ній ще й ту силу, яка здатна не тільки виховувати особистість, але й підносити її світогляд, розум і почуття [276, с.5]. Він писав, що критика має не тільки стати знаряддям виховання творчої людини, а й застерегти її від нетерпимості, draжливості й фанатизму: „Вже нічиє більш діло, як не критики, спинити натовп, а головна річ – образумити публіку, показати їй, що не все те золото, що блищить, не все те сила, що гукає про себе” [277, с.1]. Разом з тим просвітительські тенденції естетичної концепції як світосприйняття, по О.Кониському, стають причиною того, що відбувається певною мірою ототожнення загальних функцій критики, а також становище що часто призводить до розмивання меж жанрів художньої творчості [278, с.323].

Суперечливість світогляду О.Кониського полягає в тому, що в цілому його виняткова працездатність, яка вимірювалася передовсім факторами кількості опублікованих творів і мала все ж таки вторинне значення, поступалася їх якості – основній мірі мистецького таланту і йому не завжди вдавалося привести їх до відповідної гармонії. Перебуваючи постійно у вихорі публіцистичних боїв, зазнаючи неодноразових поразок, він продовжував добровільно виконувати обов’язки організатора різних культурно-громадських і наукових справ, завжди відчуваючи брак так необхідних для творчої праці часу, зосередженості і спокою, що в цілому і відповідало його світогляду [279, с.47].

Отже, формування світогляду О.Кониського було пов’язане з активним самовизначенням в умовах сімейного виховання, на яке великий вплив мали його дід і батько, а також система принципів, знань, ідеалів і цінностей, поглядів на сенс і мету життя, котру він запозичив у свого духовного учителя Д.Пильчикова, П.Куліша, І.Франка та інших [280, с.137]. Теоретичною основою

світоглядних концепцій Олександра Яковича стали „теорія поступу” І.Франка та підготовка до друку і осмислення джерельної бази монографії про великого Кобзаря. Світоглядну структуру О.Кониського довершувала його діяльність як громадського діяча, що виховувала глибокі переконання, оскільки саме вони з’єднували думку з дією, втілювали ідеї у практичні наслідки. Такими були громадівська робота, становлення як прихильника української національної ідеї, властивий йому український націоналізм, національні тенденції в українському русі та аналіз ідей художньої критики. Як бачимо, у визначених чинниках формувався не тільки світогляд, а й особистість О.Кониського з його переконаннями і життєвими установками.

Таким чином, досліджені матеріали про життєвий шлях О.Кониського засвідчують, що своєю творчою працею він дбав, щоб Галичина разом з Наддніпрянською Україною стали місцем, де спільними зусиллями розвивалося українське національне життя, творилися українські національні цінності для потреб усієї України, її народу, щоб духовні зв’язки між двома розділеними чужим кордоном частинами українських земель зміцнювалися, витворюючи єдину національну культуру, єдину політичну думку і єдиний політичний ідеал. Як один із провідних діячів Наддніпрянщини Олександр Якович, пройшовши особисто тернистий шлях, сповнений труднощів і поневірянь, своєю повсякденною працею допомагав українському народові збагнути, що соціальна і національна справедливість можлива лише в умовах самостійності, бо все багатство в Україні належить чужинцями. Своїми художніми творами він стверджував, що соціальне визволення неможливе без національного, що український народ стане свідомим своєї єдності тільки витворюючи спільні цінності, національну історію і тільки власною працею дійде до розуміння необхідності возз’єднання української нації в єдину державу.



### РОЗДІЛ 3

## ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ О.КОНИСЬКОГО

До оцінки громадсько-політичної діяльності Олександра Кониського ми прагнули підійти об'єктивно. Тільки з точки зору детального вивчення його життєвого шляху, багатогранної творчої спадщини, щоденників, мемуарів, епістолярія, спогадів сучасників, документів жандармських управлінь можна розкрити визначений нами аспект діяльності, громадянську позицію цього „речника національної ідеї”.

Загалом громадсько-політична діяльність О.Кониського припадає на другу половину XIX ст. Відомо, що це була особлива доба в історії українського національно-визвольного руху. Чи не вперше, застосувавши до періодизації XIX ст. в історії України теорію чеського історика М.Гроха щодо трьох етапів, через які проходить визвольний рух недержавних народів, канадський дослідник П.Магочий охарактеризував її “організаційною стадією, коли закладаються культурні організації (читальні, театри, бібліотеки, музеї, національні доми тощо), школи й видання для поширення знання про національну спадщину, яку вже зібрано або яка далі збирається” [71, с.101], визначив і хронологічні рамки доби – 1840-1900 рр. [71, с.103]. Вітчизняний історик В.Сарбей установив чітку часову межу початку названого етапу боротьби за визволення: „Діяльність Кирило-Мефодіївського товариства (1846-1847 рр.) знаменувала початок другого, різночинсько-народницького етапу в процесі формування й розвитку національної самосвідомості”, – підкреслив він [73, с.1]. На думку цього ж автора, закінчується другий етап у 90-х рр. XIX ст. [73, с.5].

На зорі своєї сорокарічної інтенсивної національної праці, що припала на середину 50-90-х рр. XIX ст., Олександр Кониський зіткнувся з посиленням соціально-економічним та національним гнобленням українського етносу Російською імперією. За обставин, що склалися, О.Кониський, зумів залишити помітний слід у тодішньому українському політичному житті та Київській громаді, де він тривалий час був речником консервативного крила. Зазначені аспекти діяльності Олександра Кониського і викладені в даному розділі.

### 3.1. Громадівська діяльність О. Кониського

Кінець 1850-х – початок 1860-х років XIX ст. позначився кардинальними змінами в суспільно-політичному житті населення українських земель, що входили до складу Російської імперії. Започатковані Олександром II політичні та соціально-економічні реформи, серед яких найважливіше місце посідала селянська, пробудили в українському суспільстві надії на пом'якшення не тільки соціальної, але й національної політики царського уряду. Цілком закономірно, що якраз у цю добу українське народолюбство набувало форм громадівського руху. У цей час повернулися до активної діяльності члени Кирило-Мефодіївського товариства, які взяли участь у заснуванні української громади в Петербурзі та виданні громадсько-політичного і літературно-наукового журналу „Основа” (1861-1862) [281, с.24]. Подібні громади утворилися і в українських містах, де вони стали осередками культурно-просвітницької діяльності української інтелігенції. Однією з найбільш впливових та авторитетних серед них стала Полтавська громада, яка об'єднувала навколо себе провідних діячів на ниві українського національного і культурного відродження [282, с.1-2].

Виникнення громадівського руху викликало серйозне занепокоєння царату. Тому невдовзі було здійснено урядові заходи, які стали на перешкоді культурно-просвітницькій діяльності демократичного українства. „Тяжке, душне і пекуче повітря..., – згадував О.Я.Кониський, – почало затягувати і густішати над Росією ще з весни р.1862” [283, арк.1].

Наприкінці 50-х років, коли вже суспільство заспокоїлося після розгрому Кирило-Мефодіївського братства, коли було вже реабілітовано усіх його учасників, настала епоха українського відродження, епоха українофільства, про яку писав у своїх спогадах Г.Лазаревський, син відомого українського історика О.Лазаревського. „Ніби відкрито було нараз Україну, українську мову, – українська інтелігенція, молодь захоплювалася всім українським, захоплювалася багатством української історії, милозвучністю української мови” [284, с.100].

Окресливши в цілому і стисло суспільно-політичну ситуацію, перейдемо до висвітлення громадівської праці Олександра Яковича, якій він присвятив більшу частину свого життя. Відділити загалом громадські справи від громадівських, власне кажучи, дуже важко, бо громадівський рух був важливою складовою частиною національного життя, але зауважимо, що під громадівською діяльністю ми розуміємо громадську, яка протікала в рамках „Української громади” [285, с. 38]. Це було нове таємне товариство, започатковане студентами Київського університету П.Чубинським, М.Драгомановим, братами Синьогубами та іншими, легальна агітаційно-пропагандистська діяльність якого зосереджувалася в недільних школах. Царський уряд відразу ж взяв під свій контроль діяльність громадівців. Їх звинувачували в тому, що вони, роз’їжджаючи по українських губерніях, „зближалися з простим народом”, „навчали його грамоти”, „прищеплювали думку про колишню славу Малоросії”, „діяли на шкоду монархії” і т. ін [286, арк.147-148].

У цей час, після двох років блукань по Лівобережжю, О.Кониського як „молодого неслужачого дворянина” примусили стати на царську урядову службу, спершу в Пирятині, а пізніше в Полтаві [287, с.703]. У вільний від праці час він готувався до адвокатської діяльності, яка тоді ще не вимагала університетської освіти. Негайно після закінчення Кримської війни (1853-1856 рр.) він, залишив службу, став дрібним адвокатським урядовцем і заприятелював з представниками передової інтелігенції в Полтаві та захопився працею в місцевій громаді. Остання існувала, як відомо, на рубежі 1850-1860-х рр. Олександр Якович відіграв у ній не визначальну, але дуже помітну роль. В.Дудко схильний погодитися з висновком дослідника ще 20-х років М.Гніпа, що „визначним провідником полтавських народників – українофілів був Д.Пильчиков” [80, с.157]. Ми вже згадували про синівсько-ніжне ставлення О.Кониського до лідера полтавських громадівців, але в реальному житті відносини не були такими безхмарними. Дмитро Пильчиков інколи сердився на свого молодшого однодумця, про що свідчать щойно оприлюднені його листи до

В.Білозерського. Публікатор листів і автор ґрунтовних приміток до них В.Дудко твердить, що це обумовлювалося обережністю і зваженістю старшого громадівця – Д.Пильчикова, які виглядали особливо „контрастно на тлі не завжди раціональної поведінки схильного до загострень О.Кониського” [80, с.158].

Значний фактичний матеріал про діяльність Олександра Яковича як громадівця в полтавський період зберігається в примірниках журналу „Основа”, в якому чи не найповніше з-поміж українських регіонів була представлена Полтавщина [288, с.342]. Ще до появи самого журналу О.Кониський не залишався осторонь, а разом з полтавськими громадівцями обговорювали характер майбутнього видання з П.Кулішем, який на початку травня 1860 р. відвідав Полтаву. О.Кониський зауважував у спогадах: „Ми, полтавці, як люди молоді, гарячі, ентузіасти, наполягали на тому, щоб „Основа” видавалась виключно українською мовою; Куліш доводив нам неможливість такого видання...” [289, с.154]. Про це ж писав Олександр Якович і в своїй першій кореспонденції до „Основи” у грудні 1860 р. (звертаючись до В.Білозерського): „Ми собі так мізкуємо, добродію, що „Основа” повинна б бути на рідній українській мові, та вже ви, мабуть, се діло знаєте краще, ніж ми. Отже, ми все-таки будемо сподіватись, що чимдальш „Основа” вся буде в нашій любій мові... Українська мова годиться не для одних віршів: на їй і тепер можна говорити й писати про все наше, так-таки, як і на інших... Бо чи то ж таки не сором – лізти до сусіда в кишеню за словом? Хіба у нас свого нема? Пора, пора нам долучатися до власної літературної мови” [290, с.319]. Ця незгода О.Кониського, зафіксована у кореспонденціях та споминах, відносно мовної ситуації в журналі послідовно реалізовувалася у практиці видання шляхом його друку двома мовами (упродовж 1861-1862 рр. він видавався українською та російською мовами) [80, с.156]. Однак конфлікт на цьому не був вичерпаний і О.Кониський та його радикально налаштовані однодумці матеріалізували свої претензії у безпосередньому зверненні до В.Білозерського, про яке О.Кониський писав у листі до В.Лободи від 22 квітня 1862 року: „Громада наша послала до

Білозерського письмо, требуючи відповідь, через що так погано веде він діло „Основи”. В письмі докоряємо його дуже і кажемо, що коли не пришло якої відповіді і не поправить „Основи”, то позвемо його на голосний громадський суд, а „Основу” доб’ємо чесно українськими руками. Нехай краще вона умре од нас, ніж од кого чужого” [291, с.10]. З вищесказаних слів Олександра Яковича з усією очевидністю випливає, що його претензії до В.Білозерського лише на перший погляд локалізувалися „зовнішньою” сферою його діяльності. Власне, йдеться про неадекватне, на думку О.Кониського, висвітлення реалій українського життя. Як з’ясовується, існує також інше, синхронне, більш радикальне його свідчення стосовно мотивації досить гострого звернення з приводу незадовільного ведення справ „Основи”. У листі до активного діяча Чернігівської громади Степана Носа від 22 квітня 1863 р. він писав: „... коли не поправить її, то ми повинні добити її українськими руками, тому що Україна пішла далі, ніж сягає панське око „Основи” [80, с.157].

Сам О.Кониський зауважував, що на рубежі 1850-1860-х рр. між полтавськими старшими і молодшими інтелігентами у поглядах на потреби народної освіти не було жодних розходжень [9, с.415], водночас він підкреслював наявність їх в інших сферах громадського життя. Така досить напружена ситуація в Полтаві з приводу „Основи” привела його до співпраці з Львівською редакцією газети „Слово”, в якій він упродовж 1862-1863 рр. друкував свої громадські кореспонденції і художні твори (останні – також і в „Галичині”), виступивши одним із піонерів співпраці Наддніпрянської України з Галичиною [292, с.23].

Про важливість народної освіти для кожного громадянина О.Кониський висловився так: „... що найближче лежить коло нашого и громадського серця, в чому найбільший вжиток для народу вбачаємо, що робить людей і розумними, і добрими, і правдивими, – се б то грамота і школи” [293, с.320]. У раді першої недільної школи, утвореної полтавськими громадянами, „визначалися Лобода, Стронін і Кониський” [294]. Олександр Якович працював також у загальній раді

полтавських недільних шкіл, що здійснювала організаційне та навчально-методичне керівництво, до складу якої входили Є.Милорадович (голова), Д.Пильчиков, М.Кизимовський, В.Щелкин та ін [295, арк.2]. Про те, що О.Кониський переймався справами недільних шкіл свідчить його лист до В.Лободи від 22 квітня 1862 р., написаний після виїзду останнього з Полтави 12 квітня 1862 р.: „Щелкин відказався од недільної школи. Рада вибрала Кульжинського. Не був на раді тій з наших ніхто, я мізкую, що се діло не гаразд і коли б через його не бухнула школа” [291, с.10]. Дійсно, громада фактично усунулася від роботи у недільних школах, що призвело до закриття як самої школи, так і до занепаду громади [296, арк.164].

Уже після закриття недільних шкіл Олександр Якович писав з приводу того, що священики зазвичай нехтують у викладанні українською мовою: „Тільки й радував нас чесний отець М.Думитрашко, котрий у Першій полтавській недільній хлопчачій школі учив дітей Божому законові і православній вірі по-українськи. Душа було радується, як слухаєш його розмову з дітьми, як бачиш, як щиро діти слухають його!...” [297, с.3].

У полтавський період, як згадував О.Кониський у своїй біографії, він став дописувати в „Искру”, чим дуже розгнівив полтавський уряд” [215, с.228]. Переглядаючи „Искру” – сатиричний журнал з карикатурами (виходив у 1857-1873 рр. під редакцією поета В.Курочкіна), ми знаходимо декілька публікацій, підписаних ініціалами А.К. Організація праці редакції „Искры” була такою, що отримуючи листи з усієї України, оглядач рубрики новин М.Стопановський, найцікавіші матеріали розміщував у журналі, здебільшого не вказуючи ні місцевості, ні осіб, яких ці інформації торкалися. Однак уже в 13-му номері від 19 травня за 1861 рік у рубриці М.Стопановського „Нам пишуть” знаходимо конкретний слід співробітництва Олександра Яковича як громадівця з „Искрою”: „Деякі охотники сценічного мистецтва задумали поставити декілька спектаклів – Бог знає чому названих ними народними. Були вибрані такі п’єси: „Бедность – не порок”, „Свои люди”, „Ревізор”, „Шельменко-волосний писар” і

„Наталка Полтавка”. Для першого спектаклю уже було зроблено всю підготовку: вивчені ролі, найнята обслуга, домовлена музика. Головний упорядник пішов до Січеного з афішою за дозволом. Той почитав афішу і підняв брови: „не можу, каже, не можу... Народні вистави... це така річ... знаєте...” Йому кажуть: викресліть це слово, якщо воно вам не подобається. Він радісно це зробив, але все ж таки дозволу не дав: „У вас, каже, ціни визначені дешеві, вільні... Може набитися в театр різна челядь, простолюддя... чернь і чого доброго, поряд із... з моєю ложою займе ложу яка-небудь перекупка!”. Як бачимо, навіть легальна культурно-освітня діяльність громади лякала царських чиновників і жандармів [298, с.19].

У середині 60-х рр. громади вже діяли у Києві, Харкові, Полтаві, Чернігові, Одесі та інших містах Наддніпрянської України. Навіть у самій столиці Російської імперії діяла також українська громада, згуртована навколо редакції журналу „Основа”, в якому М.Костомаров, П.Куліш і В.Білозерський боронили українську справу від нападів російських шовіністів, закликали інтелігенцію до культурно-просвітницької діяльності в масах. Зазнаючи постійних цензурних утисків з боку влади, „Основа”, не проіснувавши навіть і двох років, самоліквідувалася [82, с.9].

1862 року М.Костомаров розпочав збирати кошти на українські підручники. Збір був успішним, дав великі, як на ті часи, гроші, але до Валуєвського указу він устиг видати лише „Арифметику, або Щотницю” О.Кониського [299, арк.76 зворот]. На ці кошти опісля вийшов „Словник” Б.Грінченка [61, с.42]. Цього ж року коштом активної учасниці полтавської громади Єлизавети Іванівни Милорадович було видано „Українські прописи” О.Кониського [300, с.287].

Вболіваючи за селянські справи щодо реформи 1861 року, Олександр Якович у львівській газеті „Слово” писав: „Де-не-де крестяне не хотіли нічого робить через те єдинственно, що не зрозуміли положення; бо воно написане такою мовою, котру український народ не розуміє... Положення і досі не

переклали на нашу мову, а народ і досі через те не розуміє його і не буде гаразд розуміти... А перекласти дуже не трудно! Ми завірно знаємо, що пп. Пильчиков, Кониський і інші давно б це зробили, коли б тільки їм сказано було. Так, видно, важко дати народу те, чого він бажає і без чого йому жить трудно” [301, с.159]. Не дочекавшись вирішення цього питання губернатором, він у 1862 р. сам підготував до друку брошуру „Права і обов’язки визвольних кріпаків”, але цензурного дозволу на її видання не отримав. У дослідженні О.Кониського „Тарас Шевченко-Грушівський хроніка його життя” ця праця фігурує як рукопис „про закони, потрібні селянам і у життю щоденному” [9, с.415].

П.Куліш у своєму листі до О.Кониського як активного громадівця від 30 листопада 1861 р. висловив з цього приводу такі зауваги: „Коли б же Ви не дуже вже переборщували, щоб не ворушити деяких дурнів шкодливих... тим-то, панове, ходіть Ви тихо, як лин по дну, а проте не зупиняйтесь ні на день у Вашому благому ділі – ширити освіту і підпирати свою народність, на добро усім добрим, хто б вони не були, чи наші, чи москалі. Усім бо добрим краще буде на Україні, як наша народність оживе зовсім, а поганше буде тільки харцизякам” [302, арк.1].

Втім, незважаючи на попередження за ухвалою слідчої комісії у справі про поширення української пропаганди, Олександра Яковича було вислано під нагляд поліції до Вологодської губернії. У супроводі жандармів він виїхав з Полтави 11 січня 1863 р., а до Вологди прибув 19 січня 1863 р. „От скажу хоч про себе самого” – писав він згодом про полтавське своє життя: „Я був тоді дрібним урядником „Губернскаго правління”; щодня працював 8-9 годин на службі,.. служба – була мій хліб, хліб тяжкий, гіркий і нудний; служба брала у мене майже увесь час і за те давала мені 15 руб. щомісяця... і за те давала вона мені хатку і харчі. Воно б і нічого, так же була у мене ще духовна нужда і потреба... вчитися, читати. На се знов бракувало часу і кошту на книжки” [189, с.107-108]. І він наполегливо займався своєю самотійною освітою, поєднуючи її з написанням віршів та активною діяльністю в полтавській громаді.



Минуло декілька років, перш ніж О.Кониський набув уваженості, обережності і тепер уже представники молодшої генерації критикували його за консерватизм. Полтавський досвід у майбутньому дуже йому знадобився, а для висвітлення того періоду він зробив надзвичайно багато. М.Антонович навіть дату створення Полтавської громади виводив із свідчення О.Кониського: „...у другому томі своєї монографії про Шевченка Кониський твердить не більше, ні менше, що взагалі першою українською громадою була Полтавська, бо вона існувала вже 1858 р.” [61, с.34].

Разом з тим найвлучніше про полтавський період діяльності О.Кониського П.Куліш писав у листі до О.Барвінського від 9 (21) квітня 1869 р.: „... мусили його за руки держати, щоб з патріотизму не зашкодив собі – і зашкодив таки” [194, с.178]. Дослідження полтавського періоду суспільно-політичної діяльності О.Кониського свідчить, що вже в цей час він дбав про поширення освіти рідною мовою, про розвиток і збереження національної культури, побуту, традицій, мережі недільних шкіл, підготовку для них підручників і словників. Незадоволення лише культурницькою діяльністю привело Олександра Яковича до більш радикальних дій, за які прийшлося зазнати заслання. Втім саме в цей час він почав формуватися як письменник, педагог та громадсько-політичний діяч загальноукраїнського значення.

Усі українські „громади”, і особливо це стосується Київської, керувалися ідеями сприяння піднесенню національної культури й освіти, поширенню їх у народному середовищі і вже на цьому підґрунті збиралися переходити до наступного етапу боротьби. При такому підході головну увагу звертали на теоретичні основи національно-визвольного руху. Визначний лідер громадівців В.Антонович у широко відомій праці „Три національні типи народні” переконливо закликав працювати на ниві культури. „Народний характер, – наголошував він, – складається з якостей природжених і вжитих культурою. Звісна річ, що в характері кожного народу єсть якості, як бажані, так і негативні. Ніяка культура не в силі знищити природжених якостей, але ж мета всякої

культури повинна бути втім, що культура матиме вплив на характер народу, що дасть спроможність розвинути бажаним, позитивним якостям і одведе відповідне місце для якостей небажаних, негативних” [303, с.101].

Ось у таких „культурницьких” рамках і працювали члени „громади”. Основні риси їхньої діяльності, зрештою, відомі. Це збирання перлин народної мовної творчості задля майбутнього словника, видавнича діяльність, встановлення контактів поміж однодумцями і виявлення нових прибічників [304]. Ми вже торкалися питання, як можна охарактеризувати цю роботу. У подальші роки, особливо в першій половині ХХ ст. – називалося трохи зневажливо „культурництво”, „хатянство”, „просвітництво” і т. п. Щоправда, Б.Кістяківський писав: „Виключною особливістю цієї організації є її певно виражений політичний характер. Взагалі можна сказати, що якщо культурний рух у Великоросії прагнув перш за все знайти своє філософське або релігійне обґрунтування, то будь-який український культурний рух перш за все шукав для себе політичне обґрунтування” [305, с.95].

Тепер вищеназвана точка зору, яка була започаткована ще М.Драгомановим, суттєво переглядається. На думку сучасного дослідника І.Чорновола „Навіть культурницький аспект її діяльності мав виразний політичний відтінок, оскільки такий же відтінок має культурне життя будь-якого недержавного народу” [91, с.24]. Проте цей же автор приділив в основному увагу саме політичним в буквальному розумінні цього поняття аспектам діяльності „громади”. Стосовно О.Кониського це, безумовно, його заангажованість у галицьких справах, що знайшло свій вияв у здійсненні політики „нової ери” у Галичині. З огляду на те, що це дуже складна, проблема, детальне з’ясування якої вимагає окремої розвідки, скажемо лише, що тривалий час цей крок оцінювався в українській історіографії негативно. Навіть досить зважений І.Крип’якевич писав з цього приводу: „Угода принесла українцям деяку користь в адміністрації та шкільництві, утворення кафедри української історії у Львівському університеті і концепцію на асекураційне

товариство „Дністер”... але ці дрібні поступки не могли задовольнити українського табору, що розростався щораз більше і сильніше, запускаючи коріння в народних масах” [306, с.290].

Цей захід, до якого доклали руки В.Антонович і О.Кониський, не отримав широкого розвою. Сучасний дослідник проблеми І.Чорновіл вважає наслідки Емського указу одним з найтемніших, з-поміж яких були арешти або заслання найрадикальніших членів „громади”. Не справдилися надії і на нового імператора: „після приходу до влади Олександра III наддніпрянським патріотам не доводилося сподіватися на поліпшення свого становища... Це спонукало наддніпрянців шукати іншого шляху для вирішення своїх проблем, вони знову звертають свої погляди до Галичини” [91, с.26-27].

Листи до І.Шрага засвідчують, що О.Кониський, як досвідчений громадivecь до кінця своїх днів переймався галицькими справами. „Мабуть і у вас там хаос, писав він, – такий як в Гал[ичині] та тепер скрізь „мода” мабуть на хаос. По-моєму – се нічого, навіть добра ознака: з хаосу повстав всесвіт. Хаос може і мусить улягтись і „буде день і буде ніч”. Он Франко як торохтів проти народовців, а тепер читаю в Бук[овині], що він вписався до Народ[ної] ради і йде вже з Белеєм та з Романчуком. Се було й не зле, але чи ж надовго?” [138, арк.53].

Внаслідок урядових репресій 1862-1863 рр., коли значну кількість громадівців було заслано, діяльність громад припинилась. За умов нового піднесення революційного руху в 70-х роках відновлює свою роботу „Київська громада” [307, с.126]. З точки зору витоків і повноти наявної інформації зазначимо, що справжня громадівська діяльність розпочалася для О.Кониського у Києві, коли в 36 років він разом з родиною переїхав до міста. „Час, у якому Кониський поселився у Києві, – підкреслив І.Франко, був дуже цікавий, незабутній час. Можна сказати, що в ту пору перший розвід старих князівських часів та від часів Петра Могили Київ зробився духовним осередком, серцем України... В Києві жила і працювала тоді ціла громада молодих, високо вчених, талановитих і щирих українців, яких імена і досі служать окрасою нашого

народа і які кожен Українець вимовляє з подякою і честю. Се були такі люде: як В.Антонович, М.Драгоманов, М.Лисенко, П.Житецький, П.Чубинський, М.Михальчук, М.Старицький, Х.Вовк, О.Русів і багато інших” [32, с.18].

Поміж людей, що мали ці славні імена знайшов собі місце і Олександр Якович. У своїх спогадах Є.Чикаленко, який прекрасно знав „кухню” громадівського руху, підкреслював, що громади і Одеська, і Київська приймали до себе нових членів дуже обережно, „по згоді всіх членів громади”. На цих же засадах створено і товариство у Петербурзі [35, с.238]. Це захищало певною мірою громадівців від проникнення провокаторів, зрадників і взагалі від непевних людей, але, природно, не могло уберегти від ідейних розходжень та конфлікту поколінь.

Чим практично займався у „Київській громаді” Олександр Кониський? Він поступався блискуче освіченому М.Драгоманову, котрий „з дитинства читав французьку й німецьку літературу в оригіналах, а взагалі знав п’ять новоєвропейських мов, окрім слов’янських” [83, с.43]. Не міг, як людина, яка самотужки, важкою працею здобувала знання, змагатися з визначним істориком А.Антоновичем, мовознавцями К.Михальчуком та П.Житецьким, юристом професором Київського університету О.Кістяківським. Можливо, тому, що вести за собою інших в теоретичному чи інтелектуальному відношенні йому було не під силу, а сперечатися з такими великими визначними талантами як М.Лисенко, М.Старицький – навіть нескромно, О.Кониський обрав собі інше заняття, непомітне, але вкрай необхідне [308, с.290].

Він став організатором конкретних заходів „громади”. Серед них було чимало складних завдань. У 1898 р. Олександр Якович мав стати одним із суддів на літературному суді між М.Старицьким та Б.Грінченком [141, с.56], підготовка якого немало нервів поспувала як родині Старицьких, так і самому Б.Грінченку, про що свідчать його листи до М.Дикарева [141]. У 1890 р. О.Кониський надіслав листа міністру внутрішніх справ Росії з проханням посприяти скасуванню Емського указу. Звичайно, цей крок був непродуманим [309, с.114]. І.Франко

писав з цього приводу: „Се був останній голосний виступ Кониського в Росії. Переконавшись, що сею дорогою годі добитися чогось путнього, він покинув усяку надію на переконування російських урядовців” [32, с.26].

Не дало очікуваних позитивних результатів і його перебування серед гласних Київської міської думи, куди О.Кониського було обрано 1878 року. Цькування з боку „Києвлянина” та його редактора Піхна, безпідставна критика москвофільського „Слова” з Галичини, сприяли звинуваченню О.Кониського в українському сепаратизмі, за що 9 липня 1885 р. його було заарештовано і ув’язнено на 16 місяців [310, арк.107]. У подальшому влада теж не залишила його поза своєю пильною увагою, про що вже йшлося в попередньому розділі. У „Київській громаді” О.Кониський знайшов собі важливе, як на його погляд, заняття, пов’язане з роботою серед української молоді [311]. В сучасній історичній літературі багато уваги приділено впливу О.Кониського на формування історичного світогляду М.Грушевського. Так, Михайло Сергійович був одним з членів київського гуртка молоді О.Кониського, до якого входили С.Єфремов, О.Лотоцький, В.Біднов [312, с.3]. А познайомився М.Грушевський з Олександром Яковичем ще під час навчання у Київському університеті [313, арк.2].

У щоденнику студента М.Грушевського, а пізніше магістранта університету св. Володимира за 1886-1894 рр. багато записів такого плану: „... треба б піти і до Кониського...”, „Вчора був у Олександра Яковича, забалакався, що замість 11 пішов у другій годині.”, „...ввечері був у Олександра Яковича...”, „...звідти пішов до Олександра Яковича, де читав реферат про шляхту і був одобрен”, „...звідти – до Олександра Яковича читали про весілля і життєпис Шевченка...”, „Був лист од Олександра Яковича...”, „...зайшов до Олександра Яковича й побалакали з поводу хлопців...” [169, с.42-61,]. Саме О.Кониський підготував М.Грушевського до переїзду у Львів і взагалі деякий час був його наставником у громадівській діяльності в Галичині. Першим своїм зв’язком з Науковим товариством імені Т.Шевченка М.Грушевський завдячує О.Кониському, який залучив його до

співпраці в „Записках НТШ” [314, арк.20]. У 1892 році в першому томі „Записок” з’явилася стаття М.Грушевського, під псевдонімом М.Сергієнко, „Громадський рух на Україні-Русі в XII віці” [315, с.56].

Тема взаємин О.Кониського і М.Грушевського досить масштабна і глибоке її дослідження виходить за межі нашої роботи. М.Антонович, який її досліджував, твердить: „Листи О.Кониського виявляють, з якою ніжною турботою, щирою симпатією і глибоким розумінням він підходив до М.Грушевського. Добре знаючи його сильні і слабкі сторони, О.Кониський водночас умів оцінити значення М.Грушевського, усвідомлюючи всі його потенційні можливості” [64, с.53]. Листи О.Кониського до І.Шрага підтверджують цей висновок. Олександр Якович мріяв про зустрічі зі своїм Хлопцем (так він називав М.Грушевського у листах). Коли у 1894 р. відзначали 100-річчя від часу заснування Одеси, О.Кониського запросили на святкування, а він запропонував І.Шрага і Б.Грінченка: „тоді добре було б погуляти де на морі, та побалакати про старовину і про новину”. Водночас він повідомляв, що „Грушівський” поїде [138, арк.2]. Що стосується М.Грушевського, то його щойно оприлюднені листи до О.Кониського вельми цікаві, але вони стосуються проблем, пов’язаних з підготовкою до друку „Записок НТШ”, „Літературно-наукового Вісника”, і в них слабо відчувається особисте ставлення до адресата. Частина листів писана дружиною М.Грушевського, щоправда, він майже у кожному листі називає свого вчителя „Дорогий Олександр Якович” [316] і все таки прислухається до його порад.

Важливу роль відіграв О.Кониський у формуванні та становленні як науковця і громадського діяча й О.Лотоцького. Останній був членом семінарської громади, яку організував Л.Скочинський. Значення цієї громади для розвитку української ідеї та її поширення серед молоді було непересічним. Члени громади мали унікальну, як на той час, можливість нелегально знайомитися з галицькими виданнями – „Правдою”, „Зорею” і „Ділом” [190, с.554-555].

Природно, що здібний юнак потрапив в поле зору О.Кониського, а з часом, коли він виріс в одного з провідних діячів національно-визвольного руху, то залишив надзвичайно цікаві спогади про свого вчителя. „У 80-х та майже до кінця 90-х років нитки української справи були в руках О.Кониського, що в переведенню справ своєї ініціативи умів використовувати ясний і далекоглядний політичний розум Антоновича. З якимсь дивним чуттям умів він знаходити співчуваючі елементи, умів роздмухати іскру там, де вона пригасла в епігонах давнішого українського руху, і зацепити українську ідею в новому поколінню, особливо в кругах молоді, серед якої він своєю живою енергійною вдачею видався наймолодшим. Листування провадив він дуже широке і завше був у курсі подій національного життя на всьому просторі українського розсіяння” [34, с.175-176].

Літературна праця О.Лотоцького розпочалася ще на студентській лаві, його „хрещеним батьком” у цій справі був Олександр Якович. Так з’явилася низка статей про подорожі по Поділля у „Правді” (1893-1895). У „Зорі” (1893, №3) та „Киевской Старине” (1900, №6) вийшли дві статті про протоієрея Василя Грегулевича [190, с.558].

Ще один учень Кониського В.Біднов у серпні 1896 р. вступив до Київської духовної академії. Познайомившись з її випускниками О.Лотоцьким та С.Липківським, він відразу влився до так званої „семінарської громади”. На той час громада перебувала під значним впливом Олександра Яковича. В.Біднов був особисто знайомим з ним, і це спілкування неабияк сприяло формуванню світогляду юнака. Завдяки О.Кониському В.Біднов став постійним дописувачем „Записок Наукового товариства імені Шевченка”. Пізніше у своїх спогадах про О.Кониського В.Біднов скаже добрі слова про значення цієї особистості у розвитку української ідеї, вихованні національно свідомої людини, в тому числі його самого [317].

Характерно, що оцінка, зроблена відомими діячами вже на схилі літ, майже дослівно співпадає зі спостереженнями Є.Чикаленка, котрий теж відзначав у своїх мемуарах палку зацікавленість Олександра Яковича у

спілкуванні з молоддю [35, с.244]. До вихованців О.Кониського можна сміливо зарахувати і ще одну визначну постать доби українського відродження – С.Єфремова, який не тільки дав об'єктивну оцінку літературній спадщині Олександра Яковича, але і вказав на його роль у національному русі: „Поза українськими справами просто-таки не можна було уявити цієї людини, що була не тільки людиною ініціативи, але й людиною чорної роботи, якої так багато є, та до якої так мало охочих знаходиться” [52, с.427]. У своїх знаменитих „Щоденниках” С.Єфремов залишив нотатки, котрі засвідчили його глибоку пошану до Олександра Яковича [170, с.234-235]. Можна ще продовжити цей ряд іменами М.Кононенка [36, с.119-120], М.Міхновського та інших [107, с.88-89], але звернемося до джерел. З листів О.Кониського до І.Шрага видно, що перший подбав аби прилаштувати у Чернігові, де було відносно ліберальне земство, своїх вихованців. У 1893 р. він писав подяку за В.Самійленка. „Давно вже не радів я так серцем, як учора увечері, одержавши Вашу дорогу звістку, що таки примостили Сивого (так друзі звали В.Самійленка – О.М.) та ще й як добре примостили... Щире спасибі Вам і всім, хто сприяв тому. Ви спасли українському письменству великий талант; Вам подякує за се і історія, і Україна” [138, арк.7]. У цьому ж таки році він просить знайти роботу для Чайченка (Це один з псевдонімів Б.Грінченка – О.М.). У листі від 21 серпня О.Кониський писав: „Єдина, значить, надія на Чернігов; властиво на Вас! Як там і що треба робити – я не знаю; знаю тільки, що Ви зробите усе можливе, аби швидше” [138, арк.51]. І нарешті, у цьому ж таки році просив ще й за І.Тимченка: „часом д. Тимченко (щирий українець, з добрим розвитком, роботяга, письменник і жвавий до діла) шукає собі посади. Черніговці, що знають його, порадили йому вдатися й собі на секретаря (Чернігівської міської думи – О.М.). Отсе він і їде до Вас, рекомендуючи його, яко чоловіка дотепного на думське секретарство, я одначе, прошу Вас, – не покладаючись на мою рекомендацію, висповідайте його самі і коли запевнитесь, що він добер буде і що можна йому там притулитися, так допоможіть” [138, арк.40]. Але найцікавий



лист з аналогічним проханням, писаний у квітні 1894 р. „Я вельми був радий коли б поталанило посадити Руденка\*. Досі я не прохав Вас про се, бо ніяково було; через те, що й Грушівському я радий був би тій же посаді. Коли ж тепер вже знати, що Грушівському не [треба – Авт.], так вельми прошу Вас за Руденка. Сей усіма сторонами вище за Грушівського” [138, арк.5]. Для О.Кониського такі кроки були не банальним „блатом”, тим паче, що просив він за людей бідних, а служінням ідеї. „В справі, що отсе вдають до Вас, оприч принципіальної основи: скрізь, де можна, садовити наших людей, – я добачаю і практичну потребу, і вигоду для діла [138, арк.39], – твердив він. Окрім того, був ще один аспект, на який ми вже звертали увагу. Описуючи І.Шрагу свої клопотання за якогось „парубка” із Одеси, О.Кониський робить такий висновок: „До того ж моя думка – така, що годі вже гонитися за „великим”, треба робити дрібне, пам’ятаючи, що ... і без дрібного ніщо здорове – річ не можлива!” [138, арк.35]. На нашу думку це досить своєрідний підхід до розв’язання нагальної проблеми кадрів і реалізації практичних кроків.

Наприкінці 90-х років XIX ст. діяльність Київської громади була пов’язана з Всеукраїнською загальною організацією (в літературі є й інші назви її – Загальна українська безпартійна демократична організація тощо). Ініціаторами її створення були О.Кониський і В.Антонович [34, с.241-242]. 22 серпня 1897 р. в Києві їх зусиллями відбувся з’їзд представників громад і утворилася Загальна Українська безпартійна демократична організація [318, с.75], яка мала своїм завданням об’єднати і скоординувати діяльність усіх українських громадських угруповань та поодиноких діячів, домагатися автономії України в перебудованій на федерацію Росії. Згодом організація об’єднала близько 30-ти українських громад на теренах України, в Петербурзі та Москві. На з’їзді зазначалося, що спільними для громадівського руху були: національна українська ідея на демократичному ґрунті, віра в можливості досягти національного самовизначення, любов до України, повага до українського народу, гордість до

---

\* Іоїль Руденко закінчив Київську духовну семінарію, був членом гуртка, працював вчителем початкових класів у школі на Солом’янці – тоді передмісті Києва. Подальше його життя пов’язане з Черніговом.

духовні надбання української культури тощо [319, с.218]. Згодом діяльність організації набула політичного забарвлення, і в 1904 р. на її основі була утворена Українська демократична партія (пізніше – Демократично-радикальна партія) [320, с.22].

На з'їзді представників громад, коли обирали керівництво ЗУБО, то „на диво та й на жаль, ініціатора тої організації не обрано не тільки на почесного, а навіть і на звичайного члена”, – відзначив у своїх мемуарах Є.Чикаленко [35, с.242]. І далі він з неприхованим співчуттям писав про те, як образився на всіх Олександр Якович: „Образа була великою, якої він не міг забути до самої смерти, а може це й прискорило його смерть, бо він після з'їзду того заслаб і хворів увесь час до самої смерти щось років зо два” [35, с.244-245]. Природно, що автор даних рядків не міг не задуматися над причинами такого стану справ і вважав, що ними були виступи проти радикальної партії та проблеми взаємовідносини зі своїми учнями [35, с.242, 244]. Сучасні дослідники твердять, що розкол у громаді був свого роду закономірним процесом і ініціатором його був не О.Кониський, а непримиренні позиції В.Антоновича і М.Драгоманова. При цьому „більшість членів Старої громади залишились прибічниками В.Антоновича” [321, с.70]. Серед членів товариства вистачало противників галицьких радикалів і прибічників теорії „малих справ”, яку проповідував О.Кониський. Професор О.Кістяківський у середині 80-х років зробив таку нотатку у своєму щоденнику: „Я наполягаю, щоб українофільству дано було напрямом виключно практичний, місцевий, відокремлений від драгоманівських захоплень... Українофільство повинно бути практичним. Кожний, працюючи в своїй галузі, на своєму терені, на який його поставила доля, повинен бути націоналістом. Це так звана мала політика, на відміну від великої драгоманівської політики” [171, с.455].

Отже, причини „непопулярності” О.Кониського, неприхильного ставлення до нього з боку тієї частини старогромадівців, що об'єднувалися довкола редакції „Киевской старины”, треба шукати поміж інших факторів. Нам

здається, що відправною точкою можуть стати думки вже згаданого історика І.Чорновола. Негативну роль могла зіграти та обставина, що О.Кониський залишався нечутливим до впливів російських народовців та розпочатої ними соціалістичної пропаганди. Вищеназваний автор підкреслює, що з поширенням марксистської ідеології та настанням майбутньої соціалістичної революції окремі українські діячі пов'язували здійснення і національних сподівань. „Розрахунок полягав у тому, що після соціалістичної революції або ж, принаймні, після радикальних демократичних реформ українці обов'язково отримають культурно-національну автономію” [91, с.145].

О.Кониський ніколи не покладав надії на російських діячів, до ідей соціалізму ставився байдуже і тому в очах своїх колег виглядав безнадійним ретроградом. Цим, мабуть, і пояснюється своєрідне відношення до нього молоді, про що ми вже згадували. Тільки такі проникливі люди, як Є.Чикаленко могли побачити різницю між О.Кониським та більшістю його колег: „він був не „українофілом”, а „справжнім українцем, але виключно культурником” [35, с.242].

Покоління членів РУПу сприймало О.Кониського як важливу складову старогромадівського руху, який, безумовно, мав на них вплив, але не визначальний [166, с.26]. Щоправда, один з лідерів РУП Д.Антонович признався сину, що він саме О.Кониському завдячував своїм українством, бо, як він казав: „без його впливів я б, мабуть, утопився в російському морі” [66, с.188]. Сам М.Антонович через багато років в результаті ґрунтовного дослідження доби ХІХ ст., руху кирило – мефодіївців та громадівців визнав ідейну та політичну спорідненість перших та других [281, с.24], і прийшов до висновку, що „серед наших шістдесятників були і націоналісти в зовсім новочасному значенні цього слова: Чубинський, Свидницький, Кониський” [63, с.44]. З іншого боку вистачає протилежних суджень. Академік Г.Вервес писав: „Банкрутство „Правди” 1878 р. було заказом анархічної політики в дусі старого українофільства П.Куліша і О.Кониського” [322, с.51]. Такі великі розбіжності у оцінках вимагають подальшого ретельного вивчення як громадівського руху в цілому, так і його видатних репрезентантів.

Виходячи з вищерозглянутого зробимо такі висновки: по-перше, громадська діяльність О.Кониського привела до активізації суспільного життя як в Наддніпрянській Україні, так і в Галичині, результатом чого стало відкриття ряду шкіл, створення НТШ, київського гуртка молоді тощо. По-друге, політичний аспект громадської діяльності, що виник на базі його літературної творчості, вилився у створення народно-демократичної ідеології – основи для подальшої організації політичних партій. Активна участь Олександра Яковича у громадському русі мала, безумовно, позитивний характер з виразними ознаками політичного спрямування.

### **3.2. Внесок О.Кониського у справу об'єднання розмежованих імперіями українських земель**

Ідея об'єднання етнічно-історичних українських земель в єдине державне утворення з'являлась час від часу на всіх етапах розвитку нашої Вітчизни. В різних тлумаченнях поставала вона як у період Хмельниччини і ліквідації козацької держави, так і в концепціях „Руської трійці” і Кирило-Мефодіївського товариства. Вагомий внесок до вирішення визначеної проблеми зробив своєю творчою і громадсько-політичною діяльністю О.Кониський.

Письменник і літературний критик, публіцист і громадсько-культурний діяч, він з 70-х рр. ХІХ ст. належав до течії українського національного руху – „свідомого українства”, яке ставило своїм завданням розвивати процеси національного відродження усіх українських земель на власному ґрунті шляхом засвоєння традицій національного культурного і духовного життя, що визнавалися самодостатніми, здатними спричинити могутній поштовх до саморозвитку всієї нації.

Діяльність О.Кониського із зовнішнього боку не була такою помітною на тлі суспільно-політичних і культурних процесів тієї доби, але вона відіграла важливу, ще й сьогодні повною мірою не оцінену, роль у справі всеукраїнського національного піднесення. „Свідоме українство” – як течія тривалий час

перебувало обабіч магістрального шляху розвитку українського руху, не завжди мало опору навіть у середовищі самих українофілів і постійно піддавалося критиці за „самоізоляцію”, „національну вузькість”, „відрив від широких процесів загальнолюдського прогресу” [323, с.62-63].

Разом з тим „свідоме українство” розглядало національну ідею як істотну домінанту національного відродження на різних етапах історичного розвитку української нації. Особливо це проявилось в період перебування українських земель у складі Російської та Австро-Угорської імперій, коли об’єктивно посилилась тенденція до возз’єднання розмежованих територій. Єдиний територіальний комплекс споконвічних українських земель становив 850 тис. км<sup>2</sup>, з яких  $\frac{9}{10}$  перебувало під владою Російської і  $\frac{1}{10}$  частина – під владою Австро-Угорської імперій [324, с.6].

Становлення і консолідація української нації супроводжувалися зростанням кількості населення України на всій її території. Причому цей процес відбувався як за рахунок природного приросту, так і внаслідок переселення. З 1867 до 1897 р. населення України під владою Російської імперії збільшилося з 13, 4 млн. до 23,4 млн. чол. З кінця 50-х до кінця 90-х років XIX ст. з 3,9 млн. до 5,9 млн. зросла чисельність жителів західноукраїнських земель під владою Австро-Угорської імперії,  $\frac{3}{4}$  з них становили українці, незважаючи на те, що за цей же період кілька сотень тисяч їх емігрувало в пошуках роботи до інших країн [72, с.3-4].

Уряд Австро-Угорщини, надаючи всілякі соціально-економічні й політичні привілеї та пільги прибулим з сусідніх земель, діяв цілеспрямовано, згідно з давнім колонізаторським правилом „розділяй і володарюй”, внаслідок чого створювалася експлуататорська правляча еліта не тільки з представників найпривілейованішої в імперії Габсбургів австрійської (німецької) нації, а й з панівних експлуататорських верств: поляків – у Східній Галичині, румунів – у Північній Буковині, угорців – на Закарпатті [325, с.37].

Водночас український народ вважався одним з багатьох слов'янських народів Європи, які протягом ХІХ ст. переживали процес національного пробудження. Національне відродження української етнолінгвістичної території відбувалося в межах обох багатонаціональних імперій, але з кількісної оцінки українські землі в Російській імперії були значно важливішими, оскільки охоплювали 90% усієї української етнолінгвістичної території і 85 % усіх українців. З іншого боку, незважаючи на меншу кількість земель та людей в Австрійській імперії, тамтешні українці, особливо в Галичині, відігравали важливу, а той вирішальну роль у становленні єдиної незалежної держави [71, с.97].

Не кращим було становище і наддніпрянських українців, які зазнавали утисків самодержавства, котре керувалося у своїй національній політиці загальним принципом багатонаціональної держави – встановлення матеріальної і духовної зверхності панівної нації над підкореною. Колонізаторська політика не змогла вбити живу душу українського народу – його національну свідомість. У цей час українство з жалем згадувало колишню козацьку славу, автономію Гетьманщини, нарікало на скасування колишніх прав і свобод [326, с.498].

З точки зору витоків і повноти наявної інформації зазначимо, що з другої половини ХІХ ст. Галичиною зацікавилися представники наддніпрянської інтелігенції, які надавали їй особливого значення в справі українського національного відродження. Це пояснювалось тим, що попри політичні обмеження внаслідок сильних польських позицій, українці Галичини всеж-таки жили у конституційній монархії, де основні права людини забезпечувалися набагато ширше, ніж у самодержавній Росії [327].

Уже під час революції 1848 р. вони брали участь у виборах, мали парламентське представництво, політичну пресу та громадські організації, тобто все те, що у Наддніпрянській Україні могло здійснюватися лише нелегальним шляхом. Саме тому, коли російський уряд розпочав репресії проти українського національного руху, його активні діячі перенесли свою діяльність до Галичини,

де були створені умови для вільного конституційного життя, здобутки якого згодом розповсюджувалися по всій українській землі. Так Галичина стала місцем, де спільними зусиллями розвивався український національний рух, творилися національні цінності, єдина національна культура, політична думка і національні ідеали [328].

До визначних діячів Наддніпрянської України, які налагодили тісні відносини з галицьким українцями, належав О.Кониський. Першу свою публікацію про здирства і самодурство полтавських урядовців, їх пристрасть гасити все нове в суспільному житті він друкує в галицькому часописі „Слово” у 1862 р. Згодом у листі до українського етнографа С.Носа Олександр Якович писав: „...що за капосне кодро оцих панів, дак і сказати не можна!..” [329, с.8]. І далі з притаманним йому гумором та детальністю він розповідав про нищівну критику на адресу багатіїв, якої вони б не зазнали навіть від Герцена. Таке посилення на авторитети свідчить про симпатії автора до російського будителя свободи.

З цього часу і до останніх днів свого життя О.Кониський постійно друкував свої твори, публіцистику і літературно-критичні матеріали в галицьких журналах „Слово”, „Галичанин”, „Правда”, „Зоря”, „Світ”, „Мета”, „Нива”, „Русалка”, газетах „Діло”, „Буковина”, „Записках Наукового товариства імені Т.Шевченка”, які виходили у Львові. Усе це підписувалося псевдонімами, криптонімами, яких у Олександра Яковича налічувалося близько півтори сотні. Найпопулярнішими серед них були: В.Ф.; О.Я.К.; В-р-ля; Верниволя; Галайда; Городенко; Василь Буркун; Дрозд; Семен Жук; Кошовий; Красюченко; Кость Одовець; Перебендя; О.Переходовець; Полтавець; О.Старий; Сирота; Хутірний; Шкода; Яковенко та інші [330, с.483-484; 331]. Навіть в умовах заслання О.Кониський не припиняв літературної діяльності і з властивою йому енергією постійно друкувався в галицьких виданнях, здобуваючи собі звучне ім'я в тогочасній, порівняно бідній на українські твори, західноукраїнській літературі.

Про українську прозу 70-90-х рр. XIX ст. та її авторів І.Франко, виділяючи силу таланту І.Нечуя-Левицького та Панаса Мирного, писав: „Обіх сих двох письменників з великим епічним талантом висунувся в тих часах наперед, особливо в Галичині, Олександр Кониський. Талант без порівняння менший від обох попередніх, не глибокий, але надзвичайно рухливий і різносторонній, він мав у Галичині далеко більше впливу від обох попередніх письменників” [248, с.40]. Характеризуючи таку рису таланту, як різносторонність, І.Франко наголошував, що письменник „в потребі умів бути і новелістом, і сатириком, і істориком літератури, і критиком, і популяризатором потрібних відомостей” [248, с.40].

До 1863 р. (Валуєвський циркуляр) Олександр Якович перші друковані твори, яких набиралося понад півтора десятка, протягом 1858-1862 рр., опублікував на сторінках українських періодичних видань на території Російської імперії – „Основа”, „Черниговские губернские ведомости”, „Черниговский листок”. Та все ж становлення О.Кониського як письменника пов’язане з Галичиною, де упродовж майже 30 років (60-90-ті рр.) друкувалися основні його твори.

Кращими творчими здобутками автора стали: монографія „Тарас Шевченко-Грушівський. Хроніка його життя (Львів. 1898, – Т.1; Львів, 1901. – Т.2); повісті – „Юрій Городенко. Хроніка з смутного часу.” (Львів, 1885); „Дмитро Книш” („Правда”. – Львів, 1875. – №24); оповідання – „Панська воля” („Галичанин”. – Львів, 1862. – Кн.1); „Суддя Гарбуз” („Правда”. – Львів, 1875. – №21); „Марта Перепічка” („Правда”. – Львів, 1875. – №20); „Наймичка” („Правда”. – Львів, 1876. – №21); „І ми – люде” („Світ”. – Львів, 1882. – №15); „Антін Калина” („Світ”. – Львів, 1881. – №11-12); „Завертка” („Зоря”. – Львів, 1886. – № 1); „Народна педагогіка” („Зоря”. – Львів, 1886. – №11); „Бугай” („Літературно-науковий вісник”. – Львів, 1901. – Т.14); „Козарський ланок” („Правда”. – Львів, 1889. – №10); „Доля одного письменника” („Зоря”. – Львів, 1887); „Попові груші” („Зоря”. – Львів, 1887. – №4); „Стельмахи” („Зоря”. –



Львів, 1887, – №15-16); „Пімста” („Правда”. – Львів, 1891. – №8); „У тісної баби” („Правда”. – Львів, 1889. – № 9); „Півнів празник” („Діло”. – Львів, 1889. – №66-68); „Ранком в Алуці” (Літературно-науковий вісник. – Львів, 1898. – Т.1. – Кн.1); „Баба Явдоха” („Зоря”. – Львів, 1897. – №14); „Хоча б була постаті дожала” („Літературно-науковий вісник”. – Львів, 1898. – Т.4. – Кн.12); „Сікутар” („Літературно-науковий вісник”. – Львів, 1899. – Т.8. – Кн.12); „За плахту” („Літературно-науковий вісник”. – Львів, 1900. – Т.9. – Кн.3.) та інші [332, с.555-613].

На сторінках вищезазначених українських періодичних видань досить значний поетичний доробок творчості Олександра Яковича теж був опублікований у Галичині [332, с.621-626]. Отже, далеко неповний перелік назви твору, часопису, міста, року та номеру видання свідчить, що основні публікації художньо-літературних розвідок автора відбувалися саме в Галичині.

Глибокий аналіз змісту та ідейно-художнього напрямку творчості Олександра Яковича, особливо публікацій у галицьких періодичних виданнях, показує, що своєю колосальною енергією він намагався „розворушити” перш за все національну інтелігенцію, спрямувати її потенціал на пропаганду демократичних ідеалів, просвітництво, розвиток національного руху. З цього приводу І.Франко писав: „Він причинився дуже багато до розворушення думок в Галичині, призвичаїв публіку до літератури хапаної, так сказати, по гарячим слідам життя; навіть його хиби були тим добрі, що їх добачував кожний і вони будили бажання чогось ліпшого” [248, с.42].

З 1872 р., після переїзду О.Кониського в Київ, розпочинається найсвітліший період в його житті і творчості. Тепер він усе частіше виїздить до Галичини, яка стала головною ареною його громадсько-політичної діяльності. Тут його добре знали по опублікованих творах і навіть вважали другою після Т.Шевченка українською, постаттю у той час, як у Наддніпрянській Україні, куди закордонні видання не доходили, а своїх не було, його ім'я, за виключенням окремих кіл, зовсім не було відоме [333, с.535]. Зазначимо, що

М.Грушевський у цей період так охарактеризував відносини О.Кониського з Галичиною: „...для нав'язання спільності між сими двома частинами України-Руси, розтягненими кордоном, його діяльність була найбільша, а на зміцнення українського руху в Росії це мало превелике значення” [29, с. 272].

Сприяли поширенню творів Олександра Яковича західноукраїнські народовці, до яких належали Ф.Заревич, К.Климкович, Є.Згарський, В.Шашкевич (син М.Шашкевича – О.М.), Д.Танячкевич та всі інші, хто, продовжуючи традиції своїх попередників, вважали своїм ідеалом Т.Шевченка і виступали за єдність українських земель, вивчення єдиної української історії, боролися за єдину літературну мову, обстоювали ідею окремішності українського народу. Так поступово народовський напрямок перетворювався на впливову силу українського національного руху, яскравим представником якого став О.Кониський. Народовці писали і видавали книжки і часописи народною мовою, намагалися наблизитися до нього своїм єдиним етнічним походженням [334, с.5]. Олександр Яковичу імпонувало те, що народовці прагнули об'єднати вияви національної самосвідомості з реальними інтересами народних мас, створювали й очолювали українські культурно-просвітницькі, кооперативні та інші українські господарські організації, що своїм розгалуженням мали охопити усі села. Він був переконаний, що селянство завдяки такій діяльності зможе поліпшити свої життєві умови, проникнеться новими почуттями людської гідності, перейметься духом національної свідомості [335, арк.3-4].

Перебуваючи на Галичині (інколи навіть тривалий час), О.Кониський відмічав, що процес єднання селянства й інтелігенції, який відбувався не тільки духовно, а й на практичному терені, сприяв зміцненню національного руху. Особливе враження справило на нього створене у 1868 р. з ініціативи народовців культурно-освітнє товариство „Просвіта”, яке було важливою подією в суспільно-політичному житті Галичини, і ставило за мету поширювати освіту серед населення, видавати дешеві шкільні підручники, популярні брошури, книжки історичного та економічного змісту, народні оповідання

українських письменників [336]. З часом по всій Галичині діяли філії товариства, які об'єднували численні місцеві осередки „Просвіти”, що вела активну видавничу діяльність, залучаючи у свої ряди і представників Наддніпрянської України [337, с.184].

І.Франко у книзі „Про життя і діяльність Олександра Кониського”, виданій на кошти товариства „Просвіта”, писав про його зв'язки з галицьким громадянством, починаючи з 1862 р. Розпочалися вони з публікації нарисів автора про життя українського населення на Полтавщині, відміну кріпацтва, російські порядки на українській землі, а крім того, поетичних творів. Усе це, стверджує І.Франко, справляло немале враження, бо було новиною для Галичини. „Дописи Кониського, друковані у львівському журналі „Слово”, були першою спробою українця безпосередньо заговорити до Галичан і показати їм російські порядки. І в своїх віршах висловлював Кониський думки хоч не нові, але дуже відповідні до потреб хвилі. З них віє смілий, радісний настрій автора і всіх тогочасних Українців, що надіялись при свободнішим розвою Росії здобути працею та просвітою відповідне місце й для свого українського народу” [32, с.12].

Про значення О.Кониського для єднання Галичини з Україною висловився С.Єфремов у статті „Олександр Кониський”: „Він почав шукати нової арени для публічної діяльності й знайшов її за кордоном, у Галичині. Власне Кониським й треба починати історію тісного єднання двох кордонами порізаних частин української землі, бо коли зв'язки бували й до нього, то тільки спорадичні й поміж поодинокими людьми. Кониський же зробив ці зв'язки постійними й систематичними, а через те й міцними. Він на довгі літа мало не всю свою роботу переносить до Галичини, так що там ім'я його далеко більш відоме було й популярне, ніж на Україні, хоч увесь час він жив і працював тут. Кониський, як ніхто з 60-х рр., розумів вагу Галичини для відродження цілої України, як того резервуара, в якому повинні зібратися й до кращих часів переховуватися культурні вартості на користь цілого” [338, с.272].

В одному з перших нарисів до Галичини Олександр Якович писав: „... губернатор наш (Полтавський – О.М.) тільки й придатен на те, щоб попусувати добре діло. Воно й не диво! Зі столиці чиновники далеко гірші наших: служить він у столиці, – боїться старших; а приїде сюди, – нікого знать не хоче, живе паном, витребенькує да коверзує, а добра з його, як з того козла. Ні од кого так не натерпівся і не терпить наш народ (як сільський, так і городський) як од чиновників, починаючи з квартального або станового і далі” [339, с.144].

Темою наступного нарису до львівського часопису „Слово” було скасування кріпацтва царським маніфестом від 19 лютого 1861 р. Щоб читачі зрозуміли значення цієї події в житті наддніпрянського селянства, автор докладно подає історію запровадження кріпацтва в українських землях Катериною II. Не кращим було становище селян за царів Павла I та Олександра I. Лікарем великого селянського недугу називав О.Кониський царя Олександр II. Однак сама відміна кріпацтва не принесла на його думку, сподіваної волі. Селянин став вільним, на нього відписали хату і частину поля, а він за те мав, по згоді з паном, платити по закону панщиною, чи чиншем, чи „на викуп”. Якщо „на викуп”, то держава платила панові, а селянин у свою чергу за те мав сплачувати державі упродовж сорока дев’яти років. Селяни не розуміли „Положення” про реформу, наголошував О.Кониський, бо не вміли читати по-російськи, і не хотіли вірити, що їм дали воля без землі. Більшість з них вважала, що цар дав їм волю і землю, а злі пани „легковажать” царський указ [340, с.53].

Розповіді про становище селян в Наддніпрянській Україні на сторінках галицьких часописів носили різносторонній характер. Так, в одній з них мова йшла про мирових посередників (осіб, обраних для розгляду позовів селян до панів), яких на Полтавщині не обирали, а призначав губернатор. Тому вели вони себе „по-плантаторськи”, завжди ставали на бік панства, погоджувалися на фізичну розправу з селянами („січуть різками”), грабували їхнє майно, примушували писати доноси на повірених, як це робив полтавський поміщик І.Звенигородський. Закінчувався нарис такими словами: „От бачите, які є у нас

пани і посередники. Серце кров'ю обливається за бідних, темних братів, як подивився, що з ними роблять” [341, с.176].

У травні 1862 р. галицький часопис „Слово” опублікував нарис Олександра Яковича про чиновників, присланих в губернію з Петербурга, які змушують дітей у школі вчитися російською мовою, відбирають українські книжки. Тільки у Решетилівській школі було відібрано 57 „Кулішівок” (граматика української мови П.Куліша – О.М.), що набули широкої популярності в народі, і які передано до архіву [342, с.89].

Заслуговує на увагу серія нарисів, опублікованих в галицьких часописах, про пожари в Росії і Наддніпрянщині. Є всі підстави вважати, пише О.Кониський, що то підпали, бо в народі пішли чутки про „революцію”, „соціалізм”, що то – все хороша справа для людей. Яка ж вона хороша, запитує автор, якщо після цього „... всюди заборонені недільні школи для народу, що ми не можемо відповідати за те, що робиться десь у Петербурзі і для України нічого більше не бажаємо, крім права учити наших дітей у наших школах по-нашому. Ми хочемо роботи розумом і словом, а не огнем і мечем” [343, с.115].

Невдовзі в наступних числах часопису „Слово” галичани читали про те, що наслідки подій в Наддніпрянщині не забарилися. Зі служби звільнялися і направлялися на заслання українські громадські діячі. Реакція Петербурзька на Україні відчувається дуже сильно: „усе повертає назад і ті ліберали, що поробилися лібералами з 19 лютого 1861 р., перш усіх стали консерваторами, та ще й якими консерваторами! Тим-то й тяжко нам жити, що ми живемо не такими людьми, якими повинні жити, а такими, якими треба начальству – відкіль вітер повіє, туди ми й хилимося” [344, с.56]. Далі автор переносить акцент на Полтавську управу у селянських справах, яка мусила розглядати скарги селян на мирових посередників. Коли ж мировий посередник цілий місяць волокитив селянські справи і на нього заявили в управу, то там сказали, що вони не втручаються у його діяльність. Чому ж у такому випадку „мовчать радники управи М.Гулима-Левкович, С.Висоцький і В.Тарновський? Де рішення управи з цього приводу” [344, с.56].

У публікаціях Олександра Яковича увагу галичан привертала всебічна інформація, яку він подавав про суспільно-політичне і культурне життя в Російській імперії. В одній з них мова йшла про пам'ятник тисячоліттю Росії. Було вирішено спочатку, що на ньому будуть зображені бюсти св. Митрофана, Т.Шевченка та І.Дмитревського (відомого тоді актора), а потім замість них поставили царя Миколу I і Г.Державіна. – А де ж наш великий співець волі? – запитує автор. „У нас в Полтаві все тихо, смирно, а, видно, щоб і нам не відставати од інших, – пише автор, – і нас не забувають. На днях звільнили двох учителів: п. Строніна викинули зовсім зі служби, а п. Щелпака випроводжують на житіє аж в Астрахань. За що така покута на людей у Полтаві, ніхто не знає. Кажуть і, здається кажуть правду, що об сім ділі силкувався нишком тутешній губернатор; видно йому більше нічого робить... Нехай робить, нехай касує невинних людей, скасує і його історія, та ще як скасує!” [344].

Нариси О.Кониського викликали зацікавлення у галицької польськомовної „Cazeta Narodowa” не тільки своїм ліберально-народницьким напрямком, а й українофільськими ідеями [345]. Вона висловила сумніви, що такі дописи поступають з Полтави і що їх міг надсилати лише професор педагогіки Київського університету В.Гогоцький. На цю репліку „Слово” відповідало, що шановний професор жодного рядка в часопис не надсилав, а якби прислав, то йому б у таких публікаціях не відмовили [346].

Разом з тим Олександр Якович був уважним читачем галицьких часописів. У 85 номері „Слова” за 1862 р. він прочитав замітку „Спор Украины за язык в Харькове”, в якій доводилося до відома галицьких читачів, що професор П.Лавровський в одній зі своїх лекцій сказав: „Українці хочуть утворити окрему від російської свою літературу, а це є річ неможлива і з цього нічого не вийде, бо немає нічого такого, щоб нас відрізняло, на Заході вже навіть задумали створити єдину слов'янську літературу” [347]. У своїй відповіді на цю публікацію О.Кониський писав: „Як глядіти на цю лекцію п. Лавровського, чи як на донос, чи як на химеру? Донос – то не професорська справа. Отже, маємо

діло з химерою. А коли так, то було б добре, коли б він вийшов на майдан і кричав: „що української літератури не було і не буде” – на що ми навіть не відгукнулись би, бо професор, хоч і працює 20 р., не знає ні історії, ні українців, ні життя народного. Чи подібне достойне професора, нехай би п. Лавровський подумав... Поводиться професор Лавровський з молоддю як деспот, а якщо він не деспот, то не слід пророкувати злих вістей нашій молодій літературі” [348, с.285].

У контексті зазначеного наступна особливість – нарис Олександра Яковича „Про релігію”, в якому автор з позиції українофіла порівнює конфесії обох українських регіонів. „У нас зовсім не те духовенство, що у Галичині: там воно було і єсть народними вожаками, боронить народне право од ополячення і онімечення, стоїть за народні звичаї, берегло і береже народну мову, боронить народ од панських і чиновничих утисків, завжди було за народ... Чого так, що як спитаєш галичанського священика: хто він такий? – він одкаже: Русин! А спитаєш нашого, відповідає: православний священник... Галичанське духовенство завжди стояло на історичним ґрунті... У нас зовсім не те!.... У нас на 100 священиків хіба 5 знає історію свого краю... Їм забороняються проповіді „по-мужицьки”, але ж... у кожного народу немає ні панської, ні мужицької мови, а є мова своя, рідна, національна” [349, с.72].

Темою до одного з останніх нарисів, надісланих О.Кониським з Полтави до Галичини перед засланням, було судочинство. „Нічого ми так не бажаємо, якби швидше завелися голосні суди з присяжними і адвокатами, а то тепер велика біда з нашими судами: за гроші з білого роблять чорне і навпаки. Особливо повітові суди! До них без грошей і приступу нема... Нове судівництво, здається, порве кінець повітовим суддям і секретарям. Тільки чудно воно якось, коли у господарстві будуть голосні суди, а не буде вільної преси... Окрім того, щоб нові суди були чистими і чесними, треба, щоб адміністрація не мала до них ніякого діла, ніякої прихильності; треба, щоб теперішнім губернаторам були руки укорочені, щоб вони приказували суддям судити по закону, а не так, як їм схочеться...” [350, с.105].

На цьому закінчився перший період зв'язків Олександра Яковича з Галичиною, пов'язаний з підготовкою і публікацією нарисів для західноукраїнського населення, в яких він порушував злободенні питання суспільно-політичного життя наддніпрянського селянства, сподіваючись, що під впливом його публікацій воно зміниться на краще. Виступаючи проти губернаторів і чиновників, поміщиків і неприхильного до національного життя духовенства, О.Кониський мав щиру надію на те, що і в Наддніпрянській Україні настануть такі права і свободи, як у Галичині після революції 1848 р.

Другий, основний період суспільно-політичної діяльності О.Кониського, на нашу думку, розпочався з 70-років, коли з нього зняли політичний нагляд і він назавжди поселився в Києві. Як діяльна, сповнена різносторонніх намірів людина, Олександр Якович виступав проти заборони українського друкованого слова, шукав порозуміння в „Київській старій громаді”, розходився з нею через політичний радикалізм її лівих елементів і з властивою йому енергією відновив зв'язки з галицькими видавництвами, де продовжував друкуватися.

Яскравий антикріпосницький характер як за своїм соціальним змістом, так і художньо-стильовими особливостями мають його оповідання „Панська воля”, „Марта Перепічка”, „Наймичка”, „І ми – люде!”, „Завертка”, „Казенний млин”, та інші [351]. Вони були, опубліковані в галицьких часописах „Слово”, „Галичанин”, „Мета”, „Русалка” і своїми темами розширяли рамки суспільно-політичного життя 70-90-х рр., розкривали разючі картини злиднів українського селянства, важку долю жінки-трудівниці. Творчість О.Кониського у цей період відзначалася соціально-критичним спрямуванням і гуманним ставленням до „простих людей”, доля яких нерідко закінчувалася трагічно.

Темнота і забобонність селян, безпомічність їх перед стихійними силами природи, спроби приборкати ці сили різними замовляннями, молитвами і чаклунством стали характерним і для пореформеного українського села. У центрі уваги О.Кониського, як і раніше, були селянські діти. Цій темі



присвячений один із кращих творів – „Народна педагогіка”, в якому показано, що причина безрадісного побуту селянських дітей і їх майбутнього – сумна соціальна дійсність [352].

З великим інтересом знайомилися галичани з творами О.Кониського, присвяченими різночинній інтелігенції. Кращим серед них є етюд „Антін Калина”, що його І.Франко поставив на перше місце серед творів, друкованих автором у Львові [353, с.489]. У ньому виразно відчуються елементи автобіографізму, особливо картини адміністративного заслання Антона. У межах визначеної нами теми заслуговує на увагу „Доля одного письменника”. Це етюд з натури про сувору реальність повсякденного злиденного життя людини, яка присвятила себе нелегкій творчій справі: „... і все, що творить письменник, він все те перечуває, переживає серцем і душею, сам себе мучить і не має сили волі не писати, не мучити себе, спинити свої муки, бо в нього в серці і в душі живе, горить і пече його та божя іскра, що вивела на трудний шлях письменника і веде, і вестиме його, доки не приведе в шпиталь, а звідтіля в могилу...” [354, с.40]. Так змальовує автор трагічний образ талановитої людини, яка забута всіми, бореться і в бідності помирає. Це суворо реалістичний твір має підзаголовок „етюди з натури”. Такою „натурою” для автора міг бути не один його знайомий – і П.Кузьменко, і В.Кулик, і І.Новацький, і А.Свидницький, і Т.Зіньківський. Цей останній, як потім згадував Кониський у листі до етнографа М.Дикарева, „трохи що не голодний лежав хворий на сухоти, і товариство (йдеться по певну частину „Київської старої громади”. – М.О.) відмовило дати в позику сотню рублів” [355, арк.2].

У своєму творі „Тривоги автора і видавника”, О.Кониський показує умови, в яких доводилося працювати гнобленим царатом діячам української культури після Емського указу 1876 р., коли заборонялася рідна мова і в права вступало свавілля цензорів. Широкою популярністю серед галичан користувалися його сатиричні твори, до яких відносяться в першу чергу „Суддя Гарбуз”, „Павло

Бодяко”, „Сікутор”, „Бугай” та інші, в яких у комічній ролі виступають селяни, що викликає співчуття, а об’єктом сміху – поміщики та чиновники, які їх гноблять [356].

У своїй художній творчості О.Кониський виступає як типовий ліберал-народник, який відстоював мирний шлях розв’язання соціальних питань. З цього приводу І.Франко писав: „Його непоборно тягло до публічної, громадської діяльності. Не знаходячи тим своїм поривам заспокоєння в Росії, де задля різних причин він опинився поза кругом Київської громади, він у 80-х роках переносить усю свою енергію на Галичину і відіграє тут немаловажну роль. Через його руки йде майже вся кореспонденція галичан із українцями; він силкується посередничати в Галичині між старшою і молодшою генерацією, впливати на зміну способу редагування в Галичині. З його ініціативи і при його співробітництві постає в Галичині видання „Руської історичної бібліотеки”, але головна вага лежить на його творах, друкованих в ту пору в Галичині” [353, с.499].

Як ліберальний народник, він не сприймав радикальних способів перетворення суспільства і в своїх творах на перший план завжди ставив пропаганду ідеї мирного українофільства, а основною передумовою реальних зрушень у процесі національного відродження – створення національної школи, поширення освіти серед народу, зокрема й економічної, сільськогосподарської, розгортання широкої культурницької діяльності, розбудову національної науки, виховання національної інтелігенції, культурної еліти нації. Усі ці заклики лунали зі сторінок його творів і закликали як галичан, так і наддніпрянців до єднання навколо національної ідеї [357, арк.3]. Олександр Якович був прихильником формування спільної української національної свідомості, вивчення шляхів утрати історичної пам’яті та повернення національної гідності, здатності консолідувати українство на основі його історичного минулого [358-360].

Особливо варто підкреслити діяльність Олександра Яковича на ниві національного відродження, формуванні української національної самосвідомості, яка мала на нашу думку, виразно практичний аспект. Усі думки й ідеї, що так чи інакше прозвучали в його творах, він завжди намагався реалізувати на практиці, втілити в життя, незважаючи на всі перепони і переслідування з боку влади. Усією своєю творчістю він намагався позитивно впливати на процес консолідації української нації, викликати у читача інтерес до спільного історичного минулого українського народу, добивався того, щоб історія України сприймалася широким загалом читачів, незалежно від того, по який бік кордону вони жили, як своє рідне, близьке і єдине ціле.

Разом з тим він рішуче виступав проти версії, інтенсивно насаджуваної тоді „зверху”, згідно з якою українці під владою Австро-Угорської імперії визнавалися лише різновидом поляків, а в Російській імперії проголошувалися тільки гілкою великоросів і закликав допомогти українському народові в формуванні своєї єдиної нації, своєї української самосвідомості. Зразком конкретної роботи в цьому напрямку О.Кониський вважав добровільну діяльність викладачів недільних шкіл Наддніпрянської України та культурно-освітнього товариства „Просвіта” в Галичині. При цьому він наголошував, що всю освітню роботу, спрямовану на виховання в масах української національної самосвідомості, доводилося вести напівлегально, а то й зовсім нелегально [361, арк.1].

Досліджувані матеріали засвідчують, що Олександр Якович розумів: Галичина, де більшість населення становили українці і були значно кращі умови для розвитку української мови і культури, поступово перетворюється на могутній генератор ідей національного визволення всіх українських земель по обидва боки австро-угорського кордону. Процеси, що відбувалися в Галичині, де вже в 70-80-х рр. досить активно діяли українські видавництва, виходили в світ української газети й журнали, а по всій території краю функціонували бібліотеки та читальні „Просвіти”, благотворно впливали на розвиток

національної самосвідомості серед українців Російської імперії. І тут, починаючи з 90-х рр. XIX ст., відбувся великий поворот, що ознаменував новий етап у всеукраїнському національному русі [362, с.342-343].

Отже, своїми художніми творами і публіцистикою Олександр Якович розкривав перед очима галицького громадянства широку картину повсякденного життя в Наддніпрянській Україні, зміцнював зв'язки між окремими частинами українських земель, розмежованих імперськими кордонами. То був голос свідомого українця, що став на оборону визволеного з кріпацтва селянства, про яке він писав завжди з болем у серці. Плямуючи реакцію і її конкретних носіїв – губернаторів, поміщиків, мирових посередників, русофільське духовенство, він завжди виступав на захист рідної мови, української писемності, народної освіти [363-365].

О.Кониський не вживав поняття „соборності України”, але своєю творчістю, як представник наддніпрянської інтелігенції уперше безпосередньо заговорив з галичанами з позиції спільності і єднання, закликаючи їх боронитися від зловживання чужої влади на рідній землі. Все це мало значний вплив на відродження і розвиток української національної свідомості всього українства, метою якого було єднання розмежованих кордонами рідних земель [366].

Таким чином, є всі підстави вважати, що О.Кониський був одним із визначних діячів українського національного руху, які своєю діяльністю сприяли створенню передумов для вироблення концепції – „соборна Українська держава”, що вперше прозвучала 22 січня 1919 р. в Києві в Акті Директорії УНР про з'єднання всіх українських земель: „... Віднині зливаються в одно віками відділені одна від одної частини України – Галичина, Буковина, Закарпаття і придніпрянська Україна в Одну Велику Україну. Сповнилися відвічні мрії, для яких жили й за які вмирали найкращі сили України” [367, с.243]. На жаль, об'єктивні умови склалися таким чином, що проголошена соборність українських земель залишалася декларацією аж до проголошення в 1991 р. України незалежною, суверенною, демократичною державою.

### **3.3 Участь О. Кониського в утворенні Наукового товариства імені Т.Шевченка**

Друга половина ХІХ століття – час нелегких випробувань не лише у долі українського народу, але й час надзвичайно відповідальний і суттєвий у розумінні поглиблення та формування фундаментальних чинників існування українського етносу в цілому, час, коли радикальні принципи боротьби за самовизначення були придушені і зводилися нанівець, а сама боротьба і прагнення до свободи не згасали, замінюючись просвітницькими і науковими методами, що свідчить, хай і про пасивну, але важливу діяльність тих, хто завжди і за будь – яких обставин протистояв небезпеці і залишався нескореним. Через слово, мову і науку проходили шляхи історії нашої країни на той момент, який залишив для нас, сучасних, гідний приклад і вагомий результат своїх неперервних пошуків і діянь [368, с. 32].

Виразником розвитку й існування української національної науки і культури на довгий час стало Товариство імені Т.Шевченка у Львові, що виникло у 1873 році. В ідеї заснування та першопочатковому етапі процесу його творення важливу роль відіграв О.Кониський як у культурно-національному розвитку Галичини взагалі, так і в ранній діяльності Наукового товариства імені Т.Шевченка (далі – НТШ) зокрема [369, с.6]. Сам проект українського наукового товариства виник у другій половині 60-х років під час зустрічей в Галичині Олександра Яковича з колишнім кирило-мефодіївцем Д.Пильчиковим (1826-1893). У 1873 р. ця ідея частково була реалізована у зв'язку зі створенням у Львові Товариства імені Т.Шевченка, ініціатором якого став О.Кониський [68, с.104]. При матеріальній допомозі меценатки Єлисавети Милорадович (1830-1890), адвоката Михайла Жученка (1840-1880) і священника Степана Качали (1815-1888) (посла до галицького сейму і віденського парламенту від Львова) та інших. Сам О.Кониський виділив на цю справу 1.000 рублів особистих коштів [66, с.186], а всього зібрали біля 7.000 рублів [29, с.3], внаслідок чого спільними зусиллями було створене Літературне товариство імені Т.Шевченка і закуплена

для нього друкарня. Статут за дорученням склали Дмитро Пильчиків і Михайло Драгоманов [370, с.45], остаточну редакцію його зробив Кирило Сушкевич [371, с.9]. Цим подіям передував лист від „одного старого українського патріота... котрий був перед тим в Галичині й розмовляв зі львівськими українофілами про громадські справи і дав себе переконати, що ці справи не посунуться наперед єдино через бідноту галицьку на гроші” [370, с.45]. За таких обставин стає зрозумілим, що автором листа був О.Кониський.

Існує також і дещо інша версія, яку оприлюднив О.Барвінський, згідно якої Товариство постало заходом дев'яти патріотів, а інші зіграли лише допоміжну роль – „обдарували наше товариство вельми щедрими дарами” [372, с.209]. Наразі питання про роль Олександра Яковича в утворенні Товариства вже вирішене і не ставить під сумнів належність до нього самої ідеї і першопочаткової ініціативи створення. Багато зусиль у вирішенні цієї проблеми доклав М.Возняк [373, с.141], який вивчав творчість та епістолярну спадщину О.Кониського.

11 грудня 1873 року Галицьке намісництво затвердило статут Товариства, який прийняли перші загальні збори 4 червня 1874 року [370, с.46], де головував К.Сушкевич (1874-1885) [371, с.9]. Далі головування продовжили С.Громницький (1885-1886, 1887-1890), Д.Гладилович (1886-1887, 1890-1892). Головним завданням новоутвореної організації стало сприяння „розвою руської літератури”, „виданню книжок і часописів літературних і наукових”, „премії і запомоги літераторам”, організація „власної друкарні” [374, с.167]. Повідомлення про створення Товариства було надруковане в журналі „Правда” [375].

Проте Товариству не вдалося досягти значних результатів у своїй діяльності. Хоча, якщо взяти до уваги те, що це був своєрідний об'єднавчий осередок українського письменства з обох берегів Дніпра, і врахувати ситуацію на тій території України, яка перебувала в складі Російської імперії, що склалася після 17 червня 1876 р., коли Олександр II підписав Емський указ, стає зрозумілим – це було подією значущою. Вважаємо, що саме царський указ

прискорив розвиток подій щодо подальшої діяльності НТШ. Обмеження і заборони, що зустрічалися на кожному кроці українства в системі російських царських законів, не давали змоги поширенню і розвитку ні українського слова, ні науки взагалі. Тому Олександр Якович все з більшою енергією поглиблював свої зв'язки з галицькими виданнями, які він активно підтримував [31, с. 271].

У Галичині 60-80-х років позаминулого століття О.Кониський був одним з найвизначніших серед галицьких письменників і виступав свого роду як провідник української ідеї. Слід відмітити, що на той час, там був більш благодатний ґрунт для роботи на даному поприщі. Сама ситуація в західноукраїнських землях значно відрізнялася від наддніпрянської, основу цієї різниці складала австрійська конституція 60-х років, що давала українцям Галичини можливість відстоювати свої національні права, тоді як українці на схід від Збруча залишалися „малоросами півдня Російської імперії” [376, с.23].

Цей період діяльності О.Кониського напрочуд вдало характеризував І.Франко: „Він містив у „Слові” дописи про життя українського народу, про знесення кріпацтва і про російські порядки, а обік того також гарні поезії. Все те робило в Галичині немале вражіння, бо було тут новиною...” [32, с.9], „се був чоловік... немов створений для перехідної доби” [248, с.40]. У такому випадку, немає потреби зупинятися на перехідних етапах в історії суспільно-політичного життя, це, безсумнівно, найскладніші періоди, що в першу чергу негативно відбивалися на людях творчих, але О.Кониський, хоча і відносився до вищезгаданих, та з поміж інших вирізнявся ще однією соціальною роллю – був одним з тих провідників у суспільстві, що давали початок великому і значущому – про що свідчить вся його життєдіяльність. В основі всіх його справ стояла національна ідея, ідея служіння Україні та її народу. Для здійснення цієї мети Олександр Якович обрав власний шлях, який відповідав потребам суспільства часу і обставинам. Він не приймав революційних способів перетворення суспільного ладу, був скоріше типовим лібералом-народником, бо вважав „українофільство, просвітянство панацеєю від усіх лих, єдино можливим

способом вилікувати болячки в суспільному і народному житті” [329, с.18]. Саме ці переконання і характеризували відсутність повної згоди у взаєминах Кониського з „Київською старою громадою”. У 70 – х роках він розійшовся з нею через політичний радикалізм її лівих елементів (М.Драгоманов, М.Ковалевський, Ф.Вовк та ін.) і навіть, коли в „Старій громаді” стали переважати помірковано ліберальні діячі, О.Кониський продовжував залишатися осторонь, не відходячи від своїх уподобань [377, с.61].

Втім О.Кониський і в наступні роки не сходив з позицій мирного українофільства, ліберального народництва і з цих позицій не відмовлявся від вдосконалення своєї ідеї й втілення її в повноцінне та широке життя і надалі. На початку 80-х років О.Кониський зближується з галицькими радикалами, активно публікується на сторінках журналу „Світ” (1881-1882), де, як висловився І.Франко, „перший раз на ґрунті прогресивних ідей зустрілися галичани, російські українці й українські емігранти: Драгоманов, Вовк, з одного, Кониський, Нечуй-Левицький, Лиманський, Грінченко й інші, з другого боку” [353, с.489].

І хоча задум Товариства цілком відповідав концепції „Старої громади” „через культуру в політику” і полягав у тому, що створення української науки довело б інтелектуальну спроможність української мови (відсутність наукової термінології давала підстави вважати український народ нецивілізованою спільнотою, саме тому значна частина австрійських урядовців скептично ставилася до ідеї національної окремішності українців аж до кінця 90-х років XIX ст., тобто доти, доки Наукове товариство імені Т.Шевченка не видало низку своїх праць), зміцнило б національну свідомість, а його успішна діяльність, можливо, сприяла б скасуванню і самого Емського указу 1876 р. Такої думки дотримувався і особисто Олександр Якович [378, с.57].

1889 р., оглядаючи п’ятнадцятилітню діяльність Товариства імені Т.Шевченка, яке на той час „перебувало” в руках галицьких народовців (С.Качали, Ом. і Ол.Огоновських, Ю.Романчука та ін.), О.Кониський прийшов до невтішних висновків, констатує, що воно не виконувало свого



призначення, бо лише утримувало власну друкарню і займалося комерційними справами [379, с.304-305].

У перші роки діяльності Товариства переважала культурно-просвітницька робота, яка збігалася з направленістю організованої у 1868 р. „Просвіти” [380, с.106], але широко розгорнулась і видавнича діяльність. Крім української художньої літератури, Товариство видавало українські журнали „Правда” і „Зоря”, а з 1897 р. – „Літературно-науковий вісник”, саме таку назву отримала пореформована вищезгадана „Зоря” [381, с.100].

Отож, О.Кониський як один із засновників став з усією притаманною йому рішучістю вимагати реформи Товариства, і вже в лютневому випуску „Правди” за 1889 р. зустрічаємо думку про потребу переміни його на наукове на зразок сербського наукового „Друштва” („Наукове дружество” – О.М.) або колишнього краківського „Towarzystwa przyjaciół nauk” для того, щоб воно „стало засновником будучої українсько-руської академії наук” [373, с.339]. Така тенденція визрівала у думках і сподіваннях Олександра Яковича вже давно, ще задовго до її „оприлюднення”. Принаймні І. Франко, описуючи своє перебування в Києві 1886 р., згадує про обмін думками з Кониським з цього приводу [382, с.173], хоча на той час філософ і письменник Франко ще не був удостоєний членства у Товаристві, до лав якого він приєднався вже будучи зрілим науковцем [383, с.229].

Зважаючи на мовні та стилістичні особливості статті та наголошення в ній на тому, що першочерговим обов’язком Товариства було видання творів Т.Шевченка та його життєпису (а це було справою всього життя Олександра Яковича – О.М.), можна вважати автором згаданої статті про Товариство імені Т.Шевченка О.Кониського. Підтвердженням цього факту є бібліографічний покажчик праць О.Кониського, укладений В.Доманицьким на основі записок автора до першої річниці смерті [384]. Ще одним підтвердженням є стаття в „Правді” за березень місяць 1890 року, де автор, згадуючи про загальні збори Товариства імені Т.Шевченка, писав: „Другий факт – се постанова, щоби

перемінити Товариство імені Т.Шевченка в товариство наукове, на такий лад, як ми вчорік у „Правді” вказували. До того вибрано комісію, котра має до трьох місяців предложити новий статут надзвичайним зборам ” [385, с.248].

Проте спроба затвердити реформований статут на зборах Товариства у квітні 1890 р. не мала успіху через опозицію значної частини членів організації, які стояли на консервативних засадах, хоча сама ситуація на той час уже вимагала радикальних змін, і це добре розумів Олександр Якович, який без упину переймався проблемами української науки і прогресу в цілому [386, с.11].

О.Кониський не відмовився від своєї ідеї – створення незалежного вогнища української науки, де б українські дослідники змогли публікуватись без огляду на російську цензуру. Так, з ініціативи О.Кониського й В.Антоновича у 1892 році була проведена реорганізація Літературної фундації імені Т.Шевченка у Львові в Наукове товариство імені Т.Шевченка [387]. Трапилося це після того, як збори Товариства затвердили все ж таки новий статут 13 березня 1892 року. Інформацію про цю подію подав І.Франко у публікації до польської газети „Kurier Lwowski” [388]. Намісництво затвердило статут 16 листопада 1892 року [363, с.48]. Утворене Товариство ставило завданням – об’єднати наукові сили Російської й Австрійської України та розвивати наукові дослідження на основі загального українознавства. Структура НТШ була подібна до організаційної структури європейських академій наук і О.Кониський вважав, що такою академією повинна стати НТШ, а відповідальність за реалізацію цієї концепції була покладена на його учня М.Грушевського [374, с.44].

У Товаристві мали працювати такі секції: філологічно-філософська, природнича, історико-етнографічна і правнича. На засіданнях секцій та на загальних зборах Товариства мали читатися наукові роботи й реферати, а найкращі з них – друкуватися в окремих „Записках Товариства імені Т.Шевченка” [389, с.307]. Ставши науковою інституцією, Товариство отримало і новий статут, згідно з яким діяло три наукові напрямки: філологічний, історико-філософський і математично-природничо-лікарський.

У 1898 р. був прийнято нову редакцію статуту, за яким дійсними могли бути тільки вчені – члени секцій, інші – не вчені або кандидати у вчені – звичайними членами, останні могли бути лише членами комісій. Перші 32 дійсних члени названі на загальних зборах НТШ 1 червня 1899 р., у всіх був статус професора або члена інших наукових інституцій. Відтоді, крім зазначених раніше секцій, у межах НТШ набувають розвитку більш як двадцять наукових комісій і такі дисципліни як математика, фізика, хімія, біологія, право, економіка. Було започатковано низку періодичних видань – перших за нашу історію україномовних журналів у галузях історії, філології, права, демографії, математико-природничих наук [390, с.306].

Відповідно до спрямованості роботи О.Кониський входив до філологічної секції, тобто був дійсним членом Товариства, яку на той час репрезентували також О.Барвінський, В.Гнатюк, М.Дикарев, І.Кокорудз, О.Колеса, В.Коцовський, С.Смаль-Стоцький, К.Студинський, І.Франко (президія: директор – О.Огоновський, пізніше І.Верхатський, І.Франко, заступник – О.Партицький, секретар – О.Макарушка) [371, с.10].

Розквіт філологічної секції НТШ пов'язаний з керівництвом нею І.Франком. З 1898 р. почав виходити „Збірник філологічної секції НТШ”, який на 1938 р. налічував 23 томи. В цьому збірнику, поряд з іншими текстами давньої літератури й історико-літературознавчих досліджень, були опубліковані фундаментальні праці О.Кониського „Тарас Шевченко-Грушевський: хроніка його життя” у двох томах (1898-1901 рр.), „Розвідки М.Драгоманова про українську словесність” тощо. Достатньо лише зробити погляд в історію проблеми і прослідкувати, яку величезну вагу мало в культурному житті України Товариство, щоб з усією достатністю оцінити ідею, котру так наполегливо втілював у життя О.Кониський [374, с.182].

Загальновідомим є те, що Записки НТШ – найбільш репрезентоване наукове видання Товариства імені Т.Шевченка. Вони віддзеркалюють найважливіші здобутки різних галузей національної науки: історії, археології,

права, філософії, літературознавства, мовознавства, фольклористики, етнографії, мистецтвознавства; пропонують не лише широкі узагальнення фактичного матеріалу, але й ряд концептуальних теоретичних і методичних наукових засад, засвідчуючи європейський академічний і світовий рівень НТШ [391, с.366].

Неабиякі надії щодо Товариства висловив О.Кониський в листі від 19 червня 1892 р. до М.Дикарева: „Певна річ, Ви відаєте, що Товариство імені Т.Шевченка звернуло на спасенний шлях; переробило свої статuti і хоче стати товариством, переважно, науковим; на те, що б переогодом, за 3 – 5 років – на ґрунті его виросла українсько – руська академія. Се діло не так то вельми трудне, аби була у нас хіть, аби ми не сідили біля моря, ждучи доброї години; аби ми не сподівалися, „доки мине лихоліття”, а зараз таки бралися по спроможності до роботи; бралися не мляво, ішли не воловою ходою, а жваво, з вірою в свою ідею, з надією, що наше „сонце йде і за собою день веде” [373, с.363].

На загальних зборах НТШ було ухвалено новий Статут, третій і четвертий параграфи якого так декларували завдання і форми діяльності товариства: „... Плекати та розвивати науку і штуку\* в українсько-руській мові, зберігати та збирати всякі пам'ятки старинности і предмети наукові України-Руси. До сеї цілі мають вести: 1) наукові досліди: а) з філології руської і словянської, з історії українсько-руського письменства і штуки; б) з історії і археології України-Руси, а також з наук філософічних, політичних, економічних і лікарських; 2) відчити, розправи і розмови наукові; 3) з'їзди учених, літераторів і артистів; 4) видання наукових „Записок” Товариства і інших творів наукових...” [392, арк.1]. Отже, за поданням О.Кониського, НТШ, відповідно до статуту, взяло на себе обов'язок всебічної організації наукового життя, яке безпосередньо мало відображення у періодичному серійному виданні Товариства. Разом із задумом створити таке видання перед головним ініціатором „Записок НТШ” О.Кониським постало питання про залучення до своїх рядів наукових сил, щоб „розвивати українську мову і науку так, як це

---

\* Штука - мистецтво

робили інші слов'янські народи у складі Австро-Угорщини у своїх академіях наук або наукових товариствах” [393, с.17]. Олександр Якович не тільки дбав про науковий потенціал авторів записок, а також розробив програму досліджень Товариства з основних галузей українознавства, бо саме українська специфіка як основа розвитку вітчизняної науки була його життєвим кредо.

Виходячи з тих обставин, що Кониський постійно проживав у Києві, виїжджаючи до Львова тільки у відрядження, у справі по втіленню „Записок” в життя допомагав йому О.Барвінський – найвірніший послідовник Олександра Яковича та виконавець його задумів на львівському й галицькому ґрунті. Так, на пропозицію О.Барвінського та Д.Гладиловича, що був у постійному листуванні з О.Кониським, згадані збори постановили: „з сим роком видавати щорічно поки що хоч один том „Записок Товариства імені Т.Шевченка”, в котрих, крім наукових статей, рефератів і вістей, буде поміщена історія заснування і подальшого розвитку та діяльності Товариства”. Тут водночас висловлювалося сподівання, що всі українські вчені радо привітають таку звістку й допоможуть своїми науковими працями, щоби „це важне видання, котрого друк має розпочатися в жовтні, працювало на українську ідею” [394, с.76].

О.Кониський „збирав матеріали, листувався з авторами” і, як підтверджують архівні матеріали, часто консультував видавців щодо структури Записок та їх технічного оформлення. Він також зобов'язався залучити до співпраці в “Записках” цілу низку видатних наддніпрянських вчених і тим самим зробити цей новий науковий журнал виразником наукової праці соборної України. Проте це завдання йому вдалося виконати лише частково. В листі від 18 червня 1890 року до О.Барвінського, найближчого однодумця в Галичині, О.Кониський писав: „За статті до збірника Товариства Шевченка я прохав і обіцяли Антонович, Лучицький, Мова і Нечуй, але вже й терміни давно минули, а ті обіцянки – мабуть – так, як інші колишні – пішли з вітром. Не скажу вже, що з того й вийде. Тільки журби та суму більше, більше нічого” [373, с.310]. Дійсно, сталося так, що „Записки” у 1890 р. не вийшли, як постановили загальні збори Товариства. Не вийшли вони і в наступному 1891 р.

Фактично всі сподівання О.Кониського про залучення наддніпрянців до роботи в „Записках” зводилися нанівець, а розширена наукова робота переходила на „галицький ґрунт”. Це викликало у нього невдоволення і занепокоєння домінуванням у наукових публікаціях академічного видання галицьких елементів [395, с.70]. Така позиція не пов’язана з небажанням співпрацювати з галицькими науковцями чи відсутністю у них наукових доробок, а скоріше за все бажанням мати загальноукраїнське видання, в якому б виступало зі своїми працями і широке коло науковців Наддніпрянської України. Мала місце тут і небезпека переслідування з боку царського уряду. До того ж видання було ще не апробованим, а головне – мало виходити українською мовою, що обов’язково привернуло б на себе увагу як вияв „вогнища українства”, хоча паралельно „Записки” виходили й німецькою мовою.

Існувала ще одна причина „неспівпраці”, яка пов’язана з недовір’ям киян до галицьких вчених і нібито існувала вимога, щоб у виданні не було їхніх праць [373, с.341]. Остання інформація документально не підтверджується, але в одному з листів до М.Драгоманова І.Франко писав, що чув про таке від М.Михальчука [396, с.347-348]. Вірогідно, що подібні чутки ширилися в Галичині, бо О.Барвінський звертався з цього приводу власне до О.Кониського, останній же відписував йому: „Авжеж ліпше, щоб в „Записках” була праця і галицька...” [397, арк.2].

Першим редактором „Записок” загальними зборами був обраний професор Ю.Целевич. Він, однак, з огляду на стан здоров’я, вів цю роботу лише номінально. У грудні 1892 р. Ю.Целевич помер і редакторство перебрав на себе професор О.Барвінський. Зважаючи на те, що видання „Записок” було розпочато не без допомоги фундатора НТШ О.Кониського, ряд дослідників схильні вважати, що перші томи „Записок” допомагав укладати саме він, а Ю.Целевич та О.Барвінський були „радіше технічними редакторами” [398, с.427-428]. Така думка досить поширена серед дослідників, і хоча з певного боку існують і опоненти в цьому питанні [106, с.105], все ж жоден з сучасників і колег

О.Кониського цілком не заперечував його фактичного редакторства. До того ж, Олександр Якович особисто взявся за справу роздобувати статті наддніпрянських вчених для наукового видання. В цьому питанні він слугував своєрідним посланцем – дипломатом між науковими і письменницькими колами всієї української громадськості, незважаючи ні на російські, ні на австрійські кордони.

Починаючи з п'ятого тому, „Записки” виходили під редакторством молодого професора кафедри історії Львівського університету М.Грушевського, що розпочав читати лекції з історії України восени 1894 року. Олександр Якович, радив М.Грушевському ще раніше переїхати до Львова [66, с.182] як його наставником по громадській діяльності в Києві. Правда, потім вони дещо розійшлися в поглядах, у тому числі і через взаємини з І.Франком (непорозуміння І.Франка з О.Кониським – О.М.), але один одного вони й далі, безумовно, дуже цінували, „що при їхніх вдачах дуже багато за себе говорило” [66, с.182]. Про їхні теплі стосунки красномовно свідчать листи [399] – вони широкі, щирі і відверті. Навіть мають одну цікаву особливість: близько половини цих листів написані рукою дружини М.Грушевського – Марії Сильвестрівни: „Виручаю чоловіка, що дуже зайнятий, пишу Вам з єго слів...” [400, арк.1], таке доповнення в одному з них, – а підпис та кілька заключних фраз написані самим М.Грушевським. То ж з огляду на вищезазначене нескладно уявити про дружні стосунки листувальників, вони підтримували постійний зв'язок по паралелі Львів – Київ. З часу переїзду М.Грушевського до Львова „Записки” почали виходити регулярно й Олександр Якович ледве встигав подавати до них свої матеріали. До останніх своїх днів він був активним дописувачем „Записок”, оприлюднюючи в них статті, замітки й рецензії [29, с.12-13].

Взаємини О.Кониського і М.Грушевського були довірливі і скріплені спільною працею в „Записках” [401, арк.3]. Останній же допомагав Олександрові Яковичу в роботі над біографією Т.Шевченка, про що відповідно також писав у листах: „І знову Вас турбую з коректурою... зробіть свої правки і відішліть до друкарні...доки Ви пришлете мені поправки до неї, як я Вас просив надалі:

посилайте поправки не до друкарні, а до мене” [402, арк.82]. І це були не просто відносини науковця з редактором, при спроможі М.Грушевський підбирав відповідну літературу – „Ще пригадується мені, що в мене є копія „Холодного Яру”... а книжок тих в мене нема. „Дневник”, „Музикант” etc. здається не видано. Я напишу” [402, арк.94-95].

О.Кониський не був фаховим вченим у прямому значенні цього слова, але його творчий доробок має неабияку цінність. Більшість з його досліджень містили „Записки НТШ”. Так, за 1898 рік його публікацій було десять, рівно як і в І.Франка, їх випереджав лише М.Грушевський, який був автором 36 статей [403]. Всього ж „Записки НТШ” за його життя опублікували 21 статтю Олександра Яковича, з яких 10 – фахове дослідження біографії і творчості Тараса Шевченка, одинадцять статей з головної для О.Кониського тематики – „шевченкознавства” з’явилася вже після його смерті [404, с.439-460].

Відносно видання перших томів „Записок НТШ” дослідник цієї проблеми М.Возняк [373] зробив наступне спостереження. Він звернув увагу на опублікований у 1928 р. в Києві у „Листуванні І.Франка і М.Драгоманова” лист І.Франка від 8 червня 1891 р., де йдеться про те, що в тому році, коли НТШ видасть 2-3 томи „Записок”, цісар визнає за ним статус Академії наук та надасть субсидію в розмірі 30 тис. гульденів. Очевидно, що наддніпрянці захопилися цією ідеєю: українська Академія наук в Австро-Угорщині мала б, без сумніву, резонанс у світі набагато більший, ніж кафедра української історії у Львівському університеті. Тим більше, що у випадку створення останньої, термін „український” можна було б обійти, у випадку ж національної Академії наук, без нього обійтися неможливо – без такої назви її існування втрачало всякий сенс. Крім того, видання НТШ своїх „Записок” свідчило б про інтелектуальну спроможність української мови, в чому сумнівалися австрійський міністр освіти барон П.Гавч та чимало високопоставлених австрійських чиновників [405, с.28].



Історія виявилася складною і непередбачуваною, але все ж таки можна вважати з повною переконливістю, що плідний задум О.Кониського себе виправдав. Значення Товариства імені Т.Шевченка було доленосним в історичному житті української науки і культури. Дуже точно про це висловився М.Грушевський у своїй статті з нагоди виходу 150 тому „Записок НТШ” у 1929 році: „Завдяки йому („Товариству” – О.М.) в передреволюційному сумерку, саме перед революцією 1905 р., українське питання, постулат національних прав українського народу узброївся таким серйозним аргументом, як наявність української науки. Коли поява Шевченка – як влучно відізвався один дослідник – саме собою рішила проблему української літератури, товариство його імені не дискусією, а фактом доказало теорему повноти української культури в момент, коли недержавні народи Росії звільнялися з обмежень, наложених царським режимом. Всупереч оптимістичним сподіванням його аматорів Товариство імені Т.Шевченка титулу академії від австрійського уряду не дістало, тому без титулу, чи з титулом – що може теж коли-небудь прийти на її долю – наша фактична західноукраїнська академія повинна далі продовжити свою шановну і заслужену працю” [406, с.6].

Про участь в організації перших томів „Записок” О.Кониський згадав лише коротенько у своїй статті „До біографії М.О.Дикарева”: „Ніхто не відмовляв мені, – писав Кониський, – а коли дехто змагався тим, що він не вміє української мови, я прохав писати якою йому придатніше мовою, а про переклад на мову українську попідкуємося вже ми з Вовком; і на такі умови земляки мої охоче приставали і в Києві, і в Харкові, і в Одесі, і в Петербурзі, і в Москві, і в Варшаві...” [407, арк.2].

Незважаючи на невдачі і певні поразки, цей крок і поступ мав революційне значення серед поміркованої боротьби. Відбулося єднання національної інтелігенції з рухом народовців у Наддніпрянщині, який репрезентувала переважно молода українська інтелігенція, на ґрунті спільної зацікавленості у розвитку української культури, поглибилися і вкорінилися зв'язки всіх етнічних

українців у спільних прагненнях до омріяної мети через розвиток науки та спільних досліджень у різних галузях знань. Але історична роль цього заходу значно більша, бо як вдало висловлювався Я.Грицак: „Піднесення української орієнтації в Галичині стало результатом свідомих старань східноукраїнських патріотів, які мали на меті перенести сюди центр загальноукраїнської діяльності й перетворити цей край на П'ємонт України” [111, с.76].

Отже, О.Кониський прислужився українській історії якраз реалізацією (або, принаймні, першим кроками у цьому напрямку) основного і важливого питання – подолання прірви між – Наддніпрянською і Західною Україною, щоб стати однією незламною і непереборною рушійною силою на шляху у боротьбі за національну ідею і її втілення у реальність.

Олександр Якович ніколи не переставав нагадувати про обов'язки української інтелігенції перед народом, про повинність служити рідному краю своєю наукою задля добробуту і волі простого українця. Його культурницький і просвітницький поступ, що заперечував радикальну боротьбу, дав в пізнішому результат більш вагомий, той, без якого врешті-решт сама боротьба неможлива і неефективна, О.Кониський створив підґрунтя культурництва і освіти задля подальшої боротьби за долю цілої нації, яка прийшла дуже скоро і вимагала, крім реакції, ще й освіченості і визнання української самосвідомості.

І.Франко, завжди дуже об'єктивно підходив до оцінки діяльності Олександра Кониського, порівнюючи його з М.Драгомановим, писав: „Се не був авторитет, що своєю силою пригнітав молодших і слабших, як чинив Драгоманов; се був гарцівник, рухливий і легко узброєний, що вказує нові терени до здобування, хоч сам і не здобуває їх” [353, с.500]. У даному випадку „терени” були визначені, і як показало наступне буття Товариства імені Т.Шевченка – досить успішно.

Переживши багато лихоліття за історію свого існування, але зберігши понад усе свою значущість і велич наукового потенціалу, Наукове товариство імені Т.Шевченка проіснувало до 14 січня 1940 року. На сторінках своїх

„Записок” воно опублікувало багато різних історичних проблем, але своєї трагічної долі, звичайно, передбачити не могло ні за яких обставин. Його історія припинилася на засіданні Академії наук [315, с.69] „возз’єднанням” України, якого так довго чекали громадські діячі з обох берегів Дніпра, але уже в зовсім новому контексті – радянською владою. Та справедливість перемогла. Через багато років Товариство імені Т.Шевченка, поновило свою діяльність уже за інших обставин, що відбулися в 1989 році. Воно відновилося, щоб в котрий раз довести усім, хто не йняв віри в можливість існування єдиної української нації, довести це своїм могутнім науковим і духовним потенціалом.

Товариство імені Т.Шевченка, як висловився О.Кониський перед своєю смертю, було йому „завжди незвичайно миле, як дорогий батьковому серцю найулюбленіший син” [408, с.83-84], що він і підтвердив усім своїм життям і діями: „...він (Кониський – О.М.), дійсно, не переставав до самої смерти брати участь в його виданнях, подарував йому досить значну власну бібліотеку, і в тестаменті відписав йому... свій маєток” [29, с.7], за який „товариству довелося правуватися з його сім’єю” [68, с.104]. Онучка О.Кониського згадувала, що після смерті дідуся виявилось, що все майно він заповів якомусь галицькому Товариству. Що це за Товариство вона не знала, але бабуса залишилася без свого багатства. Ще одним яскравим спогадом її життя було те, що одного разу вона зустріла незнайомого чоловіка, який дізнавшись про те, що вона онучка самого Олександра Яковича, раптово „став на коліна і склавши руки, вигукнув: „Я – галичанин! Ми обожнюємо вашого дідуся! Дозвольте познайомитися з вашим батьком!”. Я дозволила, і він також стояв на колінах перед татом, говорив збуджено, торкався дідусевих речей” [200, с.75-76].

Таким чином, Товариство імені Т.Шевченка стало одним з найбільш важливих етапів у творчій діяльності О.Кониського. Саме НТШ, можна стверджувати без перебільшення, судилося відіграти визначальну роль у культурному житті України. Цій справі, всього свого життя О.Кониський віддав не тільки організаторські і творчі здібності, а й власні кошти. Реформоване за

його ж ініціативою на початку 90-х років, Товариство імені Т.Шевченка стало науковою інституцією (Наукове товариство імені Т.Шевченка) і фактично першою українською академією наук, яка дала могутній поштовх до розвитку української науки, формування української інтелігенції й наукової еліти, котра виконуючи свої освітні задуми, стала хранителем і розповсюджувачем мови, науки і культури, як головних характерних рис, що визначають сутність і існування української нації.

Узагальнимо розглянуте. Громадсько-політична діяльність О.Кониського пов'язана з періодом серйозного занепокоєння царського уряду виникненням громадівського руху, який об'єднував провідних діячів українського національного відродження і набував суспільно-політичного характеру. Громадівський рух, ставши складовою частиною національного життя, відкривав перед інтелігенцією перспективи розвитку України, її мови, історії і культури. Водночас нерідко за ухвалою слідчої комісії у справі поширення „української пропаганди” громадівців у супроводі жандармів відправляли на заслання. Не обминула така гірка доля і О.Кониського, який під наглядом поліції понад два роки відбував у Вологодській губернії, а повернувшись на постійне місце проживання до Києва, знов потрапив під пильне око охоронки, незважаючи на те, що був обраний гласним міської думи. За активну участь в суспільно-політичному житті, лист до уряду з проханням скасувати Емський указ, виступи з промовами в Київській громаді він звинувачувався в сепаратизмі, за який 16 місяців відсидів у в'язниці. Так реагував уряд на громадівську діяльність О.Кониського.

Вагомим став внесок О.Кониського в справу об'єднання розмежованих імперіями земель. „Свідоме українство”, до якого він належав як учасник українського національного руху, ставило своїм завданням відродження українських земель на власному ґрунті, що мало спричинити саморозвиток всієї нації. З цією метою представники наддніпрянської інтелігенції зверталися до Галичини, де права людини забезпечувалися конституційною монархією, як до

можливості спільними зусиллями творити національні цінності, будувати єдину національну державу. Аналіз творчості О.Кониського показує, що перш за все він звертався до національної інтелігенції з метою спрямувати її зусилля на пропаганду демократичних ідеалів, розвиток національного руху, культури та політичної думки. Глибокою за змістом була інформація в нарисах О.Кониського до львівських часописів про чиновників і поміщиків, які нерідко нехтували інтересами селян, навіть вдавалися до фізичної розправи, грабуючи їхнє майно. Увага галичан приверталася до особливостей суспільно-політичного і культурного життя українців Наддніпрянщини. Як прихильник мирного українофільства він дбав про створення єдиної національної школи, поширення освіти серед всього українського народу, виховання української еліти та розбудову національної науки.

Безпосереднє відношення до розвитку української науки мало Товариство імені Т.Шевченка у Львові, одним із засновників якого був О.Кониський. Створене як Літературне товариство імені Т.Шевченка, воно тривалий час займалося культурно-просвітницькою та видавничою діяльністю, в якій переважали комерційні мотиви. Реорганізація Літературної фундації в наукове товариство імені Т.Шевченка у Львові, проведена з ініціативи О.Кониського і В.Антоновича, затвердження нового статуту дали можливість об'єднати наукові сили та розпочати широкі дослідження з метою перетворення НТШ в українську академічну наукову структуру, яка сприяла розвитку української науки. Так з'явився новий соціальний інститут, що являв собою об'єднання професійно зайнятих науковою діяльністю людей, здатних виконувати дослідницьку роботу, спрямовану на отримання наукових знань про Україну, її історію, культуру, природу і суспільство. Були створенні умови для розвитку гносеологічної функції української науки – пізнання дійсності в усіх сферах людської діяльності. У своєму подальшому існування НТШ виявляла формуючий вплив на характер і зміст усіх культурологічних процесів в українському суспільстві, об'єднуючи представників Галичини і Наддніпрянщини.

## РОЗДІЛ IV

### КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ О.КОНИСЬКОГО

О.Кониський стояв біля джерел великого громадсько-освітнього культурного руху, що в другій половині XIX ст. охопив усю Україну. Навіть за несприятливих умов соціально-економічних та політичних обставин він своєю активною творчою діяльністю поширював знання серед різних верств розділеного кордонами українського населення задля піднесення його культурно-освітнього рівня. Основою розуміння Олександром Яковичем суспільно-культурних процесів, його аксіологічних (ціннісних) позицій стали надбання попередніх апологетів українського національно-просвітницького руху 40-60-х рр. XIX ст. на чолі з Т.Г.Шевченком. Як один з найактивніших членів спочатку Полтавської, а пізніше Київської громади, О.Кониський провідними напрямками своєї культурно-просвітницької діяльності вважав демократизацію і націоналізацію всієї української освіти, починаючи з недільних шкіл, та надання їй національного змісту і наповнення європейськими гуманістичними ідеями. Культурно-просвітницька діяльність Олександра Яковича тісно пов'язана з визначенням його ролі й місця у заснуванні такого напрямку в українській історії, як шевченкознавство, становленні громадянської поезії, де особливо проявилися його особистість як політичного діяча та активна участь в організації української видавничої справи.

#### **4.1. О.Кониський – засновник шевченкознавства**

Самого себе О. Кониський вважав у першу чергу громадським діячем, а потім уже поетом, письменником, публіцистом, навіть світським релігійним діячем, тільки не вченим, хоча останні десять років свого життя він, в основному, присвятив науковій роботі [66, с.81]. За цей час О.Кониський написав першу повну біографію Т.Шевченка [9], фактично ставши засновником шевченкознавства [66, с.81] та на довгі роки визначивши рамки, в яких

розвивалася ця галузь науки. Незважаючи на те, що на початок роботи Олександра Яковича над біографією поета вже існували праці на визначену тему, саме йому випала доля повідати про життя і творчість українського генія на такому рівні, щоб він став основою окремого наукового напрямку [409]. Шевченкознавчій праці О.Кониського спеціальну увагу приділяли лише два дослідники – В.Смілянська [410] і М.Антонович [65].

Все ж таки, що стало поштовхом до написання О.Кониським біографії Т.Шевченка? Відповідь ми знаходимо у передмові вже згадуваної монографії: „Життя Т.Г.Шевченка завжди інтересувало мене до високого ступеня, а проте, до р. 1891 не приходило мені ніколи на думку взятися до написання його життєпису” [411, с.3], „Спонукало мене до праці... от що: коли р. 1891 стало знати, що справу реорганізації Товариства імені Шевченка на Товариство наукове можна уважати доведеною до здійснення, я бажав, щоб першим виданням зреформованого Товариства була можлива повна, докладна життєпись патрона Товариства, написана рідною його мовою” [9, с.3].

Знаючи про зацікавленість окремих вчених життям поета, О.Кониський звернувся до них з проханням написати його біографію. Серед них був і М.Чалий – автор праці „Тарас Шевченко, его жизнь и произведения” [412]. Зважаючи на те, що ця праця російськомовна, О.Кониський вже отримав був дозвіл на переклад, але неможливість виконати умови перекладу змусили його, за порадою В.Вовка-Карачевського, взятися до написання власної біографічної праці про Т.Шевченка. До того ж, Олександра Яковича не задовольнив поданий М.Чалим рукопис до „Записок”. З приводу цього О.Кониський писав у листі до О.Барвінського від 13-25 квітня 1892 р., що дослідження написане „вельми сухо, мляво, протокольно і без критики фактів” [413]. Зважаючи на такий стан речей, О.Кониський сам „написав і перечитав близьким своїм товаришам свій нарис „Дитинний вік Шевченка” і, подавши його до „Записок”, став на тому, щоб збирати життєписний матеріал та, переглядаючи його критично, написати нариси про ціле життя генія нашого слова” [414, арк.4].

З того часу і розпочалася велика і копітка робота по упорядкуванню систематичного огляду вже відомого і розкиданого „в часописах двох держав” [415] життєписного матеріалу про Кобзаря. Найбільше таких шевченкознавчих розвідок і публікацій містив на той час журнал „Киевская Старина”, в якому щороку лютневі номери присвячувалися Т.Шевченкові. У 1882-1897 рр. журнал опублікував чимало важливих матеріалів, серед них були автобіографія поета, його російськомовні твори, листи Шевченка та листи до нього, спогади сучасників, розвідки М.Новицького, М.Стороженка, О.Левицького, М.Чалого, Ф.Черненка та інших [416, с.5, 516].

З огляду на доступні джерела Олександр Якович взявся до праці. Матеріали треба було відібрати, перевірити і піддати критичному аналізу. Про це він пізніше писав: „Я тієї думки одначе, що помилка не гріх і не вада. Збирати і перевіряти факти до біографії Шевченка і до хронології творів його, діло громадське; а всяке громадське діло найліпше справляти силами спільними і помилку зроблену одним, легко подолати другому” [417, с.4]. Тобто стає зрозумілим, що його хвилювали не критика його попередників і вказівки на їхні помилки як дослідників, а правдивість і достовірність фактів, які він опрацьовував.

Крім основного спонукання до дослідження, – написання „життєпису патрона Товариства”, існувала й чисто суб’єктивна причина звернення О.Кониського до такої теми – його глибока повага до особи Т.Г.Шевченка. Життя Тараса Григоровича було для О.Кониського зразком самовідданого служіння народові. „Шевченкові спонукання, – писав О.Кониський, завжди були чистими, високо благородними, він ніколи не відвертався від темноти і злидарства, а навпаки, завжди любив народ, завжди тужив і страждав був з народом, з його тугою і його стражданнями, Шевченко, а в цьому його заслуга віковична, в нас, людей інтелігентних, повернув до народу і примусив полюбити народ незрадливо” [418, с.369], в чому без сумніву неважко переконатися з огляду на його життєвий шлях.



Численні цитати з „Кобзаря” по всій „Хроніці” свідчать про прекрасне знання автором поезії Т.Шевченка, з якою Олександр Якович познайомився ще в дитинстві. „...у Кониського був переписаний весь „Кобзар” [25, с.139]. Про інші факти О.Кониський писав так: „Не буде звичайним сказати, що по Україні, під час страждання Шевченка в киргизькому степу, було вельми багацько по селах зшитків, де без імені автора, були посписувані його твори. Були вони і в моїх родичів, і в Козелецькому, і в Пирятинському, і в Полтавському повітах; бачив я їх і в Чернігові, і в Борзні. Поема „Княжна” була переписана у мого діда, Феоктиста Ротмістрова в Чернігові і я року 1848 знав її добре, і читав з голови, не відаючи, хто її автор” [417, с.14].

Місія, яку взяв на себе О.Кониський, по дослідженню життя і творчості Т.Г.Шевченка, вимагала від нього величезної наполегливості і працездатності. Упродовж майже п’яти років він, не шкодуючи ні часу, ні праці, ні коштів на збирання матеріалів до монографії, відвідував по кілька разів села [419], де перебував Т.Шевченко до заслання” [420, с.4]. До речі, під час цих доволі частих як для його віку і можливостей поїздок, робив він також попутні етнографічні дослідження описового характеру тієї місцевості, де доводилося бувати [421-425]. На сторінках періодики того часу нерідко можна було зустріти подібні його матеріали, але зрозуміло, що основні напрямки творчості автора були спрямовані лише в єдиному руслі – життя і діяльності Т.Г.Шевченка.

Олександр Якович ретельно опрацьовував усі опубліковані і доступні йому матеріали. У „Реєстрі джерел спожитих за для написання книги”, що знаходиться у відділі рукописів Інституту літератури імені Т.Шевченка НАН України, вказано найбільш відомі тоді варіанти біографії поета, опубліковані майже в близько трьох десятках різних видань, а також опрацьовані церковні книги сіл, де проживали родичі Тараса Григоровича, листи про нього більше, як двох десятків авторів тощо. Крім того, тут можна знайти посилання на усні повідомлення, які він отримував від опитуваних людей під час збирання власної

частки матеріалу [426]. Все це свідчить про неабиякий піднятий і опрацьований пласт інформації, що досліджувалася у продовж тривалого часу. У Відділі рукописів Інституту літератури імені Т.Шевченка НАН України зберігається більше сотні листів до Олександра Кониського про Т.Г.Шевченка, які датовані 1892-1898 рр., що надходили з різних куточків Австро-Угорської і Російської імперій. У більшості з них автори повідомляли Олександра Яковича про життєвий шлях та особливості творчості Т.Г.Шевченка.

Один з дослідників біографії Т.Г.Шевченка, професор С.-Петербурзького університету М.Стороженко, у листі до О.Кониського в грудні 1893 р. писав, що й сам мав наміри свого часу написати біографію Т.Г.Шевченка для видання серії біографій відомих діячів, яку задумав М.Ковалевський, і має вже назбирані матеріали, але у зв'язку з тим, що задум Ковалевського не був втілений у життя і видання не побачило світ, М.Стороженко надіслав Олександрові Яковичу листа, в якому закликав: „Ради всього святого, не кидайте почату справу, а коли дійдете до заслання (мається на увазі перебування Т.Шевченка в засланні – О.М.), то я Вам у великій пригоді стану! Бо в мене є немало такого, що ніхто не знає” [402, арк.16]. Чи варто говорити про те, що задум О.Кониського всіляко підтримувався науковими і культурними діячами, що ця праця сприймалася як найбільш необхідна і важлива для всебічного розвитку вітчизняної культури. Тому подібні відгуки були не поодинокими, а збирання матеріалів у повному розумінні слова стало колективною і суспільною справою.

Серед активних помічників заслуговує на увагу академік А.Кримський, який на прохання Олександра Яковича переглядав шевченківські автографи в Румянцевському музеї у Москві [427, арк.1]. Цінні відомості про художню творчість Тараса Григоровича передав Л.Жемчужников [428]. Матеріалами про перебування Т.Шевченка в Качанівці (родовому маєтку Галаганів – О.М.) поділився Я.Плацендар. Допомогали збирати матеріали також А.Кухаренко, В.Рєпнін, І.Єфимовський-Мировецький, Б.Суханов-Подколзін, П.Юдін, П.Куліш, М.Стороженко, Л.Лопатинський, М.Вороний, В.Гнилоширов та інші

[429, арк.2-430, арк.2]. Свої спогади про Т.Шевченка надсилали А.Ускова, К.Юнге, Петро і Прокіп Шевченки, К.Болсуновський, А.Костомарова та інші.

Отримані матеріали були опрацьовані, значно розширені та узагальнені О.Кониським. Серед різноманітних письмових і усних джерел автором передовсім використовувалися періодична преса, документи громадських і релігійних об'єднань, джерела особового походження, актові, діловодні і судово-слідчі документи, антропологічні та топонімічні джерела. Надіслані матеріали вимагали глибокого аналізу, тому характеризуючи їх, О.Кониський керувався основними критеріями дослідження, одночасно: вік свідка подій на той час і скільки років минуло відтоді, як вони були записані, та у яких взаєминах перебували адресати з Т.Шевченком, але поряд зі всією прискіпливістю до фактів у тексті можна помітити і власну інтуїцію Олександра Яковича: „я певен”, „я беру яко певну таку звістку” і т. д [431, с.308-310].

Завдяки такій наполегливій праці вдалося виправити багато хибних тверджень дослідників. Навіть над відомими джерелами було проведене нове опрацювання, досліджені і орфографічні особливості написання листів, що підводили дослідника до висновку про настрій та душевний стан поета [432]. Мистецькі твори були теж своєрідно використані і піддані аналізу – вони характеризували оточення поета і несли також змістовну та хронологічну інформацію [433].

Результатом багатолітнього дослідження, яке він закінчив на початку серпня 1896 року [434, арк.2], стало написання ряду нарисів, які він друкував окремими частинами до 1897 р. на сторінках „Зорі” та „Записок НТШ”, починаючи з першого їх тому [435]. За життя Олександра Яковича було опубліковано десять таких розвідок (по XXXIII том – О.М.), одинадцята вийшла вже після його смерті в інших періодичних виданнях та окремих брошурах [436-443]. Усі вони були доопрацьовані для окремого видання, що й побачило світ під назвою „Тарас Шевченко – Грушівський: Хроніка його життя” (Т.І – 1898; Т.ІІ – 1901 р., що вийшов теж по смерті автора). У Росії було

видано скорочений переклад під назвою „Жизнь украинского поэта Т.Гр.Шевченка” [444]; а також російською мовою популярна біографія поета, надрукована у випусках за листопад – грудень в „Журнале для всех” [445] та за серпень – вересень – „Днепровская Молва” [446], призначена для широкої публіки. Неопублікованою залишилась довідкова монографія російською мовою під назвою „Биография Т.Г.Шевченка” [447].

До п'яти перших біографічних нарисів про Т.Шевченка О.Кониський отримав докладні рецензії Ф.Колесси, у яких критик відзначав великі досягнення біографа у висвітленні багатьох доти маловідомих моментів життя поета. Користуючись зауваженнями рецензента, Олександр Якович доповнив свою роботу рядом фактів, які обминав раніше. Сюди ввійшли стосунки поета з І.Сошенком та Л.Демським, перебування в Кирилівці у священика Г.Кошиця та ін. Він звернув увагу на декілька зовсім пропущених або ж неповністю використаних джерел, позбувся повторень, уточнив датування ряду подій, виключив окремі теми, що не стосувались даної проблематики [448-452].

Ф.Колесса розповідав, що „О.Кониський перший поспробував звести докупи увесь обширний вже нині і розкиданий матеріал... він перший старався цей матеріал перевірити критично і ухопити з нього систематичну цілісність, що... представила б докладний образ життя Шевченкового” [452, с.37]. Після огляду матеріалу, що містився „по часописах двох держав” [417, с.3], і написання життєпису поета – встановлення хронології його творів мало неабияке значення.

Разом з тим критика містила ще один момент, який підштовхував О.Кониського у глибину опублікованого дослідження: Олександр Колеса звернув його увагу на те, що дослідження повинне „всебічно висвітлити не лише його зовнішню і внутрішню біографію, а й творчість, місце в історії літератури” [402, арк.125]. Звичайно, це розумів і сам автор монографії, бо в передмові до першого тому наголошував: „Одначе зібрані й згуртовані мною матеріали все ще не повні,

а через те і чимало ще прогалин в житті Шевченка; до того ж ще не маємо ні історії його творчості, ні критичного розгляду його творів; та й невідомо, чи скоро діждемося ми всего того, без чого повна життєпись, така, яка б всіма сторонами обіймала життя художника, поета, українця і чоловіка, діло неможливе. Праця, яку я подаю, – далека ще від тої бажаної життєписі; я вважаю її тільки хронікою Шевченкового життя і прошу як таку її трактувати” [453, с.26].

У передмові до першого тому „Хроніки” автор перераховує ті питання, на які він намагався відповісти у своєму творі: „...що за чоловік був Тарас Шевченко? Який його портрет матеріальний? Яка була його постать, вдача, характер, серце? Чи любив він гроші, чи дбав про вигоди свого матеріального життя? Чи любив жіноцтво? Які були відносини його до жіноцтва, до близьких йому кривняків і приятелів, до людей взагалі? Чого вимагав від людей у своїх зносинах з ними? Чи відрізняв у відносинах українців і неукраїнців? Що саме і більш за все сприяло і шкодило розвитку його як художника і як поета? Коли, де саме і під впливом кого або чого написав він свої твори? Яка була його освіта і розвиток взагалі? Хто були його керманичі і поклонники? І нарешті, розгорнути ті душевні його прикмети, що давали, дають і даватимуть йому поклонників?” [9, с.26].

У світлі зазначених вимог до себе Олександр Якович надає однаково високої ваги питанням, значення яких для сучасного біографа не рівноцінні. В біографії великого Кобзаря для О.Кониського не існувало дрібниць, він вважав, що його життя було наповнене „переходів, перемін у становленні Духа, повної енергії, що як завжди буває з такими, як Тарас, великими й глибоко перейнятими людьми. Проявилось те фактами дрібними, але прокидалось під бравною, властивою тільки людям видатнішим. Жодним дрібним вчинком в житті Шевченка не треба й не годиться нехтувати. Тим-то ми й переглянемо життя його в Нижньому Новгороді день крізь день” [420, с.174]. Така об’єктивіста реконструкція Шевченкової біографії, безумовно, є основоположною в його роботі [454, с.274], але це зовсім не означало, що

Олександр Якович справді вдався лише до літописного переліку окремих фактів. Досліджуючи, як О.Кониський висвітлює, скажімо, перебування Т.Шевченка у Петербурзі, зазначимо, що він відкидав незначні факти і групував важливі події, що характеризували оточення поета, його літературну та мистецьку біографію того періоду. Олександр Якович подавав тільки ті факти, які були виявом або чинником внутрішнього життя письменника і оцінював їх, виходячи з логіки характеру Т.Шевченка, зі своєї концепції про світогляд великого поета [455].

О.Кониського цікавило все, що хоч якоюсь мірою стосувалося Т.Шевченка. Він не зупинявся ні перед якими перешкодами, і в першу чергу – фінансовими, про що писав у своєму листі до А.Кримського: „Одержавши вчора Вашого листа, я зараз же послав лист до чоловіка, що скуповує Шевченкові автографи і малюнки, і виразно запитав у його, який *minimum* і *maximum* тієї плати, що доводилося йому платити за автографи, листи і малюнки?” [456, арк.2].

Крім всього зазначеного, цікавила Олександра Яковича не тільки творчість, але й безпосередньо особисте життя Т.Г.Шевченка. „Найпаче темна досі сторона інтимних відносин; така темна, що я тільки серцем чую її, але не відважився в біографії говорити про неї” [457, арк.1].

Велику увагу О.Кониський приділив висвітленню політичної біографії Т.Шевченка, участі поета у громадсько-політичній боротьбі. Висвітлюючи діяльність Кирило-Мефодіївського товариства, автор ставить ряд своїх запитань: яка була чисельність товариства, його мета і практична діяльність, чи дійсно був Т.Шевченко його членом, чи перебував під впливом ідей товариства, чи сам впливав на нього, чи відбувався тут взаємовплив? Приймаючи до відома, що на той час джерел по товариству було небагато, що до 1897 р. були опубліковані лише невелика частина документів з архіву III відділу – М.Стороженком, статут товариства – О.Огоновським, листування міністра освіти п. Уварова з попечителем московського учбового округу п. Строгановим – Л.Шишком, листи М.Костомарова та П.Куліша, О.Кониському довелося

звертатися до недрукованих джерел, серед яких були спогади колишнього братчика Д.Пильчикова, приватні листи членів Кирило-Мефодіївського товариства тощо [410, с.38-39].

Про пошуки джерел, пов'язаних з розкриттям діяльності Кирило-Мефодіївського товариства, і арешт Т.Шевченка мова йде у статті „Тарас Шевченко в арешті”, де О.Кониський, згадуючи про якогось українського письменника, зазначає, що нібито у нього є архівні матеріали про арешт Т.Шевченка „до його вдався я з листом 20/8 червня р. 1894., просячи поділитися зі мною тими звістками з того матеріалу, який він має, принаймні сказати хоча б, до кого і коли саме студент О.Петров подав свій донос і чи згадав він у доносі Шевченка?” [458, с.2]. На превеликий жаль, цей невідомий нам письменник не надіслав О.Кониському необхідні йому матеріали. Потрібно зазначити, що темі заслання Т.Шевченка дослідник приділяє значну увагу виділяючи її в декілька етапів: по-перше, подіям що передували арешту та перше заслання [459]; по-друге, морально-психологічному стану поета під час другого заслання [460]; по-третє, повернення Т.Шевченка з заслання [461].

Учень О.Кониського у громадсько-політичних та літературних справах, М.Грушевський допомагав своєму вчителю в роботі над біографією Т.Шевченка, про що згадує у своєму щоденнику: „читали про весілля і життєпись Шевченка, і додому повернувся в 12 годин” [169, с.164]. Пізніше М.Грушевський продовжив дослідницьку роботу Олександра Яковича і опублікував документи зізнань Кирило-Мефодіївських братчиків та додав ряд праць, які торкалися діяльності Т.Шевченка [462, 463]. Потім, після смерті Олександра Яковича, М.Грушевський так оцінив шевченкознавчу роботу О.Кониського: „... праця навколо Шевченка стала головним змістом майже цілого останнього десятиліття його життя: він друкував її поодинокими частинами до р. 1897, потім переробив для особного видання і для російського перекладу, збирав матеріали для видання Шевченкових поезій, зладив корпус листів і збірник перекладів російськомовних повістей Шевченка” [29, с.6]. Ця

цитата привертає увагу тим, що М.Грушевський визначив рамки шевченкознавчої праці О.Кониського ширше, ніж лише як біографа. На нашу думку, дослідження діяльності О.Кониського попередниками дещо звузили його значення як шевченкознавця. Так, В.Смілянська у своїх працях розкриває вклад О.Кониського у шевченкознавство передусім як біографа Шевченка. Аналіз даних свідчить, що сам О.Кониський вважав свою шевченкознавчу працю набагато ширшою: „Я гадав, описавши нариси про життя Шевченка... зараз же писати історію його творчості, а на сам кінець – критичний розгляд його творів. Тим-то в нарисах я не зупинявся довго коло літературної діяльності поета, сподіваючись говорити про неї широко в історії творчості...” [417, с.22]. З поміж інших молодих людей, котрі були учнями і послідовниками О.Кониського, назвемо В.Доманицького, який упорядкував і видав науково-обгрунтований „Кобзар” (1907 р.) [464, с.272-273]; О.Лотоцького – ініціатора і голову редакційної комісії варшавського видання творів Т.Шевченка (1930 р.); С.Єфремова – підготував перше двотомне академічне видання поезій Т.Шевченка і став редактором „Повного зібрання творів Тараса Шевченка”; Д.Антоновича – автора монографії „Шевченко-маляр” [66, с.193-194].

З точки зору витоків і повноти наявної інформації О.Кониського дійсно можна вважати засновником шевченкознавства як галузі наукових знань. Безумовно, йому не вдалося повністю виконати поставлене перед собою завдання, але він зробив усе, щоб до виходу в світ нової повної біографії Т.Шевченка, підготовленої П.Зайцевим [465] понад півстоліття суспільство могло користуватися його науковим доробком.

Як свідчать матеріали, О.Кониський не обмежився одним життєписом про Т.Шевченка. Ще з середини 1870-х років він розпочав збирати листи поета, яких нараховувалось 174 [466, с.4], тільки власноруч переписаних 155 [467]. Подібні збірки епістолярної спадщини відомих людей для ХІХ століття були не рідкістю, але чим більший інтерес виявлявся до листів, тим більшу ціну могли за них правити, в залежності від того, до чиїх рук потрапляла подібна спадщина.



І хоча більшість листів і документів було подаровано Олександрові Яковичу, все ж були й такі, хто прагнув заробити на цьому, до них належали (син художника Ф.Ткаченка Микола, книготоргівець Ф.Романович та інші).

Значний вклад О.Кониського у влаштуванні хронології творів Т.Шевченка [468]. Він перший довів, що всі повісті поета російською мовою написані у Новопетровському форті, хоч і датовані вони з конспіративних мотивів 1840-ми роками. „Скінчивши роботу коло життєписного матеріалу про першу половину Шевченкового віку, я гадаю, що тепер можна вже взятися і до хронології творів” [417, с.17]. О.Кониський повернув світові цілий ряд невідомих до того часу поезій Т.Шевченка [469].

Водночас наголосимо, що Олександр Якович першим поставив питання про існування варіантів творів Тараса Шевченка [470]. Першим він порушив питання і про необхідність науково-обґрунтованого видання „Кобзаря”: „Потреба наукового видання „Кобзаря” – річ очевидна кожному, але вдовольнити її не можна в Росії, а хіба що в Галичині, тай для Галичан не скажу – чи вистачило б нині матеріалу. Перш за все досі оголошено далеко не всі, які у кого є варіанти до Шевченкових творів і не видано Шевченкових листів” [471, с.1]. Підкреслимо, що тодішній стан інформації про наявні джерела не давав йому змоги з повною достовірністю стверджувати про існуючі варіанти творів.

Разом з тим він уперше надрукував і науково обґрунтував існування цілого ряду невідомих поезій Шевченка [472]. Крім того, він займався перекладом російськомовних Шевченкових прозових творів, щоденника та статей про самого поета, які перекладав потім українською мовою для російськомовних журналів [473].

Важливим здобутком для української культури були дії О.Кониського щодо доведення авторства віршів Т.Шевченка, які інші дослідники брали під сумнів та відхилення тих з них, які йому не належали. До речі, відомий літературознавець О.Колесса „сумнівався в авторстві Т.Шевченка щодо твору „Юродивий” [66, с.193], Олександр Якович помилився лише один раз, коли

відкинув Т.Шевченка як автора вірша „Мій Боже милий...”, що його поет написав у січні 1858 р. в Нижньому-Новгороді. З іншого боку, Олександр Якович займався і відхиленням не Шевченкових творів, які йому приписували попередні дослідники. Такими були вірші „До сестри” – О.Псьола, „Не журюсь я” – С.Афанасьєва-Чужбинського, „Полуботок” – С.Руданського. Керуючись прекрасним знанням української літератури, О.Кониський упевнено зміг виправити подібні помилки.

На відміну від своїх попередників, які мало цікавилися аспектом діяльності творчості Т.Шевченка як художника, О.Кониський зацікавився і мистецькою біографією Т.Шевченка [474]. Олександр Якович намагався опублікувати все, що було йому відоме на той час, але робити це було вкрай важко, бо практично всі мистецькі твори були розкидані по приватних колекціях і не мали опису, цим питанням ніхто ніколи не цікавився, а деякі біографи були навіть переконані, що Т.Шевченко нічого не писав олією [410, с.38]. О.Кониський доводив зворотне та займався встановленням часу написань деяких картин Т.Шевченка [475, с.1-2]. Надзвичайно важливим є критико-біографічний нарис О.Кониського про перебування Т.Шевченка в Академії художеств [476].

Вивчені та узагальнені нами матеріали свідчать, що О.Кониського належить вважати засновником шевченкознавства, а проведена ним громіздка робота вдало переконує досягнутими результатами. Олександр Якович охопив своєю працею набагато більше віх життя поета, ніж того вимагала проста хроніка. Йому вдалося провести велике і сумлінне дослідження, результати якого стали свого роду підсумком зробленого, що відтворене в „Хроніці”, хоча можливо, якби не хвороба, то робота ця складала б декілька томів, що охопили б усю сферу життя і творчості Т.Шевченка, але незважаючи на зазначене, „Кониський здобув собі почесне місце в розпочатій ним галузі шевченкознавства” [66, с.181]. Ні до виходу „Хроніки”, ні після – нічого ґрунтовнішого не було. Про значення цієї праці висловлювалися ще сучасники автора в листах до нього, серед яких були брати О. і Ф.Колесси, Д.Мордовець,

І.Шраг, А.Кримський, Л.Жемчужников, Д.Яворницький, В.Ковалів, С.Афанасьєв [402, 477]. І.Франко вважав, що „Сею книжкою Кониський поклав найкращий пам'ятник і Шевченкові, і собі самому” [32, с.35].

Значення Шевченкіани О.Кониського не зменшилися і сьогодні. Як підкреслює американська дослідниця Д.Тетерина-Блохіна, „Дуже прикро, що за браком знань і аналітичного розуму, деякі люди українського походження, не розуміючи основного, що вніс доброго Т.Шевченко в національну культуру і духовність, проводять каїнову роботу під впливом навіювань ворогів наших проти величі генія” [478, с.63].

Підсумовуючи викладене, зазначимо, що тривалий час ґрунтовна праця Олександра Яковича про життя і діяльність Т.Г.Шевченка несправедливо була забута і тільки з утворенням Української незалежної держави перевидана та отримала суспільне визнання [9]. Віднині шевченкознавство як сукупність знань та уявлень про життя і громадську діяльність Т.Г.Шевченка, його поезію, прозу і живопис стало напрямком визначення сфери теоретичної і практичної діяльності окремої історичної постаті, зі своїм розвиненим понятійно-категорійним апаратом, методичними і методологічними особливостями, колом чітко визначених закономірностей, предметом, метою і конкретними завданнями наукового пошуку.

#### **4.2. Становлення громадянської поезії О.Кониського як важливої складової культурно-просвітницької діяльності**

О.Кониський, як поет яскраво виражених громадянських позицій, мав значний поетичний доробок, що визначає особливості та міри таланту, а водночас і його місце в історії української культури. Виняткова працездатність, різносторонність і відданість громадсько-просвітницькій діяльності — особливості, які проявилися в поетичній творчості Олександра Яковича. Розпочалася вона в період, коли всі питання зводилися до проблем ліквідації кріпосного права, а передова думка суспільства під гнітом самодержавства

посилено шукала шляхів і засобів розв'язання назрілих соціальних конфліктів. Прагнення селянства, настрої прогресивного дворянства, нові віяння в громадському житті, що зачиналися в процесі боротьби проти реакційної ідеології під впливом суспільної думки Європи, оформлялися в ідеї лібералізму та демократизму, які в своїй єдності становили спільну основу опозиційного руху [479, с.8-9]. У такому соціальному середовищі і формувався талант молодого громадського діяча і визначалася головна тема його творчості – любов до пригноблених та ненависть до гнобителів [480].

Починаючи з 1858 р. і до останніх днів свого життя, Олександр Якович регулярно виступав зі своїми поезіями на сторінках українських періодичних видань, в основному в Галичині. Втім за життя йому вдалося видати одну збілочку своїх поетичних творів („Порвані струни”, Житомир, 1885), куди увійшло 34 вірші [481]. Ще одна збірка поезій, яка називається „Вибір з поем Олександра Кониського”, вийшла у Львові 1901 р. уже після його смерті [482]. Основна частина поезій була опублікована в періодиці. Кращі зразки поетичної творчості О.Кониського, які відбивають різні періоди його творчого шляху, вміщені у видавництві „Наукова думка” за 1990 рік [133].

Ще за життя Олександр Якович згрупував свій поетичний доробок за певними циклами та за часом написання і громадського спрямування [483, с.6-7]. У своїх віршах О.Кониський постає перед нами як громадянин і поет, зарисовки сучасного йому життя й заклики до його вдосконалення займають там головне місце. При цьому він не поділяв форм і методів революційної діяльності народників-терористів, не сприймав будь-якої форми революційної боротьби. Як адепт мирного українофільства, він вважав революційну боротьбу нещастям для України, що виросло з дикої сваволі імперської адміністрації.

Поезія О.Кониського має внутрішню глибину – усовістити і напоумити охоронців режиму, переконати їх у тому, що вони, вдаючись до утисків, переслідувань, арештів, творять велике зло. Коли б цього не було, не було б і соціально-революційного руху і тоді мирний українофіл не йшов би в анархисти,

а займався б культурно-просвітницькою роботою, самовдосконаленням, моральним вихованням ближніх, писав би книги та упроваджував у життя програму мирного українофільства.

У громадянській поезії О.Кониського чільне місце займає образ України. Його знаменита „Молитва”, музику до якої написав геніальний М.Лисенко, починається такими словами: „Боже Великий, єдиний, нам Україну храни, волі і світу промінням ти її осіни”. У наступних рядках пісні поет говорить про Україну як державу, Батьківщину українського народу, мріє бачити її вільною і незалежною. Не випадково, що ця пісня стала національним гімном [484]. Проблема державності, незалежності України постійно присутня у творах О.Кониського, у його поетичному вираженні інколи, у зв’язку з цензурою, навіть підтекстом проходить ця основна для автора ідея.

Заслуговує на увагу його цикл віршів „До братів-громадян”. Який розпочинається посвятою М.Костомарову [485]. Називаючи його пророком, автор закликає шукати щастя-долі в далекому краї, бо скрізь на українській землі заволоділа тривога, брат боїться брата, один одному дорікають, а за слово правди кат катує, за гроші волю продають. Якщо взяти до відома, що ця поезія написана 1862 р., то стає зрозумілим, чому О.Кониський пише, що „тут тісно нам, тут всі раби, привикли жити в гіркій неволі” [485, с.152], адже проголошена земельна реформа не принесла сподіваної волі.

До цього ж циклу віршів відноситься і посвята товаришу по громадській роботі В.Лободі. У своєму зверненні поет запитує: „Де ти, друже, де ти, брате у неволі знаходишся, у затворах ізниваєш, за святе святий страждаєш” і закликає, щоб той не журився, бо „Бог устане на лютого ката і розіб’є тяжкі кайдани і по божому глаголу устануть Слов’яне, воцаряться правда, воля, а кривди не стане” [486, с.13].

Скільки таких „каторжних” томилося за часів царського панування „за велике слово правди” – поет навіть не запитує, бо відповідь у наступних його творах. Заслано товариша по полтавському періоду Д.Пильчикова, якому він

присвятив вірша „Усе плаче” [487]. У поезії „Послідній день”, присвяченій І.Криштофу, О.Кониський передчуває і своє заслання: „Останній день, останній час, брати мої, сиджу я з вами, а завтра кріпкими стінами, може, й навік розлучать нас... Зате онуки наші скажуть: „На їх ріллі ми жито жнем!” [488, с.3]. О.Кониський добре розумів, що за участь у громадсько-політичному житті слідом за товаришами і співробітниками з Полтави заберуть і його, тому у вірші „Думка” запитував: „... і за що, за що, Боже милий, вигонять мене з України? [489, с.78]. Але то була лише поетична формула, бо в умовах жорсткого режиму кожен з них усвідомлював наслідки такої боротьби і добре знав, які майбутні місця перебування і які наслідки на нього чекають.

Ворогами українського народу вважав О.Кониський тих панків-поміщиків, що з дня відміни кріпацтва поробилися лібералами, а свої недавні знущання над кріпаками замінили закликами: „Пора, пора, народ спасать!” У вірші під заголовком „Панам-лжелібералам” він пише: „Не положу на вас надії, ділами вбогії сини. Ви волі боронить не вміли, святую правду продали” [490, с.2]. До оцінки „панів-псевдолібералів” звертається поет і у вірші „Не призывайте всує Бога!”, де називає їх Юдами, за те, що „Братів за гроші продали, народ у терніях водили і піт, і кров його пили” [491, с.12]. Цій темі також присвячений вірш „Не вірю клятві я раба!”, бо „в їх бог – брехня, їх гроші – бог, їх бог – їх раб багатий” [492, с.12-13]. Почнуть вони всі каятися, зазначає поет, та буде вже пізно – „Грім ударить і замовкне їх слово”.

Суспільно-політичні зміни, що відбулися після земельної реформи 1861 р., не вивели самодержавну систему зі стану глибокої кризи. Посилилася соціальна та ідейна диференціація українського люду, активізувався національно-визвольний рух, настав час, вважав поет, „панам – великим грішникам перед рідним краєм покаятись, визнати свої гріхи” [490].

Ідеями „громадівства”, „міщанського соціалізму”, „українського народно-національного духу” перейняті його вірші „Сирота”, „Заповідь”, „На смерть Тараса Шевченка”, „Доля”, „До Родини”, „Думка”, „До Музи” та інші.

Характерна риса всіх зазначених творів – обов’язок працювати на Україну дбати про її майбутнє. У першому із зазначених віршів автор розвінчує поняття про „сироту”, „кого рід не знає, у кого хатини й худоби немає... [493, с.15]. Але то не біда, вважає автор, бо все в житті залежить від особистості, її здібностей, любові до праці і навчання. У поезії „На смерть Тараса Шевченка” Олександр Якович оспівує геніального українського поета, незламного борця з самодержавством і кріпацтвом, людину – символу, яка відіграла особливу роль в утвердженні національної самосвідомості українського народу, завершаючи глибокою переконаністю в тому, що перепоховання праху на Чернечій горі буде сприяти піднесенню майбутнього нових поколінь. „Спи, Тарасе, тихо-тихо, поки Бог розбудить. Твою пісню в Україні повік не забудуть” [494, с.17].

Як поет і культурно-громадський діяч, складна і суперечлива постать, О.Кониський – типовий ліберал-народник, котрий відстоював мирні способи розв’язання суспільних питань, у своїй політичній програмі першорядного значення надавав просвітницькій діяльності. „Вібруючи”, за словами І.Франка, між радикалами і „верхами”, він у вірші „До Родини” гнівно звинувачує царський уряд за колоніальну політику по відношенню до українського люду, його земель, історії, а особливо за зруйновану його святиню – Запорізьку Січ. Разом з тим поет звертається до ув’язнених представників національно-визвольного руху зі словами-закликом – „чому ж не рветесь ви на волю із каторги та із неволі?” [495, с.11].

Мотивами притаманного народникам-лібералам „богоборства” „прометеїзму” сповнена поезія „Думка”: „Я не боюсь тюрми і ката, вони для мене не страшні...” [496, с.49]. Авторіві не соромно носити кайдани за волю своїх батьків і незалежність України, він таврує ганьбою тих українських лібералів, які найнялися носити золочені жупани, а щодо тюрми, якою загрожує уряд, то все, що діється в українській землі і є для її народу суцільною тюрмою. Лібералізм, особисте ставлення автора до змалюваного світу віддзеркалює то теплом, сяйвом любові до рідного краю, то загравою гніву і ненависті до гнобителів пронизує майже всі сторони його поетичної творчості.

О.Кониський – не був шовіністом; він просто уболівав за національний занепад рідного краю і, вважаючи відродження українського народу за найпекучішу потребу, сюди головним чином спрямовував свої сили. У вірші „Заповідь”, присвяченому Б.Калині, автор пише: „Як помру я, любий друже, на чужій чужині, перевези моє тіло в рідну Україну...” [497]. Він мріє, як і великий Тарас Шевченко, бути похованим там, де народився, де серед поневоленого народу навчився правди, де прийде час, коли увесь обездолений люд, розбуджений справедливими Архангелами, підніметься, щоб вільно жити на своїй рідній землі.

То був період, коли серед української інтелігенції окреслилися суспільно-політичні напрямки, що привело до утворення своєрідних партій „москвофілів” і „народників”, політична орієнтація яких (перших – на російське самодержавство, а других – на цісарську монархію) визначала особливості їхніх ідейно-культурних програм. Народоовець, вихований на українському ґрунті, культурник, який негативно ставився до радикального, революційного способу боротьби, Олександр Якович був переконаний, що радикальна інтелігенція нехтує національну справу, відтягуючи сили од безпосередньої праці на рідному ґрунті, заважає, щоб інтереси та потреби народні були задоволені повною мірою [498, с.381-382].

У межах досліджуваної проблеми – тема Галичини в поетичній творчості О.Кониського. Вона висвітлюється у таких поезіях, як „Українська пісня”, „О.Огоновському”, „Гуцул”, „Смерть ватажка перехожих”, „Пустка”, „До П. М. Пр.-та” та інших. „Українська пісня”, присвячена Ю.Федьковичу – західноукраїнському письменнику-демократу і громадському діячеві. В її основу покладено легенда про українську жінку, яка „своє немовлятко уміє росою, шовковою червоною хустинкою вкриє, спати вложить, заспіває, не пісню, молитву: „милий боже! Якби знала, що моя дитина зросте мені на утіху, на користь Вкраїні, я б щоранку до схід-сонця росоньку збирала, щовечора при зіроньках росою б вмивала...” [499, с.833-834]. Як бачимо, історична епоха



уможливила в українській поезії героя своєї доби, здатного служити Україні і таким героєм автор хоче бачити Ю.Федьковича. Саме в цей час із сторінок уперше опублікованих творів О.Кониського постає образ особистості героя, який виходить поза уявленням читача й лише частково освячується його художнім чуттям та естетичною думкою. Йдеться про твори поета „Гуцул”, „О.Огоновському”, „Пустка”. Структура змальованої в них особистості, її зміст включають найвищі злети людського духу, пов’язані з виступом проти гніту й сваволі, тривоги й ганьби, прикрих випадковостей земного людського буття. Серед пригнічених і потворених обставин у суспільстві цей герой наділений небаченим почуттям людської гідності і розумінням власного безсилля у невіддільних йому сферах людського життя [500].

У поезії „Смерть ватажка перехожих”, на зразок пісень німецького письменника. Ф.Фрейліграта, присвяченій пам’яті товариства „Союз” в Чернівцях, в алегоричній формі подається доля ватажка народних мас, який „вів їх в путь далекий, в невідому чужину хліба-волі добувати, пошукати талану” [501, с.36-37]. Але доля цих людей, які „у власнім краї не мали навіть клептика землі” склалося так, що ватажок їх помер, коли вони плили по морю шукати кращої долі, а разом з ним спочили вічним сном сподівання і бажання його соратників. Тяжка доля спіткала західноукраїнське селянство, перед яким блискавкою майнули події 1848 р., залишивши його у рідному краї без власної землі та нездійсненою мрією про „гаї несходимі, без кінця степи, луги, зажили би на просторі мов біблійські пастухи” [501, с.36].

З палким закликом звертався він до галичан, особливо молоді, якій треба було жити серед сусідської ненависті і власного яничарства, такого сильного і могутнього, щоб громом розбити байдужість, розбудити сонних до діла, до самопосвяти, самовідречення, до великої любові, до рідної землі. У „Пісні братам Галичанам” [502] він закликав молодь до праці, бо тільки в ній бачив особисте щастя людини. Присвятив він свої вірші також і „Сестрам

Галичанкам”, де висловив глибоку впевненість у тому, що й галицькому жіноцтву доведеться немало потрудитися заради загального достатку в повсякденному житті [503].

У вірші „Нема й надії” поет зазначає, що замість сподіваної волі для українського люду і для його слова почала підносити голову реакція, коли настала загроза заслання для українців, „пропало все, нема й надії, як мертвеці народ наш спить... ніхто за волею не плаче, сліз матері ніхто не бачить, усе заснуло, все мовчить” [504]. З Галичини В.Шашкевич надіслав відповідь у вірші „Одвіт”, в якому стверджує, що нема ще причини втрачати надію на майбутнє, бо український народ її ніколи не втрачав [505].

Про Галичину думав поет і в ранній молодості і під час свого заслання, про що йдеться у його поезії „Українська ніч”, що було, до речі, перефразою Шевченківшого „Садок вишневий коло хати”. У своєму вірші О.Кониський велить зіронці запитати в сонечка про те, що вночі воно бачило і де ходило, „де бувало, що діється в світі, як живуть біля Карпат українські діти?” [506].

Наступна особливість художньої творчості О.Кониського – громадянська лірика. У другій половині XIX ст. в українській поезії відбувалася значна проблемно-тематична перебудова, пов’язана з формуванням нового образу народного героя та суспільно-політичними умовами життя. В атмосфері „українофільського” руху творчість виступала фактором пожвавлення культурного життя, в якому значна увага приділялася досягненню внутрішнього світу особистості. У цей період Олександр Якович приступає до написання творів, що склали цикл із промовистою назвою „Скорбні пісні” [507].

Поезія „Ні, не зови мене на пир” основним девізом проголошує: „Ні, я не був вовік рабом, не прославляв брехні, неволі; поет, співака правди, волі не піде к кату на поклон!” [508]. І як відповідь на цей девіз у вірші „Ти любиш, сидячи у хаті...” він закликає свого співрозмовника: „Покинь „високії” слова, берися за простее діло; у нас робітників нема, а „ватажки” і так остили” [509, арк.2]. Автора непокоїть те, що окремі інтелігенти більше говорять про народний добробут,

народну освіту і взагалі любов до народу, а самі особисто нічого для цього не роблять. Настроям туги поета відповідає вірш „Не сталося, як я гадав”, в якому він повідав про страдницьку долю національно-культурного діяча, що на своєму шляху зазнавав утисків з боку гнобителів. Тут зустрічається нове, оригінальне, досить на той час рідкісне для української поезії трактування цього мотиву, з викладом у безпосередній формі „Я”: „Людей я рано розпізнав, і серце рано похололо; даремно в світі я шукав кохання, дружби, правди, волі” [510, арк.2].

З Т.Шевченком пов’язана окрема манера поетичної творчості Олександра Яковича. Твори українського генія, відомості про його життя розпалювали іскру свідомості і любові до свого народу у кожного „українофіла”, змушували його рівнятися на „апостола правди і науки”. У вірші „Мені аж страшно, як згадаю” автор пише: „Яке я горе пережив, скількох людей похоронив, навіщо ж я ще сновигаю?” [511, с.245]. Інтегрувавши кращі риси Шевченкової поезії – беззастережну відданість Україні, її національним інтересам, співчуття до соціально упосліджених, О.Кониський на передній план ставить проблему страдницького стану особистості, персональне відношення до буття, до іншої людини, Бога і „того світу”: „Осінь панує надворі, прийде небавом зима, вбогий, голодний і хворий, певно замерзну і я” [512, арк.21-22].

Разом з тим уже в наступних своїх поезіях Олександр Якович, позбувшись узагальнено-антропологічних вимірів, розкриває широку зовнішню (у багатьох випадках досить змістовну) конкретику повсякденного життя: „Округ пишаються квітки, і соловейко вже співає, минуть незгоди на весні, на світі, друже, все минає” [513, арк.2]. Автор далі задумується над тим, як склалися його відносини з коханою, а нею була Ганна фон Рентель, вродлива полтавська панночка. Було тоді О.Кониському 24 роки. Він навіть сватався до неї та його кохання не поталанило. Панночка кохала П.Куліша, тому він, втративши надію на кохання, зрікається свого щастя і жертвує їй свою приязнь: „Молитися щодня буду Богові за тебе і вимолю тобі щастя і доленьку з неба” [513, арк.3]. Головна позитивна риса поезії-свіжість, щирість почуття, позначеного юнацьким ідеалізмом.

Є підстави вважати, що з цією подією в житті Олександра Яковича пов'язані й інші його поезії. В романсі „Ні, ні!”, присвяченому О.О.М., автор знає, що дівчина його не „любить, що душа її мовчить, а вона не вміє лицемірить, бо не вміє ще любити” [514]. Втім поет бажає кохання, любові нескінченної, тихої святої, якої немає в палатах, ані на небі, але яка можлива лише за особистої свободи: „Одного бажаю, одного я хочу, то вольную волю...” [514].

Лірична творчість О.Кониського перегукується з біблійною „Піснею пісень”, яка глибоко запала в його душу і яку він переклав українською мовою, бо уста дівчини „солодші меду”, її краса „розкішній степу”, від неї „ароматом тхне” і він за нею, як пише К.Студинський, „готовий слідом піти”, і з нею навіть „в тюрмі загинути згоден”, бо вона назавжди залишиться його сонцем [31, с.294-295]. У поезії „Останнє слово”, присвяченій Василю Тарасовичу М... автор пише: „Сподіваюсь вас позвати у сирітську свою хату, на весілля погуляти, горе, тугу розігнати” [515]. Однак йому знову не поталанило. Невідомо, хто була та дівчина, але особистого щастя не відбулося і поет не добився від неї ані любові, ані правди, про що ми дізнаємося з наступної поезії: „І не доб'єшся в тому серці, що з братів своїх сміється”. Тому поет хотів би, схаменутися, „перестати нудити світом, чекати майбутнього, а вірно служити своєму народові сьогодні” [515].

Характерним для творчої лабораторії О.Кониського було бажання певний час писати у „новій манері”, більше уваги звертати на соціально-політичне становище, вдаватися до психологічного аналізу, передачі особистих вражень, людських почуттів. У вірші „Не споминай старі печалі” він пише: „Не згадуй давньої скорботи, забудь тяжкі в неволі дні, журби пекельної нудоти і серця мук не спом'яни”. „А де ж ти, зіронько ясна, сподівана, бажана доля? Куди сховалася, зайшла? Ба!.. ти й не сходила ніколи...” [516]. У циклі скорботних пісень поезія „Ізо дня в день, із віку в вік” поет зазначає, що „молитви люди шлють до Бога, щоб чоловіку чоловік не заступав на світ дороги...” [517]. Але при цьому він переконаний, що даремно проста людина чекає від бога допомоги, її мотиви вітер розносить по полю, від чого ніякого сліду не залишається.

Однією з найбільш гострих суспільно-психологічних, найболючіших тем, які висувала поезія того часу, були взаємини нового героя з героїнею, бажання бачити її спільником у поглядах на світ. Сповнена вдячності, теплого і світлого почуття до жінки поезія О.Кониського „До М.О.К.". Тут любов дорогої людини виступає прихистком від злигоднів і прикрощів на полі спільної громадської діяльності. Проте стосунки їх проблематичні і з часом дізнається автор про відступництво колишньої спільниці, яка усупереч домовленості, подалася шукати собі іншої, кращої долі [518].

Становлення громадянської поезії Олександра Яковича тісно пов'язане з мовою українського народу, як важливим культурним надбанням усієї нації [519, с.13]. Саме рідна мова є тим дієвим засобом, вважав він, що допомагає глибше пізнати ментальності народу, його традиції, звичаї, багату культуру, в яких закладені стійкі орієнтири для формування кращих рис національного характеру, любові до своєї землі. О.Кониський вважав, що материнська мова є душею народу, природним утіленням його думок і несе в собі духовно-моральні цінності, розум, бажання і мрії всієї нації.

Своєю поетичною творчістю Олександр Якович стверджував, що мова нерозривно пов'язана з самосвідомістю народу, його внутрішньою життєстверджуючою силою. Для нього рівень розвитку мови, як найдорожчого національного скарбу, відображав рівень духовного й культурного розвитку народу. Знати, берегти і примножувати значення мови, вважав поет, – обов'язок кожного національно свідомого українця. У своїй культурно-просвітницькій діяльності О.Кониський відстоював право української мови існувати на державницькому рівні. Захищаючи державотворчий статус української мови, він писав: „Українська мова годиться не для одних віршів, на їй тепер можна говорити й писати про все наше, так-таки, як і на інших” [520, с.81].

О.Кониський вважав, що українська мова, як засіб існування нації, повинна функціонувати в усіх сферах суспільної діяльності, передовсім – в освіті, науці, культурі, пресі. Багатство словникового запасу, структурна унормованість

граматики української мови було доконаним свідченням її самодостатності не тільки для поезії, але й для наукової діяльності поряд з іншими європейськими мовами. Олександр Якович був переконаний, що найбільш культурно-значуща форма існування національної мови – це літературна мова: „Бо чи тож-таки не сором лізти до сусіда в кишеню за словом? Хіба у нас свого нема? Пора, пора нам звертатися до власної літературної мови” [520, с.82].

Узагальнюючи вивчений матеріал, зазначимо, що громадянська лірика О.Кониського в конкретно-історичному плані часто-густо забарвлена ще й міфологізмами. Йдеться не про звичне, характерне для романтизму другої половини XIX ст. протиставлення минулої слави і невтішного сучасного, а про комплекс міфологем, який значно ускладнювався громадсько-політичною боротьбою, внаслідок чого поетичне вираження значно загострюється своєю формою протесту. Зображення боротьби за народні інтереси, за народну справу наближається в ряді випадків до власної самопожертви. У поезії „Не сталося, як я гадав” автор пише про те, що надії на кращу долю свого народу, його майбутнє не підтвердилися, життя людей залишалося злиденним і залежним від багатих [521, с.246]. Визначена тема знайшла своє продовження у вірші „Сподівання”, який автор завершує такими словами: „Ми сподівались, ждали, ждали, ждемо й тепер... весни нема, а перед нами і за нами – холодна, темная зима” [522, с.103].

О.Кониському не вдалося помирити тенденційність з художньою формою [523, с.42]. Він спрощено уявляв завдання художньої творчості, надаючи останній другорядного значення і висуваючи на передній план пропаганду ідеї. Разом з тим, як і в кожного поета, у нього була своя, характерна для його творчості, система побудови і форма художнього твору. Були у нього свої улюблені центральні образи: Дніпро і Десна – символи невичерпних сил українського народу. Він широко користувався також традиційними епітетами, надаючи їм алегоричного характеру: буйний вітер, синє море, карі очі, чорні хмари, біле личко, чорнобривий козак, сизий орел. Коли ж мова заходила про особисте, пережите і глибоке, він знаходив неповторні свої епітети: невмите небо, заспані хмари, п'яний очерет тощо.

Отже, Олександр Якович, йдучи слідом за шевченківською музою, здебільшого висвітлював темні сторони життя суспільства другої половини XIX ст. То була – надмірна праця хлібороба на „чужому, не своєму полі”, „порив до волі”, тюрма, заслання, розбиті надії, скалічене життя. Та все ж у його віршах, крізь плач і сльози могутньою струною дзвеніла любов до рідного краю і глибока віра в краще майбутнє України. Своїми творами, багатими змістом, за словами С.Єфремова, О.Кониський викликав захоплення у Галичині. Ними він зробив велику справу в поширенні українства серед приспаного галицького громадянства, а з тим і в зміцненні почуття єдності Галичини з Наддніпрянською Україною. Аналіз громадянської поезії О.Кониського як історичного джерела свідчить про загальне зростання соціальної напруженості в суспільстві, загострення усіх процесів повсякденного життя, посилення невдоволення широким народним мас існуючими порядками. Його твори закликали співвітчизників до розмови про те, що насувалася криза, яка поглиблюючись, сприяла швидкому розвитку національно-визвольного руху. Громадянська поезія О.Кониського віддзеркалює не тільки думки самого автора, але і всі ті настрої, якими жило на той час суспільство, тому слід зазначити, що вона має розглядатися і як історичні документи епохи перебування українських земель у складі Російської і Австро-Угорської імперій.

#### **4.3 Організація О.Кониським видавничої справи**

Важливим напрямком культурно-просвітницької діяльності О.Кониського стала організація видавничої справи, проблематика розвитку якої в другій половині XIX ст. ще мало вивчена в історичних джерелах. Як установа, що відала різними видами друкованої продукції, кожне видавництво розпочиналося з заснування друкарні, навколо якої утворювався певний творчий колектив з відповідними завданнями, метою і фінансовими можливостями. Нерідко фінансова сторона висувалася на передній план і

визначала подальший характер видавничої діяльності, що створювало немало проблем для широкого кола представників української національно-свідомої інтелігенції. Антиімперська спрямованість національно-визвольної боротьби, яку висували перед собою учасники суспільно-політичного руху, вимагала об'єднання їх навколо центрів видавничої справи, найпоширенішими формами якої були редакції українських газет та журналів.

Розпочав Олександр Якович свою творчу і видавничу справу з „Чернігівського листка” [524-530]. Дослідження М.Возняка, який готував до друку листи Л.Глібова і С.Носа до О.Кониського, свідчать, що ці документи „обертаються головно коло справи видавання „Черниговского листка”, його програми, труднощів із друкарнею, співробітництва О.Кониського у ньому і плану видавання часопису в Полтаві” [531, арк.2]. Епістолярна спадщина засвідчує досить значну роль О.Кониського в організаційній роботі, пов'язаній з виданням вищеназваної газети. Його співпрацю з газетою підтримував і П.Куліш у своєму листі до Олександра Яковича: „Гарно Ви написали про гулящих літераторів у „Черніговскому листку”. Піддержуйте его. Нехай хоч такий органець у нас буде” [195, с.157].

Активно прилучився О.Кониський до видавничої справи на початку 60-х років, коли як член Полтавської громади разом зі своїми однодумцями збирав кошти на видання газети „Нива” [190, с.155]. Несподіваний арешт та заслання до Вологди зруйнували плани молодого громадівця. Наступним етапом стала організація недільних шкіл, в яких навчання велося не офіційною російською, а українською мовою. Як прояв активізації українського національного руху, окремі громадівці викладання в недільних школах розпочали не за офіційними, а за особисто підготовленими підручниками. О.Кониський підготував рукописи та організував їх видання у друкарні П.Куліша в Петербурзі, де за допомогою М.Костомарова на зібрані громадівські кошти побачили світ два підручники автора – „Український пропис” (1862) та „Арифметика або Щотниця” (1863) [353, с.308]. Написані Олександром Яковичем підручники для недільних шкіл з історії, географії та права були заборонені цензурою [252, с.3].



Аналіз джерел свідчать, що О.Кониський допомагав у розповсюдженні журналу „Основа”, який закликав українську інтелігенцію активно приймати участь в культурно-просвітницькій діяльності, піклуватися про піднесення національної свідомості [58, с.37-38]. Водночас Олександр Якович активно співпрацював в журналі як постійний його кореспондент, виконував завдання редакції, їздив по містах і селах України, вивчав життя і свої враження від поїздок публікував у формі листів і нарисів під псевдонімом О.Переходовець [532-537].

Восени 1865 року О.Кониський виїхав за кордон на лікування, а прибувши до Львова, приймав активну участь у зміцненні організаційного та фінансового становища редакційних колективів галицьких видань, з якими встановив переписку і де друкував свої твори ще перебуваючи на засланні [538, с.94-95].

Далі необхідно зазначити, що в 1872 році Олександр Якович, прибувши до Києва, займався активною літературною і громадською діяльністю [539]. Він вступив до Київської громади, опікувався укладанням популярних книжок та брав участь у редагуванні „Київського Телеграфа” [540, арк.2]. Водночас він намагався відкрити популярне видання українською мовою, але події, пов’язані з Ємським указом (1876 р.) зруйнували всі його плани.

Варто підкреслити – 80-ті роки на ниві видавничої справи можна назвати роками затишшя, спричиненого посиленням цензури і відповідних до ситуації циркулярів та наказів (Валуєвський та Ємський – О.М.). Серед малочисельних видань того часу, потрібно відмітити Київський український альманах „Луна” (частина перша), що вийшов 1881 р. за ініціативи Олександра Кониського [541, с.23] і містив поетичні, прозові та драматичні твори, хоча в ньому лишилася тільки невелика частина поданого до цензури матеріалу [542, с.30]. 1883 року О.Кониський видрукував свій підручник „Граматка” [543, арк.56-58], на сторінках альманаху друкувалися також вірші Т.Шевченка, О.Кониського, М.Щоголева, В.Лиманського, оповідання В.Левицького та М.Старицького [353, с.382].

Думки про видавництво української книги, шляхи уникнення пазурів цензури та розповсюдження друкованої продукції постійно обтяжували О.Кониського. У його листах до І.Шрага цей мотив зустрічається постійно. “Чи дійшла до Вас VI кн. „Записок”, – вболівав він, – дивна річ: її цензура не допустила ні до Казанського, ні до Дерптського університетів” [138, арк.37]. В іншому листі він пише: “Я друкую в Ялті 3. М. своїх оповідань: книжка буде більше 26 арк. і, коли не задержить довго цензура, так на май вийде. Напишіть, будь ласка, скільки примірників можна переслати до Вас, з проською, щоб примостити її по книгарнях і так по людях!” [138, арк.28]. Але найбільше дбав Олександр Якович про розповсюдження друкованої шевченкіани. Звертаючись до І.Шрага, він писав: “Отам з Києва прийде до Вас фотографія Шевченкової “Катерини.” Будьте ласкаві, і прямо, і через других доложіть рук, щоб якомога більш продати її. Не гріх би було, коли б в Чернігові продали її сотень дві. (Усіх маємо 1000). А куди саме повернути гроші за неї – про се порадимось гуртом, уважаючи на те, скільки продамо. В усякому разі гроші підуть на щось таке, що нероз’єднано злите з іменем Шевченка. Треба б сподіватися, що хоч на сей раз українці будуть солідарні і куплятимуть твір батька нашого слова” [138, арк.54].

Зрештою, така палка зацікавленість у друкуванні та поширенні української книги привела О.Кониського разом з його однодумцями до ідеї заснування книжкової крамниці. З оприлюдненого донесення жандармського агента М.Железняка видно, що О.Кониський поруч з іншими членами “старої громади” утримував книжковий магазин „Киевской Старины” – останній „фактически принадлежит большому обществу рьяных малороссов, живущих не только в Киеве, но и далеко за пределами его – Одессе, Чернигове, Полтаве, Херсоне, Харькове и др. городах” – доносив сексот [135, с.79].

Нариси О.Кониського, друковані в „Слові” І.Франко називав „...першою спробою Українця безпосередньо заговорити до Галичан...” [32, с.9]. Часопис „Слово” був на той час єдиним політико-літературним виданням в Галичині, заснований 1861 року, що редагувався Б.Дідицьким [544, с.502]. Про знайомство з останнім імовірно версію висунув дослідник творчості Олександра Яковича

К.Студинський: „Певна річ, що Богдан Дідицький, редактор „Слова”, який читав твори Кониського в петербурзькій „Основі”, зацікавився українським письменником: добув його адресу від Куліша, потім звернувся до нього з проханням о співробітництві в „Слові” [31, с.18]. За час роботи в „Слові” (а це з 1862 – по 1864 рр.) Олександр Кониський опублікував 14 листів до редакції, 17 поезій та один роман. Повертаючись до його співпраці з часописами, підкреслимо, що особливо плідною вона була з галицькими виданнями. Власне, тут уже треба говорити не про співробітництво, а про пряму участь у заснуванні і матеріальній підтримці періодичних та інших друкованих видань.

„Зоря” з’явилась за його прямої фінансової допомоги. „Про журнал думали: у Женеві – Драгоманов, у Києві – головню Олександр Кониський, а більше від усіх львов’як – Іван Франко” – слушно підмітив М.Возняк [54, с.23]. Влітку 1884 р. під час свого перебування в Галичині, де О.Кониський особисто познайомившись з І.Франком, прийшов до висновку про необхідність реформування львівського журналу „Зоря” на широкому національному ґрунті. 7 жовтня 1884 р. у своєму листі до І.Франка Олександр Якович писав, щоб журнал був не приватним, а громадським, щоб редакція пильнувала якомога більше чистоту української мови і став він спільним для всіх українців. Зі свого боку він обіцяв 1200 руб. щорічної підмоги з Наддніпрянщини та просив І.Франка обговорити цю пропозицію зі своїми прихильниками, у який спосіб поліпшити зміст і форму часопису [545, арк.2].

І.Франко у листі-відповіді від 11 жовтня того ж року писав: „...вся наша львівська й поза львівська Русь щиро дякує Вам за ті старання, які Ви підіймаєте около здвигнення нашого літературного і наукового життя... Маю надію, що слова доброї ради й ініціативи, кинені в Ваших листах до різних людей в Галичині, не пропадуть марно, а стануть тими зародами, з яких виросте свіжа й здорова паростка” [136, с.91]. Водночас І.Франко пропонував включити до складу редколегії часопису М.Павлика, О.Терлецького та В.Кацовського –

відомих літераторів і публіцистів Галичини, завдяки яким можна було значно покращити справу з часописом.

Опікувався І.Франко також фінансовими справами. У своїх листах він не тільки ставив питання про кошторис часопису, тираж якого становив 500 примірників, але й конкретно зробив такі щомісячні розрахунки: папір – 180 зрен\*, розсилка кожного номера – 20 зрен, експедиція – 30 зрен, гонорар авторам – 60 зрен, податки, реклама, дрібні видатки – 5 зрен, оренда приміщення для редакції – 20 зрен, а разом місячний видаток – 315 зрен. Отже, річний кошторис часопису дорівнював – 3780 зрен [136, с.92].

Погодивши проблеми господарського характеру, І.Франко вносив пропозиції по покращенню змісту часопису, у зв'язку з чим пропонував опублікувати нещодавно прочитаний ним рукопис повісті М.Павлика; рукопис монографії О.Терлецького про розвиток галицько-руської спільноти з 1772 по 1872 рік, де на основі історичних джерел були відтворені національні, літературні та суспільні відносини в регіоні упродовж сторіччя; наукових праць по філології В.Кацовського; поезії І.Франка, Ю.Шнайдер, І.Косачевої, С.Крутя та ін. [136, с.93].

Наступною проблемою, про яку йшла мова під час листування з Олександром Яковичем була структура часопису. І.Франко пропонував побудувати її таким чином, щоб, крім творів галицьких авторів, там друкувалися наддніпрянці, у тому числі обов'язково – О.Кониський. Редактор передбачив, щоб у часописі були розділи белетристики (романи, повісті, оповідання), поезії, публіцистики (висвітлення актуальних проблем суспільства), рецензії, огляди, анотації [136, с.93].

Заслуговує на увагу, що під час листування І.Франко звертався до О.Кониського з проханням надіслати адреси майбутніх наддніпрянських авторів, щоб з ними часопис міг вести особну переписку, особливо М.Костомарова та Д.Мордовця, виступи яких на сторінках „Зорі” значно піднесли б авторитет журналу. Наступна особливість – пропозиція в обмін на

---

\* 1 руб = 0,75 зрен.

підписку „Зорі” присилати русомовні видання художньої літератури, яка не доходить до Галичини [136, с.94].

Відтоді у новоствореній „Зорі” О.Кониський часто друкувався [546], піклувався він своїм „дітищем” і тоді, коли журнал переживав реформи і знову стояла проблема нового редакторства [547, арк.295-296], і хоча на той момент Олександр Якович, перебуваючи в Києві, мав складні відносини з жандармським управлінням за свої національні переконання, він завжди намагався бути в курсі подій [548, арк.9]. Широкого розголосу набув часопис, коли редактором став В.Лукич (літературний псевдонім В.Левицького), людина з молодшого покоління, коли справу було довірено не скомпрометованому ніяким радикалізмом політичним, але все-таки радикальному в національнім погляді і рішучому прихильникові духовного поєднання українців з галичанами [549, арк.14]. Очевидним є те, що це був один із молодих сподвижників О.Кониського, який ідею соборності України, її духовність і літературу сприймав через національну ідею з таким же завданням і наполегливістю.

Журнал „Зоря” тривалий час залишався єдиним всеукраїнським друкованим органом, призначеним для україномовного населення. Немало номерів журналу потрапляло і в Східну Україну. За ініціативи редакції часопису відбувалися українські літературні конкурси. Навіть за рівнем поліграфічного оформлення журнал помітно вирізнявся з-поміж тогочасної україномовної періодики. Була в нього ще одна особливість. Щодо номера „Зоря” відводила першу сторінку під повнополосну обкладинку. У верхній її частині – початок епіграфа: „Возвеличу малих отих рабів німих; я на сторожі коло них поставлю слово”. Нижче – селянська хатина, біля тину якої на пагорку сидить кобзар, поруч нього – дві дівчини. Знизу – дівчина в українському вбранні дивиться услід селянинові, який волами оре ниву назустріч сонцю, що вже починає сходити. Воно осяює в центральній частині малюнка портрети Т.Шевченка, І.Котляревського, О.Кониського, М.Костомарова, П.Куліша – постатей, вельми помітних на тлі дотодішнього літературного процесу. Біля ніг дівчини – розірвані кайдани, як символ волі, що її несе національне визволення [550, с.6].

Журнал проіснував до кінця 1897 року. На його заміну заходами НТШ було започатковано „Літературно-науковий вісник” [551, арк.2].

Діапазон видавничої діяльності О.Кониського в значній мірі був придавлений загальною реакцією, що запанувала в Росії з 80-х рр. XIX ст. Чим частіше Олександр Якович виїздив до Галичини, тим більше часу він там проводив. Роллю дописувача галицьких часописів О.Кониський не міг обмежуватися. Нemoжливiсть втілити в життя свої плани стосовно заснування всеукраїнського журналу на Наддніпрянській Україні, він намагався в Галичині створити всеукраїнський літературно-політичний орган для всієї України, російської і австрійської. Таким видавництвом стала „Правда”, відновлена О.Кониським у 1888 р. Задля роботи над її реформуванням Олександр Яковичу довелося на тривалий час виїхати до Львова [552, арк.2]. Під редагуванням О.Кониського „Правда” змінила назву на „Правду: помісячник політики, науки і літератури” [553, арк.1-2]. Він намагався біля неї об’єднати всіх відомих українських письменників і вчених, а також людей, імена яких тільки починали з’являтися в літературі. Однак, політика „нової ери” (замовчуванням негативного ставлення поляків до українців), одним з ідеологічних батьків якої намагався стати О.Кониський, врешті-решт, відвернула від „Правди” інтелігенцію як Галичини, так і Наддніпрянської України. Невдовзі, уже в 1890 р., він відчув непопулярність свого задуму, і упродовж наступних років „Правда” виходила під редагуванням О.Барвінського [554].

Взагалі, з 1880-х років настав період, який характеризувався доволі широкою диференціацією української преси. Велике значення мала відновлена під час „нової ери” прихильниками компромісної угоди з поляками на крайовому галицькому ґрунті „Правда” (1888-1898) під редакцією Олександра Яковича тому, що широко й об’єктивно описувала українське життя під російською займанщиною, залучаючи до співпраці видатні літературні сили з Центральної України [555, с.985].

Журнал „Русалка” В.Шашкевича також виходив за близької участі і фінансової підтримки О.Кониського. Про саму роль О.Кониського у заснуванні журналу „Русалка” К.Студинський свідчить: „Для мене особисто нема сумніву, що О.Кониський був духовним батьком думки видавати „Русалку” [31, с.324]. Однак ігнорування цього видання галицькою молоддю призвело до закриття „Русалки” з виходом 12 номерів.

Важливо, що О.Кониський всіляко заохочував до більш активної участі у часописі „Правда” своїх земляків, адже вона по праву названа одним з дослідників даної доби, М.Возняком – „друкованим органом „нової ери” [233, с.229]. У одному з листів до І.Шрага Олександр Якович писав: „Ні, Кумові (А.О.Тищинському – О.М.) не йміть Ви віри, що він каже про Магдебурзьке право, що „трудно”, а таки беріться: то от Вам хрест святий що не буде трудно!” [138, арк.83]. Не залишилася непоміченою також його діяльність по організації випуску „Записок НТШ”. Відомий історик української діаспори В.Дорошенко вважав, що О.Кониському належить редагування перших чотирьох номерів „Записок НТШ” [68, с.104].

Зазначимо, що з усієї сукупності різноманітних видань НТШ, які виходили до початку першої світової війни, найвідомішими були „Записки Наукового товариства імені Т.Шевченка у Львові” (далі – Записки НТШ або „Записки”). Ідея регулярного видання збірника наукових праць належить Олександрю Яковичу, як ініціатору перетворення Товариства імені Шевченка з літературно-видавничого в Наукове товариство імені Т.Шевченка, необхідність збірника регламентувалася окремим пунктом реформаційного статуту, обговорювалася в українських засобах масової інформації. Записки НТШ вивели епізодичні українські наукові публікації на широку дорогу системного узагальнення. Збори Товариства імені Т.Шевченка ухвалили розпочати щорічний випуск Наукових записок у 1890 році, причому спочатку планувалося видавати їх двічі на рік, потім – щоквартально, але, врешті-решт, перший том вийшов друком на початку листопада 1892 р., другий – у червні 1893 р., третій і четвертий – у 1894 р. [366]. Як свідчить В.Дорошенко, перші томи вийшли за

підписом О.Барвінського і Ю.Целевича при загальній редакції Олександра Яковича. Відтоді редакцію наступних номерів Записок НТШ перебрав на себе М.Грушевський [556, с.26].

Вивчення історичного матеріалу свідчить, що О.Кониському, згідно з розглянутою і затвердженою тематикою перших номерів Записок НТШ, довелося взяти на себе обов'язки організатора авторського активу. Він намагався залучити до співпраці спочатку провідних східноукраїнських учених, серед яких були В.Антонович, П.Житецький, К.Михальчук. Не дочекавшись обіцяного, він звертається за допомогою до своїх друзів – Т.Рильського, І.Нечуя-Левицького, М.Костомарова, М.Дикарева, І.Паначовного, та інших [106, с.105].

Разом з тим О.Кониський запросив до участі в Записках М.Грушевського і А.Кримського [557, арк.2], які виступили рецензентами перших томів, опублікувавши свої відгуки в „Этнографическом обозрении”. Дослідники перших томів „Записок” звертають увагу на особливості їх авторського складу, серед яких тільки двоє були галичанами – О.Колесса та О.Барвінський. Втім за підписом останнього було подано лише інформацію про Товариство [106, с.105].

Зазначимо, що у справі підготовки наукового збірника О.Кониський вів інтенсивне листування з Ю.Целевичем, О.Барвінським, О.Огоновським, Т.Рильським та М.Дикаревим, намагаючись всіляко пробудити у них інтерес до видань НТШ і навіть приваблював можливістю гонорару. Як з'ясувалося пізніше, Олександр Якович вірно прогнозував майбутнє значення наукового збірника НТШ: „Усім нам треба щосили є і перш за все дбати про „Записки”. Ви тільки зауважте, яка це важна річ! Отже, куймо залізо, доки воно гаряче, і не берім на себе тяжкого гріха за легковаження „Записок”. Справи більш важкої досі не було ще в наших руках” [373, с.370-371].

О.Кониський був переконаний, що Записки НТШ перш за все повинні вміщати матеріали, присвячені патрону Товариства – Т.Шевченку. Він був невдоволений російськомовними публікаціями життєписів Т.Шевченка і розпочав сам готувати біографічний нарис про поета, видавши його окремими



частинами у I, IV, VIII, XI, XIII-XVI томах „Записок”, інші ж матеріали до Шевченкознавства він продовжував публікувати до самої своєї смерті в 1900 р. [106, с.106].

Конкретизуючи досліджувану проблему, зазначимо, що Олександр Якович пильно стежив, щоб у „Записках НТШ” не друкувалися матеріали, які вже були опубліковані в російських виданнях, оскільки вважав їх перекладами, а не оригінальними працями українською мовою, що мали становити основу національної видавничої діяльності Наукового товариства імені Т.Шевченка. Він рішуче виступав проти публікацій в „Записках” радикально налаштованих авторів, що свідчить про його не тільки організаційні, але й ідеологічні редакторські функції. Особливо тяжко далася О.Кониському підготовка першого тому видання, яка розтягнулася на два роки і набула загрозливого характеру, бо серед авторів гору брали позанаукові інтереси, серед яких були антипатії, всілякі непорозуміння та амбіції. Так, М.Драгоманов відмовився вступати та співробітничати з НТШ і навіть переконував І.Франка поступити таким же чином [396, с.412].

Багато прикроцей прийшлося пережити О.Кониському, коли професор Чернівецького університету С.Смаль-Стоцький запропонував НТШ відмовитися від ідеї власного збірника і приєднатися до його видання „Руська школа”, що свідчило б про визнання організаційно-наукової неспроможності Товариства. Як пізніше писав з цього приводу М.Грушевський, „академічне гасло” серед українського громадянства поширювали не стільки вчені з академічними інтересами, скільки громадські діячі, для яких реформа Товариства імені Т.Шевченка, наукове видавництво були надзвичайно цінними агітаційними засобами в умовах громадської тиші й занепаду українського руху [558, с.5].

Разом з тим на науковій спрямованості авторського складу перших томів „Записок” негативно позначалася політична забарвленість і гуртківщина, які поділяли їх за партійно-ідеологічними ознаками. Становище, в якому організаційно-наукову справу брали на себе переважно громадські діячі, тайло

небезпеку в цілому для „Записок НТШ” і врятувати їх могли лише нові дійові особи і нові підходи до організації видавничої справи. Таку ситуацію добре розумів і сам Олександр Якович. Науковості і професіоналізму „Запискам” міг додавати тільки голова Товариства О.Барвінський, але він, крім наукової, організаційної, педагогічної, активно займався ще й різноманітною політичною діяльністю, зробивши, зрештою, вибір на користь останньої. Тому перші номери „Записок” виходили спорадично. З прибуттям до Львова М.Грушевського, О.Барвінський з задоволенням передав йому редагування наступних номерів „Записок”, а згодом і головуванням в НТШ [559, с.4-5].

Люди, обізнані з науковими виданнями, бажаючи співробітничати в „Записках”, запропонували перетворити „Записки НТШ” на науковий щоквартальник і заснувати окреме видання для публікації етнографічних матеріалів [405, с.26]. У червні 1893 р. математично-прородничо-лікарська секція НТШ внесла пропозицію скоротити обсяг „Записок” і за рахунок цього змінити періодичність виходу збірника і запровадити реферування статей фахового характеру, а відбитки найважливіших досліджень надсилати редакціям спеціалізованих журналів Австро-Угорщини та інших країн [560, с.186]. Запропонована пропозиція була схвально зустрінута представниками інших секцій НТШ, які розуміли, що природничі знання про прискорення обігу наукової інформації, будуть сприяти входженню українських досліджень у європейський науковий простір. Поділяв цю думку і Олександр Якович, дбаючи про те, щоб редагування Записок від О.Барвінського прийняв молодий історик М.Грушевський, перед яким стояло завдання організувати регулярність виходу та вдосконалити структуру збірника відповідно до академічних стандартів наукових видань [561, с.394-395].

З 1895 року Записки НТШ виходили під редагуванням М.Грушевського кожні два місяці, за чим стояла напружена робота редакції, яка намагалася розширити коло потенційних авторів, створити резерв статей та ознайомити своїх читачів з маловідомими в науковому світі виданнями. Особливу увагу

М.Грушевський, на пропозицію О.Кониського, звертав на підготовку до друку бібліографічних оглядів, рецензій, анотацій перш за все університетською професурою [562, арк.1-2].

Особливістю Записок НТШ було друкування статей окремими частинами, за принципом їх продовження в наступних номерах. Започаткував такий порядок О.Кониський уже названим біографічним нарисом про Т.Г.Шевченка, а за ним таким же чином друкувалися статті В.Доманицького, З.Кузелі, С.Томашівського, М.Грушевського, Ф.Колесси та інших авторів. Заслугою О.Кониського був і критично-бібліографічний відділ, який уперше з'явився у другому томі Записок, а згодом став основою трьох нових рубрик: „Наукові хроніки”, „Бібліографії” та „Джерела”. На сторінках „Записок НТШ” привертала увага нова на той час серед дослідників історико-економічна, національно-культурна, суспільно-політична і релігійна проблематика. Друкувалися також статті з етнології, археології, фольклору, української церковної архітектури. В цілому Олександр Якович свою діяльність в НТШ і „Записках” спрямовував на те, щоб Україна, її народ, історія та культура розвивалися на національній основі в соборному україномовному просторі [563, с.104-105].

Активно співробітничав О.Кониський і з редакцією видання „Громадський друг”, яку редагували І.Франко та М.Павлик. Значення цієї діяльності було надзвичайним. Пошлемося на авторитет І.Франка, який критично оцінюючи стан сучасної йому галицької літератури, писав: „Якщо... галицькі українці не втратили ще цілком інтересу до власного письменництва, якщо, читають речі, друковані цією мовою, то тільки завдяки продукції та допомозі з України, завдяки тамошнім авторам як Нечуй-Левицький, Панас Мирний, О.Кониський, Д.Мордовець та інші” [564, с.108]. З огляду ж на зміст нашого дослідження, підкреслимо, що ця праця О.Кониського заклала фундамент соборності України, і дуже суттєво сприяла зростанню національної свідомості як у Наддніпрянській, так і в Наддністрянській Україні.

О.Кониський допомагав видавати журнал „Світ” [565, арк.2], який з поміж інших вирізнявся поміркованістю, що давало змогу уникати утисків цензури, але найголовнішою прикметою часопису було те, що в ньому на ґрунті прогресивних ідей зустрілися галичани, наддніпрянської українці й українські емігранти [566]. Саме це стало першою спробою компромісу поступових і радикальних носіїв, елементів національного руху на теренах України серед визначних і переконаних передових діячів свого часу. Це мало неабияке значення, бо єдність у поглядах і методах та ідеології стояла тривалий час на заваді спільної праці і братерства українців. Події змінювалися і уми українців все з більшою силою полонили радикальні рухи. Навіть О.Кониський, який завжди вирізнявся своєю поміркованістю, на схилі свого віку „вбирав певні риси радикалізму”, про що особливо яскраво свідчать його „Листи про Ірландію”, написані в дусі політичного радикалізму, які вийшли друком уже після його смерті [567].

Не оминув своє у вагою О.Кониський і такі періодичні видання як газети „Черниговские губернские ведомости”, „Галичанин”, „Мета”, „Діло”, „Дзвінок”, „Буковина”, „Голос”, „Руслан”, „Судебный вестник”, „Азовський вестник”, „Биржевые ведомости”, „Педагогический музей”, „Семья и школа”, „Молва”, „Вечерняя газета”, „Русский Курьер”, „Русская мысль”, „Русская старина”, „Ateneum”, „Одеський листок” „Крымский вестник”, журнали „Вестник Европы”, „Северный вестник”, „Журнал для всех” [384].

У 1886 р. Олександр Якович допомагав організаційно й фінансово О.Барвінському створити видавництво „Руської історичної бібліотеки” в Тернополі, яке друкувало переклади історичних праць, друкованих російською або польською мовами, а основним завдання ставило за мету публікацію повного циклу історії українського народу [568, арк.1].

Нарешті, джерела свідчать, що на схилі своїх літ О.Кониський звертається до видавничої діяльності на Україні Наддніпрянській. Він опікується виданням

збірника своїх повістей та намагається організувати видавничу справу в Києві [569, арк.116-118]. Свої нагальні проблеми з цього приводу Олександр Якович описав в оповіданні „Турботи українського письменника і видавця”, яке намагався опублікувати в „Літературно-науковому Віснику” на жаль, „Вісник” з цензурних причин не розмістив на своїх сторінках це оповідання. Світ воно побачило по смерті автора [570].

Разом з В.Доманицьким та редактором часопису „Киевская старина” В.Науменком [571, с.104] О.Кониський у Києві заснували видавниче товариство „Вік”, яке стало першим українським видавництвом на території Російської імперії і відіграло важливу роль у наступному виданні і поширенні українського художнього слова. Відбулося це в 1895 р., хоча назву свою видавництво отримало лише у 1900 р [572, с.265]. Воно, започаткувавши дві важливі серії українського книгодрукування – „Українська бібліотека” та „Селянська бібліотека”, видавало твори класиків національної літератури [573]. Визначальну роль О.Кониського у заснуванні цієї інституції засвідчує Г.Берло, яка у статті, присвяченій В.Доманицькому, наголошувала, що „видавниче товариство” було засновано „з ініціативи Ол. Як. Кониського” [574, с.227]. Видавництво розпочало свою діяльність з підготовки збірки української поезії, яка отримала назву „Вік” – масштабне видання, яке готувалося довго і ретельно. Започаткували роботу видавництва на кошти О.Кониського, про що йде мова в оповіданні „У тісної баби”. Через багато років у США з’явилося достовірне свідчення щодо факту, які і коли О.Кониський надавав кошти на цю справу, розуміючи, що треба зробити, аби надати нової наснаги українській ідеї, бо „національна культура – це, передусім, національна книга” [575]. На початку свого існування видавництво, представляло собою гурток, до якого входили С.Єфремов, В.Доманицький, В.Дурдуковський, Р.Матушевський, О.Лотоцький і Г.Берло – це була в основному молодь, якій О.Кониський все своє життя намагався передати найкращі здобутки і прагнення, щоб вони потім продовжили

справу боротьби за національну ідею в Україні, але незабаром після заснування видавництва Олександра Яковича не стало. Певний час молоді допомагав Я.Шульгин [576, с.38-39]. Про роль видавництва „Вік” в українському національному відродженні XIX ст. „яке стало першим українським видавництвом на території Російської імперії і відкрило важливу роль у виданні й поширенні українського художнього слова” – неодноразово наголошував М.Гончарук [260, с.23]. Усі справи у видавничій сфері освячувались О.Кониським, до нього звертались за порадами і підтримкою в організації та виданні часто досить відомі люди, в тому числі й І.Франко, який ще в січні 1885 р. приїздив до Олександра Яковича за фінансовою підтримкою в Київ і він був непоодиноким [577, с.148].

Таким чином, Олександр Якович своєю організаторською і творчою діяльністю на ниві культурного просвітництва зробив вагомий внесок у розвиток української видавничої справи. Огляд його літературно-видавничих уподобань свідчить про широкий діапазон інтересів письменника і громадського діяча, який своїм особистим життям виборював право українського народу на національну ідею, мову і літературу, глибоку індивідуальну самобутність і багатобарвну духовну спадщину, неповторну за своєю наповненістю та актуальністю.

Підсумовуємо викладене. Вивчення джерел і літератури свідчить, що О.Кониський у своїй монографії один із перших дослідників біографії Т.Шевченка показав поета геніальною суспільно-політичною особистістю, а його твори – надзвичайною подією українського національного відродження. Життя і діяльність Т.Шевченка сприяли поширенню і утвердженню масової національної самосвідомості, викликали всенародну любов до своєї рідної землі, її славного і водночас тяжкого минулого. Поезія, проза і живопис поета, вважав автор, започаткували принципово нову галузь наукових дисциплін – шевченкознавство, як сукупність знань та уявлень про життя і діяльність визначеної історичної персоналії. Разом з тим О.Кониський наголошував, що

своєю творчістю, яка базувалася на традиціях масової боротьби за національну незалежність і соціальну справедливість, поет закликав до активного виступу на захист знедоленого українського люду. З великим співчуттям він ставився до представників національного відродження котрі, не шкодуючи сил, дбали про мову і культуру свого народу, про українські землі та звільнення їх від споконвічної залежності з боку сусідніх держав.

Важливою складовою культурно-просвітницької діяльності О.Кониського стала громадянська поезія, яка визначає не тільки особливості і характер його таланту, але й місце в історії української культури. Формувалася вона в передумовах ліквідації кріпосного права, коли передова суспільна думка шукала шляхів вирішення соціальних конфліктів. Саме тоді домінуючою темою творчості О.Кониського стала любов до пригноблених і ненависть до гнобителів. Не поділяючи форм і методів революційної діяльності, він був адептом мирного українофільства, а в його поезії на першому місці був образ України, про яку він завжди говорив як про державу та її незалежність. Наступною темою громадянської поезії була посвята товаришам по спільній справі, які в умовах царського режиму томилися в тюрмах за високе слово правди. О.Кониський вважав ворогами українського народу панків-лібералів, які ще вчора знущалися над кріпаками. Аналіз джерел свідчить, що ідеї „громадянства”, громадівського „соціалізму”, „українського народно-національного духу” займали важливе місце в його творчості, а їх характерною рисою була праця на Україну і на майбутнє її народу. У контексті досліджуваної проблеми – тема Галичини. З нею, вважав автор, пов’язані найвищі злети людського духу, виступи проти гніту й сваволі, тяжкої долі західноукраїнського селянства, боротьби заради загального достатку. Громадянська лірика О.Кониського пов’язана з формуванням нового образу народного героя і суспільно-політичними умовами його життя. Позбувшись узагальнено-антропологічних вимірів, він розкриває широку і змістовну картину людських

взаємовідносин, стверджуючи, що материнська мова несе в собі духовно-моральні цінності і є найдорожчим національним скарбом.

Заслуговує на увагу організація О.Кониським видавничої справи. Як людина причетна до національно-визвольної боротьби, він розумів необхідність об'єднання усіх учасників суспільно-політичного руху навколо окремих видавців. Уперше плани про заснування газети з'явилися в нього ще в Полтавській громаді, але несподіваний арешт і заслання зруйнували намічене. Виїхавши за кордон на лікування після заслання, О.Кониський приймав активну участь у зміцненні організаційного та фінансового становища редакційних колективів Галичини. Укладання книжок та участь в роботі „Киевского Телеграфа” розпочалася уже в Києві. Серед видань того часу альманах „Луна”, створений за ініціативою О.Кониського, відкриття книжкового магазину „Киевской Старины”, фінансування галицьких часописів „Слово”, „Зоря” та „Русалка”, організація і редагування перших випусків „Записок НТШ”. Активно співробітничав він з редакцією видання „Галицький друг”, допомагав друкувати журнал „Світ”, був співзасновником першого україномовного на території Російської імперії видавництва „Вік”.

В цілому О.Кониський, спрямовуючи свою культурно-просвітницьку діяльність на пошуки ідеалу соціальної і національної справедливості, виступав проти поневолених українців російським царатом і австро-угорською монархією, популяризував особисто ціннісні надбання українського народу, закликав інтелігенцію організовувати мережу національних видавництв для вивчення і поширення народно побутових традицій громадянського життя в одній Україні.



## ВИСНОВКИ

На основі опрацьованих джерел і літератури можна зробити наступні висновки. Визначена для дисертаційної роботи тема не була предметом самостійного наукового дослідження. Разом з тим в архівних і опублікованих джерелах є достатня кількість документів і матеріалів, які дозволяють всебічно охарактеризувати основні віхи життєвого шляху О.Кониського, показати формування його системи поглядів на навколишній світ, місце в громадсько-політичному та культурно-освітньому житті України в другій половині XIX ст.

О.Кониський, вихований на ідеях Кирило-Мефодіївського товариства, і „Книги буття українського народу, або Закону Божого”, яка доводила право українців бути в центрі боротьби за національне і соціальне визволення, на філософії реалізму і теорії поступу І.Франка, в якій дійсність розглядалася як буття антропоцентричного світу, О.Кониський у своєму повсякденному житті прикладав немало зусиль для об’єднання прогресивної наддніпрянської і галичанської інтелігенції заради активізації розвитку української науки і культури, перетворення галицьких часописів на загальноукраїнські літературні та суспільно-політичні, відомі усій Україні, засоби масової інформації.

Життєвий шлях Олександра Яковича був нелегким і багато в чому типовим для українського діяча. Родинне дворянське покликання О.Кониського, передки якого понад 400 років тому залишили Галичину і переселилися на Чернігівщину, жорстокі умови царського режиму визначили подальший потяг до спілкування з галичанами. Зазнавши труднощів і поневірянь в дитинстві, Олександр свої патріотичні почуття і національне виховання здобував у поезії, потяг до якої проявився ще в шкільні роки. Важливу роль у цьому відношенні відіграв власноручно переписаний „Кобзар” Т.Г.Шевченка. Вивчення основних періодів життя О.Кониського на основі широкого кола історичних джерел дало можливість зі значною мірою достовірності реконструювати його біографію.

Особливо активним виявив себе О.Кониський у громадівському русі, що став визначальним чинником суспільно-політичного життя України другої половини XIX ст. Як діяльний член двох громад – Полтавської і Київської,

Олександр Якович певною мірою причетний до нелегальної діяльності і Чернігівської громади, про що свідчить зміст його листів до І.Шрага. У Київській громаді, діяльність якої ми аналізували особливо ретельно, він, по суті, посідав місце керівника. До його рук сходилися всі нитки організаційної роботи, він був у курсі всіх поточних справ, зв'язків громади з товариствами в інших містах і, нарешті, це належить особливо виділити, виконував роль своєрідного центру по організації провідних діячів для громадівського руху. Існують незаперечні докази цієї практики, завдяки якій на небосхилі українського політичного життя наприкінці XIX – початку XX ст. з'явилися такі постаті, як М.Грушевський, С.Єфремов, О.Лотоцький та інші вихованці О.Кониського. Участь у громадівському русі мала виразні ознаки політичного спрямування, яке вилилося у створення національно-демокричної ідеології – основи для подальшої організації політичних партій.

Становлення О.Кониського як науковця відбулося в Товаристві імені Т.Шевченка у Львові під безпосереднім впливом колишнього кирило-мефодіївця Д.Пильчикова. Саме ідеї кирило-мефодіївців та реалії тогочасного політичного життя сприяли, по-перше, формуванню у О.Кониського поступово-демократичних переконань, неприйняттю радикальної діяльності в суспільстві, а по-друге, бажанню прилучитися до справи створення незалежного вогнища української науки, де б дослідники змогли публікуватися без огляду на російську цезуру. Мріючи про вільний розвиток української науки і культури, О.Кониський домігся перетворення Товариства в Наукове товариство імені Т.Шевченка, значення якого стало доленосним в історичному житті українського народу. Не будучи фаховим вченим у прямому розумінні цього слова, він своїми дослідженнями біографії і творчості Т.Шевченка започаткував новий напрям української науки – шевченкознавство. Своєю науковою діяльністю Олександр Якович прислужився українській історії перш за все намаганням вирішити основне питання Наддніпрянської і Західної України – стати єдиною незалежною рушійною силою у боротьбі за реальне втілення в життя української національної ідеї. Найвищим науковим здобутком

О.Кониського стала монографія „Тарас Шевченко-Грушівський: Хроніка його життя” – невимушена і неперевершена оповідь автора про життєвий і творчий шлях великого сина українського народу.

О.Кониський своєю творчою і громадсько-політичною діяльністю зробив вагомий внесок у справу об'єднання розмежованих імперіями українських земель. Незважаючи на складні соціально-економічні умови, політичну роз'єднаність, заборону українського художнього слова в Росії, постійні цензурні переслідування [578, арк.15; 579, арк.34], він за своїми глибокими переконаннями належав до „свідомого українства” – основної течії українського національного руху, яке ставило за мету розвивати процеси національного відродження і духовного життя населення в українських землях на власному ґрунті. Зі сторінок його творів лунали заклики до галичан і наддніпрянців до створення єдиної національної школи, поширення освіти серед народу, розгортання широкої культурницької діяльності, розбудови української науки, виховання національної інтелігенції, єднання навколо національної ідеї. О.Кониський намагався розбудити національні риси характеру усього українського народу, повернути йому спільну історичну пам'ять, відчуття національної гідності, консолідувати націю для розв'язання корінних завдань її історичного буття. Він говорив з галичанами з позиції спільності і єднання, що мало визначний вплив на відродження, розвиток і формування української національної самосвідомості, намагаючись позитивно впливати на процеси формування української нації.

Українська наука зобов'язана О.Кониському заснуванням шевченкознавства як окремої галузі знань. Заслугою його було те, що він найближче за всіх своїх попередників підійшов не тільки до висвітлення сповненого перемін у становленні особистості глибокого життєпису Т.Шевченка, але й проявив себе як небайдужий літописець, здатний змалювати оточення поета в різні періоди діяльності, розкрити характер об'єкта дослідження та психологію його творчості. При вивченні біографії Т.Шевченка

для О.Кониського не існувало дрібниць. На основі широкої джерельної бази він групував найважливіші події, що характеризують поета, його літературну і мистецьку біографію як вияв духовного життя.

Намагаючись дати читачеві якнайяскравіше і найповніше уявлення про життя Т.Шевченка, О.Кониський особливу увагу звертає на умови, в яких розвивалися події, передачу настроїв поета, а там, де не збереглося ніяких свідчень, вдавався до художнього аналізу, спертого на логіку його характеру, що сприймається читачем виправданим і переконливим. Усе вивершене О.Кониським шевченкознавство проймає палкий протест проти нещадного гноблення, що його зазнав український народ у другій половині XIX ст.

Поет яскраво вираженої громадянської поезії, О.Кониський мав великий ліричний доробок, що визначає його місце в історії української культури. Виняткова працездатність і різносторонність поетичного таланту проявилися в його любові до пригноблених і ненависті до гнобителів. Він називав ворогами всього українського народу тих панків-поміщиків, які поробившись лібералами, ще зовсім недавно знущалися над кріпаками. Характерна риса його поезії – обов'язок працювати на Україну. Вихований на українському національному ґрунті, народовець і культурник, який негативно ставився до революційного способу боротьби, О.Кониський наголошував, що радикальна інтелігенція нехтує національну справу, відтягує сили від безпосередньої праці на рідному ґрунті, заважає інтересам і потребам українського народу. Інтегрувавши кращі риси поезії Т.Шевченка – відданість Україні, її національним інтересам, співчуття до знедолених, О.Кониський на передній план ставив проблему страдницького стану людини, її відношення до буття, Бога, інших людей, „того світу”, а позбувшись узагальнююче-антропологічних вимірів, розкриває широку зовнішню конкретику повсякденного життя.

Важливим напрямком культурно-просвітницької діяльності О.Кониського стала організація видавничої справи, найпоширенішою формою якої були редакції українських газет і часописів. Палка зацікавленість у друкуванні та

поширенні української книги привела його до ідеї заснування і утримання книжкової крамниці „Киевской Старины”. Не маючи можливості у зв’язку з заборонаю заснувати всеукраїнський часопис на Наддніпрянській Україні, Олександр Якович у 1888 р. створив у Галичині часопис „Правда”, що під його редагування став політичним, науковим, і літературним щомісячником. Фінансова підтримка „Русалки” В.Шашкевича, організація випуску „Записок НТШ”, заснування видавничого товариства „Вік”, організаційна і фінансова підтримка видавництва „Руська історична бібліотека” – далеко не повний перелік особистого внеску О.Кониського в українську видавничу справу, без якої було неможливо розвивати українську національну ідею.

Підбиваючи головний підсумок життя і діяльності О.Кониського, зазначимо, що своєю громадсько-політичною і культурно-просвітницькою працею він сприяв процесу духовного відродження, який став визначальним і формуючим чинником історичного буття українського народу. Як „будитель” національно-визвольного руху він усі свої думки й ідеї, що так чи інакше прозвучали в його творах і статтях, попри всі перепони й переслідування, прагнув реалізувати на практиці. Своєю наполегливою і послідовною „культурницькою” діяльністю він звертався до свідомості українського народу, його історичної пам’яті і творчої енергії, закликаючи до наступних національних змагань.

## СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

---

1. Кониський О. Твори: У 4 т. – Одеса-Ялта: тип. С.И.Фесенко, 1899-1903.
2. Кониський О. Тарас Шевченко-Грушівський. Хроніка його життя: У 2 т. – Львів: видавництво Наукового товариства імені Шевченка, 1898-1901.
3. Кониський О. Українські прописи. – Полтава, 1862.
4. Кониський О. Арифметика або щотниця. Видано М.Костомаровим. – СПб., 1863.
5. Кониський О. Перша граматика або читання. – К., 1863.
6. Валусєвський циркуляр 1863 року. Емський указ 1876 року / „Просвіта”: історія і сучасність (1868-1998):3б. Матеріалів та документів, присвячених 130-річчю ВУТ „Просвіта” ім. Тараса Шевченка / Упоряд., ред. В.Германа. – К.: Вид. Центр „Просвіта”, Вид. „Веселка”, 1998. – 480 с.
7. Єфремов С. Трудівник предосвітньої доби: на 10-ні роковини смерті Олександра Кониського // Рада. – 1910. – 30 листопада (13 грудня). – С. 1.
8. Кониський О.Я. Пам’яті великій. В роковини смерті Тараса Шевченка // Русалка. – 1866. – № 9. – С. 67.
9. Кониський О.Я. Тарас Шевченко-Грушівський: Хроніка його життя. / Упоряд., підгот., тексти, передм., приміт., познач. В.Л.Смілянська. – К.: Дніпро, 1991. – 702 с.
10. Франко І. З останніх десятиліть ХІХ в. // Літературно-науковий вісник. – 1901. – Т. 15. – № 7. – С. 36-52.
11. Левадний І. Засновник НТШ і автор поезії „Боже Великий Єдиний” (До 60-ліття з дня смерті Олександра Кониського) // Гомін України (Торонто, Канада). – 1960. – № 12 (10 грудня). – С. 4-6.
12. Чишко В.С. Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України. – К.: Наукова думка, 1996. – 340 с.
13. Лукич Василь [Левицький В.]. Ол. Кониський. „Запомога”, збірник з 5 оповідань. Рец. // Зоря. – 1890. – № 20. – С. 319-320.
14. Лукич Василь [Левицький В.]. Наші хиби (Про деякі закиди видавцям Ол. Кониського) // Зоря. – 1890. – № 21. – С. 330.

- 
15. Лукич Василь [Левицький В.]. Ол. Кониський. Просвещение в Галицкой Руси. Стаття в „Русской мысли”. Рец. // Зоря. – 1891. – № 16. – С. 318.
  16. Лукич Василь [Левицький В.]. Олександр Кониський // Зоря. – 1891. – № 17. – С. 339-340.
  17. Лукич Василь [Левицький В.]. Олександр Кониський // Зоря. – 1896. – № 12. – С. 239.
  18. Лукич Василь [Левицький В.]. Ол. Я. Кониський. У тісної баби. К., 1896. 32 с. Рец. // Зоря. – 1896. – № 16. – С. 317-318.
  19. Старицький М. Лист до Кониського О. 11 травня 1863 р. / Старицький М.П. Твори: В 6-ти т. – К.: Дніпро, 1990. – Т.6: Оповідання, статті, автобіографічні твори, вибрані листи / Упоряд. та авт. приміт. Л.С. Демянівська. – 1990. – 831 с.: портр. – Бібліогр.: с. 739-823.
  20. Левицька Є., Еланський Є., Яковлев С., Невадовський Г. та ін. Адреса до 35 річного ювілею літературної діяльності О.Кониського. 28.IV.1893. Рукопис // ВР ІЛ НАНУ. – Ф.77. – Оп.1. – Спр.31. – Арк. 2.
  21. Млака Д. „Від гір Карпат високих...” Поезія присвячена 35 річному ювілею О.Кониського 29.IV.1893. Автограф // ВР ІЛ НАНУ. – Ф.77. – Оп.1. – Спр.33. – Арк. 1.
  22. Сердешний Ів. „Ратаю наш любий, борцю України”. Поезія присвячена 35 річному ювілею літературної діяльності О.Кониського. 29.IV.1893. Автограф // ВР ІЛ НАНУ. – Ф.77. – Оп.1. – Спр.34. – Арк. 2.
  23. Глібов Л., Тищинський О., Шраг І., Ласкорський А. та ін. Адреса до 35 річного ювілею літературної діяльності О.Кониського. 29.IV.1893. Рукопис // ВР ІЛ НАНУ. – Ф.77. – Оп.1. – Спр.30. – Арк. 1.
  24. Олександр Кониський // Зоря. – 1893. – № 7. – С. 143.
  25. Огоновський О.М. История литературы рускои. Період новый // Зоря. – 1894. – № 9-14. – С. 138-142, – С. 169-173, – С. 187-191, – С. 201-206, – С. 216-220.
  26. Конисскій А.Я. // Энциклопедический словарь / Издатели: Ф.А.Брокгауз (Лейпциг), И.А.Ефрон (С.-Петербург). – СПб., 1895. – Т. 15А. – С. 953-954.

27. Конисский А.Я. // Большая энциклопедия. Словарь общедоступных сведений по всем отраслям знания / Под ред. С.Н.Южакова. – СПб., 1904. – Т. 11. – С. 265.
28. Авдикович О. Огляд літературної діяльності Олександра Кониського. – Перемишль: Коштом автора, 1908. – 23 с.
29. Грушевський М.С. Памяти Олександра Кониського // Записки НТШ. – 1901. – Т. XXXIX. Кн. 1. – С. 1-14.
30. Єфремов С.О. Історія українського письменства / Худож. оформл. В.М.Штогриня. – К.: Феміна, 1995. – 688 с.
31. Студинський К. Зв'язки Олександра Кониського з Галичиною в рр. 1862-1866 // Записки НТШ. – 1901. – Т. XXXIX. – С. 271-338.
32. Франко І. Про житє і діяльність Олександра Кониського. – Львів: Видавництво товариства „Просвіта”, 1901. – 36 с.
33. Кониський О.Я. // ІМЕ (Українська мала енциклопедія) / Під ред. Онацький Є. – Буенос-Айрес, 1959. – Т. 5-8. – С. 701-702.
34. Лотоцький О. Сторінки минулого // Праці Українського наукового інституту. – Варшава, 1932. – Т. VI. – Ч. 1. – 481 с.
35. Чикаленко Є. Спогади. 1861-1907. – Нью-Йорк: Укр. Вільна Акад. наук у США, 1955. – 504 с.
36. Кононенко М. Спогади. / Упоряд., передм., приміт. та літ. ред. П.П.Ротача. – Полтава: [Полтава], 1998. – 183 с.: іл. І. Ротач.
37. Єфремов С. Олександр Якович Кониський (Некролог) // Киевская старина. – 1901. – Т. 72. – С. 125-130.
38. Єфремов С. О.Я.Кониський (Некролог) // Літературно-науковий вісник. – 1901. – Т. 14. – Кн. 3. – С. 15.
39. Куліш П. А.Я.Конисский (Некролог) // Исторический вестник. – 1901. – № 1. – С. 413-414.
40. Франко І. О.К. (Некролог) // Літературно-науковий вісник. – 1901. – Роч.4. – Т. 13. – С. 46.



- 
41. Лисенко М.В. Неопублікований лист О.Я.Кониського // Український історик. – 1971. – № 1-2. – С. 76-77.
42. Антонович В.Б. Олександр Якович Кониський (Некролог) // Літературно-науковий вісник. – 1901. – Т. 13. – Кн. 1. – С. 46-47.
43. П.С. Спомини про О.Я.Кониського // Літературно-науковий вісник. – 1902. – Т. 20. – Кн. 12. – С. 162-167.
44. Літературний збірник, зложений на спомин Олександра Кониського (1836-1900). – К., 1903.
45. Драгоманов М. Листи до Івана Франка і інших, 1887-1895 / Видав І. Франко. – Львів: Українсько-руська видавнича спілка, 1908. – 438 с.
46. Українське питання / Пер. з рос, упоряд., перед, та примітки М.С.Тимошика. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 1997. – 220 с.
47. Гориславець В. І.Франко та О.Кониський // Література та культура Полісся. – Ніжин, 1990. – Вип. 1.: Ніжинська вища школа (1820-1990). – С. 196-198.
48. Грушевський М. Олександр Кониський // Село. – 1910. – № 47. – С. 4-5.
49. Возняк М.С. З життя і творчості Івана Франка. – К.: Вид. Академії наук УРСР, 1955. – 303 с.
50. Міяковський В. Дослідження громадських течій ХІХ століття в праці ВУАН 1919-1930 // Науковий збірник (1945-1950-1995) / Ред. М.Антонович. – Нью-Йорк, 1999. – Вип. IV. – С. 187-200.
51. Міяковський В. Київська громада (3 історії українського громадівського руху 60-х років) // Джерела до новітньої історії України. – Нью-Йорк, 1984. – Т. 1. – С. 264-286.
52. Єфремов С. Історія українського письменства. – К.: Феміна, 1995. – 688 с.
53. Возняк М. Нариси про світогляд Івана Франка. – Львів: Вид. Львівського університету, 1955. – 194 с.
54. Возняк М. Журнальні плани Франка в рр. 1884-86 // Україна. – 1927. – № 3. – С. 17-88.

- 
55. Реп'ях С. “Я не боюсь тюрми і ката”: До 150 – річчя від дня народження О.Я.Кониського // Деснянська правда. – 1986. – 17 серпня. – С. 4
56. Коцюбинська М. „Зафіксоване і нетлінне”: Роздуми про епістолярну творчість. – К.: Генеза, 2001. – 258 с.
57. Сиваченко М.Є. Про недруковану частину повісті-хроніки О.К. „Семен Жук і його родичі” // Сиваченко М. Є. Над текстами українських письменників. – К.: Дніпро, 1985. – С. 175-211.
58. Бернштейн М.Д. Журнал „Основа” і Український літературний процес кінця 50-х – 60-х років XIX ст. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – 216 с.
59. Історія Української РСР: У 8 т. – 10 кн. / Редкол.: Ю.Ю.Кондуфор / голов. ред./ та ін. – К.: Наукова думка, 1978. – Т. 3. – 606 с.
60. Антонович М. П.О.Куліш і О.Я.Кониський // Український історик. – 1970. – № 1-3. – С. 39-53.
61. Антонович М. З історії громад на рубежі 1850-1860-х років // Київська старовина. – 1998. – № 2. – С. 28-49.
62. Антонович М. Дві замітки до життєпису О.Я.Кониського // Український історик. – 1971. – № 1-2. – С. 89-94.
63. Антонович М. Між двома народними революціями // Календар-альманах „Нового Шляху” на 1978 р. – Торонто (Онтаріо), [1977] – С. 42-46.
64. Антонович М. О.Кониський та М.Грушевський // Український історик. – 1984. – № 1-4. – С. 48-63.
65. Антонович М. Вплив шевченкознавчої праці О.Кониського на його літературну творчість // Новий літопис. – 1965. – Ч. 14 (січень-березень). – С. 9-23.
66. Антонович М. Олександр Кониський // 125 років Київської української академічної традиції. 1861-1986: Збірник / Ред. М. Антонович. – Нью-Йорк: Українська Вільна Академія наук у США, 1993. – С. 181-194.
67. Правденко К. Міжнародна конференція про Кирило-Мефодіївське братство // Український історик. – 1994. – № 1-3. – С. 276-279.

- 
68. Дорошенко В. Герой національної праці // Календар „Відродження” на 1955 р. – Буенос-Айрес, [1955]. – С. 98-106.
69. Міяковський В. Київська громада. (З історії українського громадівського руху 60-их років) // Джерела до новітньої історії України. – Нью-Йорк, 1984. – Т. 1. – С. 264-286.
70. Михальчук (Майден) О. Концепція людини в добі реалізму в українській культурі XIX століття // Визвольний шлях. – 1995. – Кн. 7. – С. 854-868.
71. Магочий П. Українське національне відродження. Нова аналітична структура // Український історичний журнал – 1991. – № 3. – С. 97-107.
72. Сарбей В.Г. Становлення і консолідація нації та піднесення національного руху на Україні в II половині XIX ст. // Український історичний журнал. – 1991. – № 5. – С.3-16.
73. Сарбей В. Етапи формування української національної самосвідомості (кінець XVIII - початок XX ст.) // Історія України. – 1997. – № 3. – С. 1, 4-5; № 4. – С. 1,4-5; № 5. – С. 1,8.
74. Сарбей В.Г. Національне відродження України. – К.: Видавничий Дім „Альтернатива”, 1999. – 335 с. („Україна крізь віки”. – Т. 9).
75. Сарбей В.Г. Очерки по методологии историографии истории Украины: (период капитализма). – К.: Наукова думка, 1989. – С..
76. Сарбей В. ...Його національне серце повне до верху найблагороднішого націоналізму і патріотизму... // Історичний календар. – 1998. – К., 1999. – С. 172-173.
77. Колесник І.І. Українська історіографія (XVIII - початку XX століття). – К.: Генеза, 2000. – 256 с.
78. Київська старовина: Науковий історико-філологічний журнал / Гол. ред. А.В.Денисенко. – К. 1998.
79. Палієнко М. Київська стара Громада у суспільному та науковому житті України. (Друга половина XIX – початок XX ст.) // Київська старовина. – 1998. – № 2. – С. 49-84.

- 
80. Дудко В. Полтавська громада початок 1860-х рр. У листах Дмитра Пильчикова до Василя Білозерського // Київська старовина. – 1998. – № 2. – С. 155-178.
81. Катренко А. Одеська громада 70-90-х років XIX ст. // Київська старовина. 1998. – № 2. – С. 84-95.
82. Світленко С. Українські громади другої половини XIX – початку XX ст. (Особливості ідеології та діяльності) // Київська старовина. – 1998. – № 2. – С. 9-28.
83. Світленко С. Генезис українського народолюбства // Київська старовина. – 1999. – № 2. – С. 29-47.
84. Супронюк О. Харківська громада наприкінці 1862 р. // Київська старовина. – 1998. – № 2. – С. 178-191.
85. Побірченко Н.С. Бібліографія педагогічної спадщини членів українських громад (II пол. XIX – поч. XX ст.). – К.: Науковий світ, 2000. – 125 с.
86. Побірченко Н.С. Короткий біографічний словник членів Київської старої громади (друга половина XIX – початок XX ст.). – К.: Освітнянська компанія „Інтелект”, 1999. – 72 с.
87. Побірченко Н.С. Образи дитинства в творчій спадщині українських громадівців (друга половина XIX ст.). – К.: ТОВ „Міжнародна фінансова агенція”, 1998. – 40 с.
88. Побірченко Н.С. Педагогічна і просвітницька діяльність українських Громад у II половині XIX – на початку XX ст. У 2 кн. Кн.1: Київ. Громада. – К.: Науковий світ, 2000. – 308 с.
89. Чорновол І. Політичний реалізм О.Барвінського // Сучасність. – 1998. – № 1. – С. 99-105.
90. Чорновол І. Політичні аспекти народницької історіографії: від М.Костомарова до М.Грушевського // Молода нація: Альманах. – 2000. – № 3. – С. 132-159.
91. Чорновол І. Політичні концепції Київської „Старої „громади” // Молода Нація: Альманах. – 2000. – № 1. – С. 24-39.

92. Чорновол І. Польські та українські політичні доктрини 70-90-х років XIX ст. // Україна модерна. – 1999. – Ч. 2-3. – С. 34-57.
93. Чорновол І. Політичні концепції Київської „Старої громади”: від проросійського народництва до „нової ери” // Сучасність. – 2000. – № 12. – С. 145-154.
94. Клід Б. До історії „нової ери”. Неопублікований лист Володимира Антоновича до Олександра Барвінського // Україна модерна. – Львів. – 1996. – Ч. 1. – С. 146-149.
95. Хропко П. Речник національної ідеї // Дивослово. – 2000. – № 8 – С. 59-61.
96. Хропко П.О. Кониський і його спадщина // Радянське літературознавство. – 1986. – № 8. – С. 51-58.
97. Хропко П.О. Проза Олександра Кониського // Дивослово. – 1996. – № 1. – С. 10-15.
98. Самойленко Г. Леонід Глібов та літературне життя Чернігова 60-80 років // Літературний Чернігів. – 2002. – № 1 (18). – С. 90-109.
99. Гориславець В.І. Фольклорно-етнографічні зацікавлення О.Кониського // Література та культура Полісся. – Ніжин, 1991. – Вип. 2. – С. 100-106.
100. Гориславець В. Біля витоків народницької історії літератури // Слово і час. – 1996. – № 10. – С. 51-55.
101. Гориславець В.І. Національна ідея як функціональний чинник українського літературознавства // Молода нація. – 1996. – Вип. 2. – С. 113-117.
102. Костенко І. „Це – наш духовний гімн”. 18-го серпня виповнюється 165 років від дня народження Олександра Кониського // Просвіта. – 2001. – 17 серпня. – С. 2.
103. Костенко І. Олександр Кониський // Ніжинський вісник. – 1992. – 25 липня.
104. Рада. – 1910. – 3 грудня (16 грудня).
105. Горбонос Г. До питання культурологічного аспекту педагогічно-просвітницької спадщини Олександра Кониського // Освіта і управління. – 2003. – Т. 6., Ч. 1. – С. 173-181.
106. Зайцева З.І. „Записки наукового товариства ім. Т.Г.Шевченка”: започаткування та шлях до академічного стандарту (1892-1914 рр.) // Український історичний журнал. – 2004. – № 2. – С. 104-112; № 5. – С. 122-135.

- 
107. Демченко Т., Кулінська С. „Надзвичайно характерна постать” на тлі „досвітньої доби” (штрихи до життєпису О.Кониського) // Сіверянський літопис. – 2000. – № 6. – С. 93-101.
108. Дорошенко Д. Євген Чикаленко: його життя і громадська діяльність. – Прага: Видання фонду імені Є.Чикаленка при Українському Академічному комітеті, 1934. – 100 с.
109. Дорошенко Д.І. Нарис історії України. – Львів: Світ, 1991. – 573 с.
110. Дорошенко Д.І. Огляд української історіографії / Упор. та нарис Ю.Пінчук, Л.Гриневич. – К.: Вид-во „Українознавство”, 1996. – 256 с.
111. Грицак Я. Нарис історії України: Формування модерної української нації XIX-XX століття. – К.: Генеза, 1996. – 360 с.
112. Крип’якевич І.П. Історія України / Відп. ред. Ф.П.Шевченко, Б.З.Якимович. – Львів: Світ, 1990. – 520 с. („Пам’ятки історичної думки України”).
113. Полонська-Василенко Н.Д. Українська Академія Наук. Нарис історії. – К.: Наукова думка, 1993. – 414 с.
114. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. Т.2 Від середини XVII століття до 1923 року. – К.: Либідь, 1992. – 608 с.
115. Рибалка І.К. Історія України. Частина 2: Від початку XIX ст.. до лютого 1917 року: [Підр. Для іст. фак. Вищих навч. закладів]. – Х.: Основа, 1997. – 480 с.
116. Субтельний Орест. Україна: історія / Пер. з англ. Ю.І.Шевчука; Вст. ст. С.В.Кульчицького. – 2-е вид. – К.: Либідь, 1992. – 512 с.: іл.
117. Верт Н. История советского государства. 1900-1991 / Пер. с фр. – М.: Прогресс: Прогрес-Академия, 1991. – 480 с.
118. Миллер А.И. „Украинский вопрос” в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). – СПб.: Алетейя, 2000. – 260 с.
119. Історія України: нове бачення: У 2 т. / О.І. Гурій, Я.Д.Ісаєвич, М.Ф. Котляр та ін.; Під ред. В.А. Смолія. – К.: Україна, 1995. – 350 с.
120. Політична історія України: Посібник для студентів вищих навчальних закладів / За ред. В.І. Танцюри. – К.: Видавничий центр „Академія”, 2001. – 488 с.

- 
121. Історія України / В.Ф.Верстюк, О.В.Гарань, О.І.Гуржій та ін.; Під ред. В.А.Смоля. – К.: Альтернативи, 1997. – 416 с.
122. Нариси з історії українського національного руху / Ред. В.Сарбей. – К.: НАН України Інститут історії України, 1994. – 189 с.
123. Голобуцький О., Кулик В. Український політичний рух на Наддніпрянщині кінця XIX – початку XX століття: Дослідження. – К.: Смолоскип, 1996. – 126 с.
124. Катренко А.М., Катренко Я. А. Національно-культурна та політична діяльність Київської громади (60-80-ті роки XIX ст.). – К.: Видавничий центр „Київський університет”, 2003. – 180 с.
125. Шалашна Н. Журнал „Київська старовина” і зародження історії книги в Україні // Київська старовина. – 2002. – № 5. – С. 62-68.
126. Нахлік Є. Українсько-російська двомовність у творчості Пантелеймона Куліша // Вітчизна. – 1997. – № 1-2. – С. 136-142.
127. Білан В.Т. Видання і поширення підручників на Україні (кінець 50-х – початок 60-х рр. XIX ст.) // Архіви України. – № 6. – С. 14-24.
128. Хатченко А. (Б. Кістяківський) Юрий Юриевич Цветковский как общественный деятель // Украинская жизнь. – 1913. – № 7-8. – С. 93-109.
129. Грицак Я. „Молоді” радикали в суспільно-політичному житті Галичини // Записки НТШ. – 1991. – Т. ССХХІІ. – С.71-110.
130. Купріянова І. Кониський О. [Олександр Кониський] до Бориса Грінченка // Хортиця. – 1996. – № 5. – С. 216-217.
131. Ожоган Л.А. Проза А.Конисского в контексте идейно-эстетических исканий украинской литературы второй половины XIX ст.: Автореф. дис. ... канд. филолог. наук: 10.01.03 / Киевский гос. пед. ин-т. – К., 1990. – 24 с.
132. Скоробагатько Н.М. Олександр Кониський на тлі своєї доби (Життя. Діяльність. Творчість): Автореф. дис. ... канд. філолог. наук: 10.01.01 / Укр. держ. пед. ун-т ім. М.П.Драгоманова. – К., 1996. – 24 с.

- 
133. Кониський О.Я. Оповідання, повісті, поетичні твори / Упор, приміт. М.Л. Гончарука. – К.: Наукова думка, 1990. – 640 с. – (Бібліотека української літератури).
134. Савченко Ф. Заборона українства 1876 р. До історії громадських рухів на Україні 1860-1870-х рр. – Харків-Київ: ДВУ, 1930. – 415 с.
135. Палієнко М. Діяльність редакції „Киевской старины” в оцінці жандармського агента (1900 р.) // Київська старовина. – 1997. – № 1. – С. 74-85.
136. Возняк М. Тринадцять листів Ів. Франка до Ол. Кониського // Життя й революція. – 1927. – № 4. – С. 84-98.
137. Возняк М. Листування Костомарова з Кониським // Україна. – 1925. – Кн. 3. – С. 72-75.
138. Кониський О.Я. 56 листів до Шрага І.Л. // ЧІМ (Чернігів). – Ал. 59-113/603, – Арк. 108.
139. Кониський Олександр Якович. Берло Г. Листи Кониського Ол. Як. [Публікація]. 1924. Машинопис // ІР НБУВ. – Ф.Х. – Оп.1. – Спр.14732. – Арк. 27.
140. Миронець Н. Історія наша се... боротьба за національне існування... (Листування Є.Х.Чикаленка з В.К.Винниченком, травень-грудень 1908 р.) // Пам'ять століть. – 2001. – № 6. – С. 3-33.
141. „Прийде колись час, що процвіте життя українське пишним цвітом...” (Листи Б.Грінченка до М.Драгоманова”) / Публікація Л.Козар // Пам'ять століть. – 1999. – № 1. – С. 49-59.
142. Старков В. „Золоті зерна наукового пізнання” (Епістолярна спадщина Митрофана Дикареєва) // Пам'ять століть. – 2000. – № 1-2. – С. 14-53.
143. Катренко А. „Молю Бога, щоб він подав Вам змогу і силу закінчити цей колосальний труд...” (епістолярія П.Г.Житецького і М.С. Грушевського) // Пам'ять століть. – 2001. – № 1. – С. 19-43.
144. Грінченко Б. – Драгоманов М. Діалоги про українську національну справу. – К.: НАН України Інститут української археографії, 1994. – 286 с.



(Джерела з історії суспільно-політичного руху в Україні 19 – поч. 20 ст.).

145. Кониський О. Мої давні знайомі. Етюди з життя: Дмитро Книш, Марта Михайлівна Перепічка, Сила Федорович Гарбуз // Правда. – 1875. – № 20-24.

146. Кониський О. Згадка про І.І.Срезневського // Правда. – 1880. – № 1. – С. 74-77.

147. Кониський О. Павло Чубинський (Некролог) // Зоря. – 1884. – № 10.

148. Кониський О. Микола Костомаров (Некролог) // Зоря. – 1885. – № 8. – С. 94-95.

149. Кониський О. Михайло Максимович. Біографічна замітка // Діло. – 1886. – № 56-57.

150. Кониський О. Олександр Афанасьєвим Чужбинський // Зоря. – 1887. – № 4. – С. 69-70.

151. Кониський О. Трохим Зайончківський (Некролог) // Правда. – 1891. – Т. 7. – С. 71.

152. Кониський О. Потебня (Некролог) // Правда. – 1891. – Т. 12. – С. 375.

153. Кониський О. Харитонеко (Некролог) // Правда. – 1891. – Т. 12. – С. 376.

154. Кониський О. Чернишевський М. (Некролог) // Правда. – 1891. – Т. 12. – С. 377.

155. Кониський О. Репніна В. (Некролог) // Правда. – 1891. – Т. 12. – С. 375.

156. Кониський О. Дмитро Пильчиків // Зоря. – 1894. – Ч. 4. – С. 92-93.

157. Кониський О. З літньої подорожі по Чернігівщині // Зоря. – 1890. – № 21. – С. 297-330.

158. Кониський О. Конокрад Іван Дранка (З споминок адвоката) // Діло. – 1887. – № 33-34.

159. Кониський О. Про Анатолія Свидницького // Зоря. – 1888. – № 2. – С. 123-124.

160. Кониський О. Споминки про В.Шашкевича, Е.Желехівського, К.Заклинського і М.Гоголя // Правда. – 1889. – № 2. – С. 302-305.

161. Кониський О. Салтиков-Щедрін. (Некролог) // Правда. – 1889. – № 5. – С. 152.

162. Кониський О. Пам'яті Опанаса Марковича // Правда. – 1889. – № 3. – С. 88-89.

163. Кониський О. Похорони Л. Ів. Глібова // Правда. – 1893. – № 12. – С. 698-700.

- 
164. Кониський О. Андрій Миколайович Максимович // Зоря. – 1893. – № 6. – С. 123-124.
165. Кониський О. Воспоминания о Полтаве в начале 60-х годов // Днепровская Молва. – 1900. – № 3.
166. Коллард Ю. Спогади юнацьких днів: 1897-1906. – Торонто: Срібна сурма, 1972. – 233 с.
167. Лотоцький О. Сторінки минулого // Праці Українського наукового інституту. – Варшава, 1933. – Т. XII. – Ч. 2. – 481 с.
168. Лотоцький О. Сторінки минулого // Праці Українського наукового інституту. – Варшава, 1934. – Т. XXI. – Ч. 3. – 392 с.
169. Грушевський М.С. Щоденник (1886-1894 рр.) / Упор. Л.Зашкільняк. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАНУ, 1997. – 261 с.
170. Єфремов С. Щоденники 1923-1929. – К.: Рада, 1997. – 848 с.: іл. – (Серія „Мемуари”).
171. Кістяківський О.Ф. Щоденник (1874-1885): В 2 т. – К.: Наукова думка, 1994.
172. Лукомський В.К., Мадзалецький В.А. Малороссийский родословник с рисунками Егора Нарбута. – К.: Либідь, 1993. – 208 с. – Репр. відтворення вид. 1910 р.
173. Кониський О. До родоводу Кониських // Записки НТШ, 1897, Т.XVI, Ч II, – С.2-4.
174. Білокінь С. Доля української національної аристократії // Генеза. – 1996. – Кн. 1(4). – С. 132-148.
175. Список кавалеров орденов (1828) // ДАЧО. – Ф.127. – Оп.17. – Спр.1724. – 257 с.
176. Послужний список езекутора і економіста ліцею кн. Безбородька І.Ф.Кониського за 1867 рік // ЦДІАУК. – Ф.707. – Оп.33. – Спр.71. – Арк. 20.
177. Формулярные списки о службе чиновников разных присутственных мест Черниговской губернии // ДАЧО. – Ф.127. – Оп.14. – Спр.288. – 169 с.

- 
178. Кониський М. Лист до Кониського О.Я. від 23. IX. 1900 // ВР ІЛ НАНУ. – Ф.77. – Оп.1. – Спр.89. – Арк. 2.
179. Формулярные списки о службе чиновников разных присутственных мест Черниговской губернии // ДАЧО. – Ф.127. – Оп.14. – Спр.287. – 1039 с.
180. Метрическая книга Николаевской церкви села Смолянка за 1834-1844 гг. // ЦДІАУК. – Ф.127. – Оп.1. – Спр.134. – Арк. 86.
181. Кониський Олександр. Автобіографія // ВР ІЛ НАНУ. – Ф.3. – Оп.17 – Спр.1604. – Арк. 4.
182. Списки учащихся за 1846 год // ЦДІАУК. – Ф.1239. – Оп.1. – Спр.57. – Арк. 23.
183. Ведомость о учениках Черниговской гимназии за 1847 год // ДАЧО. – Ф.970. – Оп.1. – Спр.115. – 312 с.
184. Кониський О. Автобіографія // Правда. – 1882. – № 13. – С. 24-25.
185. Протоколы заседаний Совета Нежинского дворянского училища за 1849 год // ЦДІАУК. – Ф.124. – Оп.1. – Спр.117. – Арк. 18.
186. Цит. за: Франко І. Про жите і діяльність Олександра Кониського. – Львів: Видавництво товариства „Просвіта”, 1901. – 36 с.
187. Похвальний лист, виданий педагогічною радою І Київською гімназією 20.IX.1878 // ВР ІЛ НАНУ. – Ф.71. – Оп.1. – Спр.27. – Арк. 1.
188. Генеральна військова канцелярія // ЦДІАУК. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.4237. – Арк. 2.
189. Кониський О. З життя в Полтаві: Частина з моїх споминок // Правда. – 1890. – Т. 2. – Вип. 5. – С. 106-119.
190. Українська культура.: Лекції за ред. Д. Антоновича / Упор. С.В.Ульяновська. – К.: Либідь, 1993, – 592 с; іл.
191. Управление Киевского учебного округа (1862 г.) // ЦДІАУК. – Ф.707. – Оп.27. – Спр.467. – Арк. 307.
192. Єфремов С.О. Літературно-критичні статті. – К.: Дніпро, 1993, – 351 с: портр.
193. З України // Слово. – 1864. – Ч. 85. – С. 23.

194. Барвінський О. Спомини з мого життя. Львів: Галицька накладня Якова Оренштайна з Коломиї. – 1912. – 214 с.
195. Возняк М. Листування П.Куліша з Ол. Кониським // Нова Україна. – 1923. – Ч. XI (листоп.) – С. 158-159.
196. Маркович Д.В. З давнього минулого: Про Олександра Яковича Кониського // Маркович Д.В. По степах та хуторах: Оповідання. Драма. Спогади. – К., 1991. – С. 509-514.
197. Кониського О.Я. [ ]. Ч.П. „Життя у Тотьмі” уривок твору. б/д. Автограф // ВР ІЛ НАНУ. – Ф.77. – Оп.1. – Спр.11. – Арк. 13.
198. Кониський Олександр Якович. Возняк Михайло. З років заслання Петра Єфименка в Архангельщину. (Листування з Олександром Кониським в рр. 1863-1867). Машинопис // ІР НБУВ. – Ф.Х. – Оп. – Спр.16999. – Арк. 10.
199. [Перебендя] [Кониський]. [Нечую-Левицькому] Івану Семеновичу. Лист 16 січня 1885 р. з Києва // ІР НБУВ – Ф.І. – Оп.1. – Спр.27968. – Арк. 2.
200. Конисская М. Старые фотографии // Новый мир. – 1994. – №3. – С.73-91.
201. Вовк В.К. Лист до Кониського О.Я. від 15. XI. 1891, Автограф // ВР ІЛ НАНУ. – Ф.77. – Оп.1. – Спр.52. – Арк. 2.
202. Кониський Ф. Лист до Кониського О.Я. від 11. X. 1880 // ВР ІЛ НАНУ. – Ф.77. – Оп.1. – Спр.90. – Арк. 1.
203. Кониська Л. Листівка до О.Кониського від 4. IX. 1900 // ВР ІЛ НАНУ. – Ф.77. – Оп.1. – Спр.85.
204. Кониська Марія. Лист до Кониського О.Я. від 7. IX. 1900 // ВР ІЛ НАНУ. – Ф.77. – Оп.1. – Спр.87. – Арк. 2.
205. Кониські О. і Н. Лист до Кониського О.Я. від 12. IX. 1890 // ВР ІЛ НАНУ. – Ф.77. – Оп.1. – Спр.91. – Арк. 2.
206. Кониська Л. Листівка до О.Кониського від 28. VIII. 1900 // ВР ІЛ НАНУ. – Ф.77. – Оп.1. – Спр.84.
207. Кониська Є. Листівка до Кониського О.Я. від 10. VIII. 1900, Автограф // ВР ІЛ НАНУ. – Ф.77. – Оп.1. – Спр.83.

- 
208. Кониська Л. Лист до Кониського О.Я. від 27. IX. 1900 // ВР ІЛ НАНУ. – Ф.77. – Оп.1. – Спр.86. – Арк. 2.
209. Кониський Олександр Якович. Берло Г. Листи Кониського Ол. Як. [Публікація]. 1924. Машинопис // ІР НБУВ. – Ф.Х. – Оп.1. – Спр.14732. – Арк. 27.
210. Кониський О. Кониський О. Вісім день з життя Люлі // Зоря. – 1894. – № 21. – С. 454-458; – № 22. – С. 472-476; – № 23. – С. 492-495.
211. Кониський О. Костомаров М.І. Мої згадки про нього і його листи // Діло 1885. – 4 травня. – № 49. – С. 2.
212. Кониський Олександр Якович [псевд. Маруся К.]. Комедія Гоголя (батька) „Простак або хитрость женщины перехитренная солдатом”. (Замітка). 1865 р. // ІР НБУВ. – Ф.170. – Оп.1. – Спр.558. – Арк. 2.
213. Кониський О. Представление „Наталка Полтавка” // Слово. – 1865. – № 92.
214. Маруся К [Кониський О.]. Фельєтон (Критичний огляд української (руської) драматичної літератури). // Мета. – 1865. – № 17. – С. 532-535.
215. Кониський О.Я. Автобіографія // Світ. – 1882. – Ч. 13. – 25 січня. – С. 227-229.
216. Кропивницький М.Л. Автобіографія // Збірник статей, спогадів і матеріалів. Упор. П.Долина, П.Перепелиця. – К.: Мистецтво, 1955. – 530 с.
217. Кониський О.– Глібову Леоніду Івановичу. Лист. (немає початку і кінця, є помітки) // ІР НБУВ. – Ф.ХХVII – Оп.1. – Спр.766. – Арк. 2.
218. Огоновський Ол. Лист до Кониського Олександра Яковича 8/20. II. 1875 р. // ВР ІЛ НАНУ. – Ф.77. – Оп.1. – Спр.126. – Арк. 414.
219. Чиж А. Лист до Кониського Олександра Яковича 18. VI. 1867 р. // ВР ІЛ НАНУ. – Ф.77. – Оп.1. – Спр.125. – Арк. 470.
220. Антонович М. О.Кониський і Т.Шевченко. Наукові записки УТГІ. – Ч. XXIII. – С. 44-56.
221. Кониський О.Я. Лист невідомому 5 лютого 1886 р. // ВР ІЛ НАНУ. – Ф.77. – Оп.1. – Спр.44. – Арк. 2.
222. Кониський О.Я. Лист Левицькому В. 12. X. 1885 р. // ВР ІЛ НАНУ. – Ф.108. – Оп.1. – Спр.136. – Арк. 465.

223. Кон[иський] О [ ]. [Кістяківському] Олександровичу Федоровичу. Лист 2 жовтня 1880 р. // ІР НБУВ. – Ф.ІІІ. – Оп.1. – Спр.62726. – Арк. 2.
224. О предании суду Киевского городского головы и Таращанского городского головы, обвиняемых во взяточестве // ЦДІАУК. – Ф.442. – Оп.190. – Спр.346, – Арк. 148.
225. Кониський О. Лист до І.Я.Франка з Києва 20. VIII. 1887 р. Автограф. // ВР ІЛ НАНУ. – Ф.3. – Оп.1. – Спр.1602. – Арк. 424.
226. Кониський О.Я. Матеріали до збудування будинку Кониського на вул. Бульвар Шевченка в Києві (рахунки, договори з робітниками та ін.) 1879-1880 рр. Рукопис // ВР ІЛ НАНУ. – Ф.77. – Оп.1. – Спр.36. – Арк. 17.
227. Самойленко Г. Леонід Глібов та літературне життя Чернігова 60-80 років // Літературний Чернігів. – 2002. – № 1 (18). – С. 90-109.
228. Возняк М.С. З життя чернігівської громади в 1861-3 рр. (Листи Леоніда Глібова й Степана Носа до Ол. Кониського) // Україна. – 1927. – Кн. 6. – С. 114-124.
229. Кониський Олександр Якович, про нього. Іваненко Микола Єфремович. (Нові матеріали). 1928 р. Автограф // ІР НБУВ. – Ф.Х. – Оп.1 – Спр.17410. – Арк. 11.
230. Кониський А. [Рентель] Анне Павловне. Письмо 24 февраля 1899 г. Из Києва // ІР НБУВ. – Ф.І. – Оп.1. – Спр.31106. – Арк. 2.
231. Лотоцький О. На від'їзді. Сторінки з спогадів // Нова громада. – 1906. – № 7 (липень). – С. 22-28.
232. Кониський О. Житецькому Павлу Гнатовичу. Лист 11 січня 1896 р. з Ялти // ІР НБУВ. – Ф.І. – Оп.1. – Спр.48413. – Арк. 2.
233. Возняк М. Драгоманов у відновленій „Правді”. З додатком його листів до Ол. Кониського й Ол. Барвінського та й останнього до нього // За сто літ: Матеріали із громадського і літературного життя України ХІХ і початку ХХ століття. – 1930. – Кн. 5. – С. 229-329.

234. Власова А.А. Лист до Кониського О.Я. від 8. VIII. [ ], Автограф // ВР ІЛ НАНУ. – Ф.77. – Оп.1. – Спр.51. – Арк. 2.
235. ВР ІЛ НАНУ. – Ф.77. – Оп.1. – Спр.70, Доманицький В. Лист до [ ] (про смерть О.Кониського) 29.XI. 1900. Автограф. 2 Арк.
236. Єфремов С. Останні години життя, смерть і похорон Олександра Кониського // Літературно-науковий вісник. – 1901. – Т. 13. – Ч. 2. – С. 51-54.
237. Іваненко М. З життя О.Я.Кониського // Україна. – 1929. – Березень-квітень. – С. 65-69.
238. Стешенко І. Лист Пильчикову М. // ЦДІАУК. – Ф.2047. – Оп.1. – Спр.1029. – Арк. 2.
239. Куліш П. Твори: В 2 т. – К.: Наукова думка, 1994. – Т.1: Прозові твори. Поетичні твори. Переспіви та переклади / Упоряд. і приміт. Є.К.Нахліка; Ред тому М.Д.Бернштейн. – 752 с.
240. Житецький І. Куліш і Костомаров // Україна. – 1927. – Кн. 1-2. – С. 43-45.
241. Киевская старина. – 1901. – Т. 74. – С. 52-53.
242. Куліш П.О. Лист до Кониського О.Я. від 30. XI. 1862 // ВР ІЛ НАНУ. – Ф.77. – Оп.1. – Спр.79. – Арк. 2.
243. Кониський О. В гостях добре, дома ліпше. З життя руской еміграції // Зоря. – 1885. – № 8. – С. 85-88; № 9. – С. 97-102; № 10. – С. 109-113; № 11. – С. 121-125; № 12. – С. 133-137; № 13. – С. 145-149; № 14. – С. 161-166; № 15-16. – С. 177-180. – № 17. – С. 193-195; № 18. – С. 205-207; № 19. – С. 217-219.
244. Лист П. Куліша від 27.X. 1860 // Нова Україна. – 1923. – Ч. 10. – С. 139.
245. Куліш П.О. Листи до Кониського О.Я. 1890 р. Автограф // ВР ІЛ НАНУ. – Ф.18. – Оп.1. – Спр.194. – Арк. 245.
246. Савченко Ф. Українське науково-культурне самовизначення 1850-1876 рр. // Україна. – 1929. – Січень-лютий. – С. 15-22.
247. Кониський О.Я. 17 листів до Франко І.Я. рр.1884 і 1885. Автограф // ВР ІЛ НАНУ. – Ф.3. – Оп.1. – Спр.1603. – Арк. 734.

248. Франко І. Молода Україна. – Вінніпег, Ман.: Накладом „Руської книгарні”, 1920. – Ч. 1.: Провідні ідеї та епізоди. – 1920. – 102 с.
249. Волинський П. Олександр Кониський та його повісті // Кониський О. Юрій Горовенко. Хроніка з смутного часу. – К.: Сяйво, 1928. – С. 5-36.
250. Комар М. О.Яковенко. Фотографії з старого мого альбому // Зоря. – 1886. – Роч. 7. – С. 416-417.
251. Загальні збори членів львівського Товариства імені Шевченка // Діло. – 1892. – Ч. 50.
252. Смілянська В. Біограф та його „Хроніка” // Кониський О. Тарас Шевченко-Грушівський. Хроніка його життя. – К.: Дніпро, 1991. – С.3-23.
253. Шраг І. Лист до [Наукового Товариства ім. Шевченка] 25.II./10.III. 1910 р. Автограф // ВР ІЛ НАНУ. – Ф.77. – Оп.1. – Спр.120. – Арк. 2.
254. Кониський О.Я. Матеріали про життя Т.Г.Шевченка зр. 1893 р. Уривки збірки, квитанції, газетні вирізки. Автограф // ВР ІЛ НАНУ. – Ф.77. – Оп.1. – Спр.5. – Арк. 14.
255. Чередниченко В. Передмова // Кониський-Перебендя О.Я. Твори: В 4 т. – Полтава: Друкарня спілки споживчих Товариств. – 1918. – Т. 1. – С. 3-16.
256. Кониський О.Я. Записна книжка витрат, стану здоров'я та інше. 1894. Автограф // ВР ІЛ НАНУ. – Ф.77. – Оп.1. – Спр.28. – Арк. 119.
257. Кониський О. Дитинний вік Т.Г.Шевченка, критико – біографічний нарис // Записки НТШ. – 1892. – Т. I. – С. 87-123.
258. Кониський О. Юрій Горовенко: Хроніка з минулого часу: Повість / Ред., вступ. ст. та прим. П.Волинського. – К.: Сяйво, б.р. – 194 с.
259. Одовець Кость [Кониський О.]. Очерки истории украинской литературы XIX столетия Н.И.Петрова. Рец. // Діло. – 1884. – № 54. – С. 1-4.
260. Гончарук М. Українське національне відродження XIX ст. Етапи і постаті // Вісник Академії наук України. – 1993. – № 9. – С. 20-24.
261. Гончарук П.С. Кирило-Мефодіївці і українське слово // Слово і час. – 1996. – № 1. – С. 20-22.



262. Перебендя. [Кониський О.]. Пам'яті великій. В роковини смерті Тараса Шевченка // Русалка. – 1866. – № 9. – С. 67.
263. Забужко О.С. Філософія української ідеї та європейський контекст: Франківський період. – К.: Основа, 1993. – 126 с.
264. Кониський О. Український націоналізм // Правда. – Роч. 8. – Ч. 14. – С. 566-572.
265. Гридень К. З недавнього минулого. Матеріали до життєпису Олени Теліги // Вежі. – 1948. – Ч. 2, Зош. № 1. – С. 32-33.
266. Грінченко Б. – Драгоманов М. Діалоги про українську національну справу. – К.: НАН України Інститут української археографії, 1994. – 286 с. (Джерела з історії суспільно-політичного руху в Україні 19 – поч. 20 ст.)
267. Цит. за: Гончарук М. Українське національне відродження XIX ст. Етапи і постаті // Вісник Академії наук України. – 1993. – № 9. – С. 20-24.
268. Донцов Д. Дух нашої давнини. – Дрогобич: Видавництво „Відродження”, 1991. – 341 с.
269. Кониський О. Лист до Терлецького О.С. від 6.III.1875 // ЦДІАЛ. – Ф.663. – Оп.2. – Спр.76. – Арк. 244.
270. Кониський О.Я. Огляд стану освіти на Україні. [1888], Автограф // ВР ІЛ НАНУ. – Ф.77, Оп.1. – Спр.23. – Арк. 2.
271. Кониський О. Лист до Терлецького О.С. від 24.VII.1875 // ЦДІАЛ. – Ф.663. – Оп.2. – Спр.76. – Арк. 67.
272. Кониський О. Лист до [Франка І.Я.] від 28. III. 1885 р. // ВР ІЛ НАНУ. – Ф.3, Оп.1. – Спр.1620. – Арк. 324.
273. Граб'янка Г. „До історії української літератури”. Дослідження, есе, полеміка. – К.: Критика, 2003. – 454 с.
274. Одовець Кость [Кониський О.]. Очерки истории украинской литературы XIX столетия Н.И.Петрова. Рец. // Діло. – 1889. – № 3. – С. 365-368.

275. Шерех Юрій [Шевельов Ю.]. Два стилі літературної критики // Слово і час. – 1992. – № 12. – С. 10-13.
276. Свидницький А. Люборацькі: Сімейна хроніка / Вступна стаття О.Кониського. – К.: Друкарня П.Барського, 1901. – 326 с.
277. Одовець Кость [Кониський О.]. Очерки истории украинской литературы XIX столетия Н.И.Петрова. Рец. // Діло. – 1884. – № 54. – С. 1-4.
278. Костюк Григорій. М.Зеров, П.Филипович, М. Драй-Хмара // Київські неокласики / Упор. Віра Агеєва. – К.: Факт, 2003. – 352 с.
279. З приводу смерті О.Я.Кониського // Літературно-науковий вісник. – 1901. – Т. 13. – Ч. 2. – С. 46-47.
280. Бернштейн М.Д. Українська літературна критика 50-70-х років XIX ст. – Київ: Вид-во АН УРСР, 1959. – 492 с.
281. Антонович М. Національно-політичні наслідки постання Кирило-Мефодіївського братства // Слово і час. – 1996. – № 1. – С. 24-25.
282. Антонович М. Коли постали громади // Науковий збірник УВАН у США. Збірник на пошану проф. д-ра Олександра Оглоблина. – Нью-Йорк, 1977. – Т.3. – – 133 с.
283. Кониський О. Лист до Барвінського О. // ВР НБС. – Ф. 11. – Спр.4581. – П.298. – Арк. 1.
284. Лазаревський Г. Київська старовина: Спогади // Українська література. – 1943. – № 7. – С. 100.
285. Русова С. Шевченко и украинское общество 60-х годов // Украинская жизнь. – 1913. – № 2. – С. 37-39
286. Переписка с Департаментом полиции, начальником Полтавського ГЖУ и другими учреждениями об украинских организациях „Громада”, „Старая громада”, „Молодая Украина”, существовавших в Киеве, Чернигове и других городах // ЦДІАУК. – Ф.274. – Оп.1. – Спр.536. – Арк. 155.
287. Списки о службе чиновников палаты уголовного и гражданского суда // ДАПО. – Ф.417. – Оп. 1. – Спр.54

- 
288. Станіславський В. Непомітні діячі // Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергійовича Грушевського. – К., 1928. – Ч. 2. – С. 342-345.
289. Шенрок В. П.А.Кулиш: Биографический очерк. – К.: Видавництво „Вік”, 1901. – 184 с.
290. Переходовець О. (Кониський О.) З Полтави: (Декабрь 1860) // Основа. – 1861. – № 1. – С. 319.
291. Гніп М. Полтавська „Громада”. – Харків: ВУАН, 1930. – 236 с.
292. Єфремов С. Олександр Кониський // Кониський О. Вибрані твори. – К., 1927. – Т. 1. – С. 3-28.
293. Переходовець О. (Кониський О.) З Полтави: (Декабрь 1860) // Основа. – 1861. – № 1. – С. 320.
294. Дело об открытии в предместьи г. Полтавы, м. Павленках мужской воскресной школы // ЦДІАУК. – Ф.707. – Оп.28. – Спр.15. – Арк. 1.
295. Прошение мещан г. Полтавы о разришении на открытие воскресной школы, донесение А.Васекова о разрешении на постановку народных спектаклів. 30 февраля 1861 г. – 8 мая 1861 г. // ЦДІАУК. – Ф.13. – Оп.1. – Спр.43. – Арк. 2.
296. Справа про закриття недільних та щоденних безплатних шкіл / Указ Сенату, списки шкіл, викладачів, 1862 р. // ЦДІАУК. – Ф.707. – Оп.28. – Спр.268. – Арк. 315.
297. Верниволя Ф. (Кониський О.) З Полтави // Слово. – 1863. – 2 януар. – № 1. – С. 3.
298. А.К. (Кониський О.). Без назви // Искра. – 1861. – 19 мая. – № 13. – С. 19.
299. Лобода В. Лист до Кониського О.Я. 3.ІІ.1863 р. Автограф // ВР ІЛ НАНУ. – Ф.77. – Оп.1. – Спр.124. – Арк. 4.
300. Дорошенко Д. Єлизавета Іванівна з Скоропадських Милорадович: До 35-ліття зо дня її смерті // Хліборобська Україна. – 1925. – № 5. – С. 284-288.
301. Верниволя Ф. (Кониський О.). З Полтави // Слово. – 1863. – 23 травня. – № 40. – С. 159.
302. Збірка українських письменників та діячів літератури 1860-1891 рр., Автограф // ВР ІЛ НАНУ. – Ф.77. – Оп.1. – Спр.125. – Арк. 470.

303. Антонович В.Б. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К.: Либідь, 1995. – 816 с. („Пам'ятки історичної думки України”).
304. Кониський О. Словник (від Б до С). Рукопис, частина рукою О.Кониського // ВР ІЛ НАНУ. – Ф.77. – Оп.1. – Спр.26. 34 зошити та додатки на окремих аркушах.
305. Хатченко А. (Б. Кістяківський) Юрий Юриевич Цветковский как общественный деятель // Украинская жизнь. – 1913. – № 7-8. – С. 93-109.
306. Крип'якевич І.П. Історія України / Відп. ред. Ф.П.Шевченко, Б.З.Якимович. – Львів: Світ, 1990. – 520 с. („Пам'ятки історичної думки України”).
307. Рудько М.П. Революційне народництво 70-х років XIX ст. і українські „Громади” (Лист С.А.Подолінського про „українську соціал-демократичну партію”) // Український історичний журнал. – 1968. – № 7. – С. 126-134.
308. Беренштам-Кістяківська М. Українські гуртки в Києві другої половини 1880-их та початку 1890-тих років // За сто літ: Матеріали із громадського і літературного життя України XIX і початку XX століття. – К.: ДВУ, 1928. – Кн. 3. – С. 206-215.
309. Прицак О. Роль О.Лотоцького в заходах для уневажнення Указу заборони українського слова з 1876 р. // Лицар праці і обов'язку. – Торонто-Нью-Йорк, 1983. – С. 109-124.
310. Ведомости о количестве и ходе до знаний о государственных преступлениях в Черниговской и Полтавской губерниях 3 января 1887 – 17 декабря 1887 гг. // ЦДІАУК. – Ф.442. – Оп.525. – Спр.188. – Арк. 134.
311. Липа І., Бурлюк Є., Степанов В. та ін. (Харківська молода громада). Адреса до 35 річчя літературної діяльності О.Кониського [1893 р.] Рукопис // ВР ІЛ НАНУ. – Ф.77. – Оп.1. – Спр.32. – Арк. 2.
312. Дражевська Л. Всеукраїнська Вільна Академія у США вшанувала пам'ять академіка Сергія Єфремова // Українські Вісті. – 1976. – 20 червня. – С. 3.
313. Дражевська С.О. (опікун спадку О. Кониського) Листи М.Грушевському // ЦДІАУК. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.454. – Арк. 2.

314. Кониський О. Листи до Грушевського М. за 1892-1898 рр. // ЦДІАУК. – Ф.1235 – Оп.1. – Спр.547. – Арк. 22.
315. Романів О. Наукове товариство ім. Шевченка – перша українська академія наук // Київська старовина. – 1999. – № 2. – С. 49-71.
316. Листи М.Грушевського до О.Кониського. (Публікація Г.Бурлаки) // Український історик. – 1994. – № 1-4. – С. 117-134.
317. Біднов В. Забутий діяч (Памяти О. Кониського) // Літературно-науковий вісник. – 1925. – Кн. 7-8. – С. 294-298.
318. Антонович М. Неопубліковані листи О.Я.Кониського // Український історик: – 1965. – № 1-2. – С. 72-76.
319. Томенко М.В. Самовизначення України: від історії до політики (державна стратегія сучасно України в контексті історичних традицій та світового досвіду). – К.: Заповіт, 1998. – 272 с.
320. Українські політичні партії кінця ХІХ-початку ХХ ст.: програмові і довід. матеріали / Упоряд. В.Ф. Шевченко та ін. – К.: Консалтинг; Феникс, 1993. – С. 313.
321. Палієнко М. Київська Стара Громада в суспільному та науковому житті України (Друга половина ХІХ - початок ХХ ст.) // Київська старовина. – 1998. – № 2. – С. 49-84.
322. Вервес Г. Українці на рандеву з Європою. – К.: Інститут історії України НАН України, 1996. – 120 с.
323. Химка Джон-Пол. Зародження польської соціал-демократії та українського радикалізму в Галичині (1860-1890). – К.: Основні цінності, 2002. – 328 с.
324. Грушевський М.С. Очерки истории украинского народа. – К.: Лыбидь, 1991. – 398 с.
325. Сарбей В.Г. Розвиток української самосвідомості // Нариси з історії українського національного руху / За ред. В.Г.Сарбей. – К.: НАН України Інститут історії України., 1994. – 189 с.

326. Студинський К. Епізоди боротьби за українство в 1863 р. // Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергійовича Грушевського. – К.: Українська академія наук, 1928. – Ч. 2. – С. 498-523.
327. Драгоманов М. Австро-руські спомини (1867-1877) // Літературно-публіцистична проза: В 2-х т. – К.: Наукова думка, 1970. – Т. 2. – С. 151-288.
328. Возняк М. Як пробудилось українське народне життя в Галичині за Австрії. – Львів: б/в, 1924. – С. 46.
329. Сиваченко М.Є. Олександр Кониський // Олександр Кониський. Оповідання. Повісті. Поетичні твори. – К.: Наукова думка, 1990. – С. 5-25.
330. Кониський О.О. Словник українських псевдонімів та криптонімів (XVI-XX ст.) / За ред. О.І.Дей. – К.: Наукова думка, 1969. – 559 с.
331. Тулуб Олександр. Матеріали до „Словника псевдонімів українських письменників” // Записки історично-філологічного відділу / Українська Академія Наук. – К., 1928. – Кн. XVI. – С. 228-246.
332. Кониський О.Я. Оповідання, повісті, поетичні твори / Упор., приміт. М.Л. Гончарука. – К.: Наукова думка, 1990. – 640 с. (Бібліотека української літератури).
333. Із листування Олександра Кониського з галичанами (1874-77) // Студинський Галичина й Україна в листуванні 1862-1884. – Т.1. – Харків-Київ: ДВОУ вид-во „Пролетар”, 1931. – С. 535-540.
334. Возняк М. Ів. Белей і Ол. Кониський. До зв'язків Галичини з Наддніпрянщиною в 80 рр. XIX в. – Львів: Діло, 1928. – 45 с.
335. Конкуренти (Фотографії сучасного життя на селах) [без кінця], б/д. Автограф // ВР ІЛ НАНУ. – Ф.77. – Оп.1. – Спр.19. – Арк. 22.
336. Огоновський О. Лист до Кониського О.Я. від 2/14. VI. 1893. Автограф // ВР ІЛ НАНУ. – Ф.77. – Оп.1. – Спр.100. – Арк. 2.
337. Степанович А. До київсько-галицьких зв'язків початку 1870-х років (з щоденників Г.П.Галагана) // За сто літ: Матеріали із громадського і літературного життя України XIX і початку XX століття. – 1930. – Ч. 5. – С. 183-191.

338. Єфремов С. Олександр Кониський // Записки НТШ. – 1901. – Т. XXVIX. – Кн. 1. – С. 272.
339. Верниволя О. (Кониський О.). З Полтави // Слово. – 1862. – Ч. 32. – С. 144.
340. Верниволя О. (Кониський О.). З Полтави // Слово. – 1862. – Ч. 40. – С. 53.
341. Верниволя О. (Кониський О.). З Полтави // Слово. – 1862. – Ч. 43. – С. 176.
342. Верниволя О. (Кониський О.). З Полтави // Слово. – 1862. – Ч. 45. – С. 89.
343. Кониський О. Вісті з Полтави // Слово. – 1862. – Ч. 59. – С. 115.
344. Кониський О. З Полтави // Слово. – 1862. – Ч. 68. – С. 56.
345. Gazeta Narodowa. – 1862. – Ч. 23.
346. Спростування // Слово. – 1862. – Ч. 59. – С. 98.
347. Спор України за язык в Харькове // Слово. – 1862. – Ч. 85. – С. 56.
348. Кониський О. З Полтави // Слово. – 1862. – Ч. 97. – С. 85.
349. Верниволя О. (Кониський О.). З Полтави // Слово. – 1863. – Ч. 1. – С. 72.
350. Верниволя О. (Кониський О.). З Полтави // Слово. – 1863. – Ч. 5. – С. 105
351. Кониський-Перебендя О.Я. Твори: В 4 т. – Полтава: Друкарня спілки споживчих Товариств. – 1918-1919.
352. Кониський О. Народна педагогія // Дивослово. – 2000. – № 8. – С. 62-64.
353. Франко І. Зібрання творів у 50 томах. Т 41. – Київ: Наукова думка, 1984. – 650 с.
354. Кониський О. Доля одного письменника (Ескіз з натури) // Зоря. – 1881. – № 3. – С. 40-43.
355. Кониський О.Я. Лист до М.Дикарева // ВР ІЛ НАНУ. – Ф.77. – Оп.1. – Спр.265. – Арк. 2.
356. Кониський Олександр [псевд. Переходовець О.] „Общественный бугай”. Оповідання. 1862. р. Полтава // ІР НБУВ. – Ф.170. – Оп.1. – Спр.559. – Арк. 5.
357. Кониський Олександр „Прапор” (двохтижневий огляд русько-українського життя, письменства, науки і політики ) б/д. Автограф // ВР ІЛ НАНУ. – Ф.77. – Оп.1. – Спр.22. – Арк. 4.

358. Кониський О.Я. Потреба історичного знання // Правда. – 1888. – Вип. III. – С. 157.
359. Кониський О.Я. Бунти селян в Київщині // Правда. – 1889. – Вип. V. – С. 129-135.
360. Кониський О.Я. Історична місія Росії // Правда. – 1891. – Вип. I. – С. 31-34.
361. Кониський О.Я. „З Росії”; „З Волині”; „З України”. Кореспонденція до „Зорі”, б/д. Автограф // ВР ІЛ НАНУ. – Ф.77. – Оп.1. – Спр.15. – Арк. 2.
362. Кістяківський Б.О. Вибране. – К.: Абрис, 1996. – 512 с. – (Б-ка часопису „Філосо. і соціол. Думка”. Сер. Укр. мислителі).
363. Кониський О.Я. Сучасне становище русинів // Правда. – 1888. – Вип. II. – С. 85-88.
364. Кониський О.Я. Потреба реформи в освіті жіноцтва // Правда. – 1888. – Вип. I. – С. 25.
365. Кониський О.Я. Народная моральність на Україні // Правда. – 1892. – Вип. III. – С. 146.
366. Кониський О.Я. Віщування про XX вік // Правда. – 1892. – Вип. II. – С. 92; Вип. V. – С. 281.
367. Крисаченко В.С. Українознавство: Хрестоматія-посібник: У 2 кн. Кн. 2. – К.: Либідь, 1997. – 464 с.
368. Савченко В. Блиск та убожість української еліти // Універсум. – 2000. – № 5-6. – С. 32.
369. Історія Наукового товариства ім. Шевченка. З нагоди 75-річчя його заснування. 1873-1948. – Нью-Йорк-Мюнхен: Українське Історичне товариство, 1949. – 248 с.
370. Герич Ю. Статути Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові [1873-1913] // Український історик. – 1973. – № 1-2. – С. 43-64.
371. Вадзюк О. Біля джерел національного відродження // Рідна школа. – 1998. – № 9. – С. 9-12.



372. Барвінський О. Про заснування і дотеперішній розвиток товариства ім. Шевченка у Львові // Записки НТШ. – 1892. – Т. I. – С. 208-210.
373. Возняк М. Ол. Кониський і перші томи „Записок” (з додатком його листів до Митр. Дикарева) // Записки НТШ. – 1929. – Т. 150. – С. 339-390.
374. Винар Л. Михайло Грушевський історик і будівничий нації; Статті матеріали. – Нью-Йорк-Київ-Торонто: Фундація ім. О.Ольжича, 1995. – 304 с.
375. „Нове руско – народне товариство” (ім. Шевченка) // Правда. – 1873. – Ч. 21. – 15 грудня.
376. Гнатюк В. Наукове товариство ім. Шевченка у Львові. – Мюнхен-Париж, 1984. – 176 с.
377. Возняк М. Матеріали з громадського і літературного життя в Україні. До історії місії М. Драгоманова // Україна. – 1929. – Січень – лютий. – С. 48-72.
378. Алексієвець М.М., Савченко В.В. Роль Наукового товариства ім. Т.Шевченка в українському відродженні (кінець XIX – поч. XX ст.). – Тернопіль: Літопис, 1999. – 188 с.
379. Кониський О. Потреба реформи Літ. Товар. ім. Шевченка на Наукове // Правда. – 1889. – Т. 1. – Вип. 2. – С. 304-312.
380. Онопрієнко В.І. Наукове товариство ім. Шевченка. // Онопрієнко В.І. Історія української науки XIX-XX ст.: Навчальний посібник. – К.: Либідь, 1998. – 304 с.
381. Радзикеви́ч В. Історія української літератури. Підручник для шкіл і курсів українознавства. – Нью-Йорк: Видавництво Шкільної Ради, 1992. – 160 с.
382. Франко І. З поля нашої науки // Твори: В 50 – ти т. – К., 1984. – Т. 46. – Кн. 2. – С. 173.
383. Мочульський М. З останніх десятиліть життя Франка 1896-1916. Спогади і причинки // За сто літ: Матеріали із громадського і літературного життя України XIX і початку XX століття. – 1928. – Кн. 3. – С. 226-284.
384. Доманицький В. Бібліографіческий указатель сочинений А.Я. Конисскаго, написанных по-малорусски // Киевская старина. – 1901. – Январь. – С. 131-151.
385. Правда, 1890, березень, – С. 248.

- 
386. Студинський К. Наукове товариство ім. Шевченка у Львові: 1873-1928 // Записки НТШ. – 1929. – Т. CL. – С. 1-24.
387. Загальні збори членів львівського Товариства імені Шевченка // Діло. – 1892. – Ч. 50.
388. Franko I. Towarzystwo imienia Szewczenki // Kurier Lwowski. – 1892. – № 78. – S. 2.
389. Правда. – 1889. лютий. – С. 307-308.
390. Лановик Б.Д., Лазарович М.В. Історія України. 3-тє вид., перероб. і доп. – К.: Вікар, 2001. – 334 с.
391. Кревецький І. Записки Наукового товариства ім. Шевченка // Літературно – науковий вісник. – 1907. – Т. 37. – С. 366.
392. Статут Наукового товариства ім. Шевченка у Львові, ухвалений 13 березня 1892 р. // ЦДІАЛ. – Ф.309. – Оп.1. – Спр.3. – Арк. 1.
393. Стебельський Б. 100 років НТШ // Ювілейний Зб. Наук. Праць з нагоди 100-річчя НТШ і 25-річчя НТШ у Канаді. – Торонто, 1977. – С. 17.
394. Правда. – 1890. квітень. – С. 76.
395. Кревецький І. П'ятнадцять літ існування „Записок Наукового товариства ім. Шевченка” (1892 – 1906) // Літературно-науковий вісник. – 1907. – Т. 40. – С. 70.
396. Матеріали для культурної й громадської історії Західної України. Т. I. Листування І.Франка і М.Драгоманова. – К.: ДВУ, 1928. – С. 347-415.
397. Кониський Олександр Якович. Барвінський Олександр – Грінченко Марії Миколаївні. Лист 24 вересня 1926 р. з Львова в [ ]. Наводиться текст листа Б.Грінченка до О.Кониського // ІР НБУВ. – Ф.170. – Оп.1. – Спр.245. – Арк. 2.
398. Антонович О. Про 156-й том записок наукового товариства імені Шевченка, який не вийшов друком у 1939 році // Записки НТШ. – 1991. – Т. ССХХІІ. – С. 427-428.
399. Бурлака Г. Листи М.Грушевського до О.Кониського // Український історик. – 1994. – № 1-4. – С. 117-134.

- 
400. Грушевська Марія лист до Кониського Олександра Яковича з допискою М.Грушевського 26.X.1896, Автограф // ВР ІЛ НАНУ. – Ф.77. – Оп.1. – Спр.56. – Арк. 2.
401. Грушевський М. лист до Кониського О.Я. 8.II.1897. Автограф Марії Грушевської, з допискою М. Грушевського // ВР ІЛ НАНУ. – Ф.77. – Оп.1. – Спр.58. – Арк. 3.
402. Листи в справі життєпису Тараса Шевченка. Листування з різними особами за 1892-1898 рр. // ВР ІЛ НАНУ. – Ф.77. – Оп.1. – Спр.127. – Арк. 265.
403. Показчик до Записок Наукового Товариства ім. Шевченка. Т. I – XX. – Львів: накладня Наук. т-ва ім. Шевченка, 1898. – 66 с.
404. Кониський О.Я. // Українські письменники: Біобібліографічний словник. У 5 т. Т.2. – К.: Державне видавництво художньої літератури, 1963. – 752 с.
405. Винар Л. Михайло Грушевський і Наукове Товариство ім. Тараса Шевченка. 1892-1930. – Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1970. – 254 с.
406. Грушевський М. З нагоди 150 книги „Записок” // Записки НТШ. – 1929. – Т. 150. – С. 1-6
407. Кониський О.Я. Матеріали „До біографії М.О. Дикарева” від 05. VIII. 1900, Автограф // ВР ІЛ НАНУ. – Ф.77. – Оп.1. – Спр.119. – Арк. 16.
408. Кониський О. До життєпису М.О. Дикарева // Літературно-Науковий Вісник. – 1900. – Т. 12. – Кн. 10. – С.10-29; Кн. 11. – С. 75-91.
409. Смілянська В. Шляхи творення біографії Кобзаря в дожовтневому шевченкознавстві // Дніпро. – 1970. – № 3. – С. 143-151.
410. Смілянська В.Л. О.Кониський – біограф Т.Шевченка // Радянське літературознавство. – 1970. – № 12. – С. 33-41.
411. Кониський О. Тарас Шевченко-Грушевський: Хроніка його життя – Т.1. – Львів: Видавництво Наукового товариства ім. Шевченка, 1898. – 252 с.
412. Чалый М. Тарас Шевченко, его жизнь и произведения. – М.: б/в., 1882. – 74 с.
413. Записки НТШ. – Т. CL. – 1929. – С. 343.

414. Кониський О.Я. „Життя Тараса Шевченка-Грушівського”. (Хроніка) 1814-1861. Чернова редакція II видання з вставками друкованого тексту I видання. Автограф // ВР ІЛ НАНУ. – Ф.77. – Оп.1. – Спр.1. – Арк. 169.
415. Кониський О. До життєпису Т.Г.Шевченка // Правда. – 1893. – № 2. – С. 76-80.
416. Спогади про Тараса Шевченка / Упоряд. і приміт. В.С. Бородіна і М.М. Павлюка; передм. В.Є.Шубравського. – К.: Дніпро, 1982. – 547 с.
417. Кониський О. Проба улаштування хронології до творів Тараса Шевченка // Записки НТШ. – 1897. – Т. XVII. – Кн. 3. – С. 1-22.
418. Кониський О. Тарас Шевченко-Грушевський: хроніка його життя. – Т. II. – Львів: Видання Наукового товариства ім. Т.Шевченка, 1901. – 394 с.
419. Кониський О. Подорож у рідні села Шевченка // Зоря. 1893. – № 3. – С. 48-51; – № 4. – С. 71-73; №5. – С. 92-96.
420. Кониський О. Тарас Шевченко-Грушівський. Хроніка його життя: У 2 т. – Львів: видавництво Наукового товариства імені Шевченка, 1901. – Т. 2. – 394 с.
421. Казки і побрехеньки. Записані від О.Борисенка-Лебеді в Дахнівці. б/д. Автограф // ВР ІЛ НАНУ. – Ф.77. – Оп.1. – Спр.21. – Арк. 6.
422. Кониський О. Кобза, бандура, торбан // Правда. – 1892. – № 4. – С. 253-256.
423. Кониський О. Придбання в музеї В. Тарновського // Правда. – 1892. – № 3. – С. 157.
424. Кониський О. По Україні. В Дахнівці. Етнографічні і економічні нариси з літніх заміток О.Я.Кониського // Зоря. – 1894. – № 1-24.
425. Натуральний рух людності на Україні. Стаття. [1898 р.] Автограф // ВР ІЛ НАНУ. – Ф.77. – Оп.1. – Спр.21. – Арк. 5.
426. Реєстр джерел спожитих за для акомпанування книги [про Шевченка] б/д Автограф // ВР ІЛ. НАНУ. – Ф.77. – Оп.1. – Спр.7. – 22 Арк.
427. Перебендя О. [псевдонім Кониського Олександра Яковича] до Крашевського [Ігнація] Кримського. Лист 29 листопада [кін. XIX ст.] з Києва // ІР НБУВ. – Ф.XXXVI. – Оп.1 – Спр.541. – Арк. 2.

- 
428. Матеріали до творчості Т.Г.Шевченка (Копія поеми „Юродивий”, поезії „Царі”, опис рукописних збірок поезій Шевченка, що належали Л.Жемчужнікову) б/д Автограф. Уривок зошита // ВР ІЛ НАНУ. – Ф.77. – Оп.1. – Спр.3. – 24 Арк.
429. Кониський Ол. Як. Гнилосирову В. Лист 17 липня 1896 р. з Києва в Канев // ІР НБУВ. – Ф.ІІІ. – Оп.1. – Спр.4245. – Арк. 2.
430. Кониський О.Я. Вороному М Лист 5 травня 1895 з Києва в Ростов н/Дону // ІР НБУВ. – Ф.ІІІ. – Оп.1 – Спр.10292. – Арк. 2.
431. Шевченко Т.Г. Повне зібрання творів: У 12 т. / Рекол.: М.Г.Жулинський (голова) та ін. – К.:Наукова думка, 2001. – Т. 6. – 632 с.
432. Кониський О. Листи Т.Шевченка до Якова Кухаренка // Зоря. – 1895. – № 5. – С. 88.
433. Кониський О. Шевченкові малюнки // Правда. – 1889. – № 2. – С. 369-371.
434. Кониський О.Я. Лист до Коцюбинському М.М. з Києва, 11/23 – Х. 1896 // ЧЛММЗ (Чернігів). – А =1801. – Арк. 2.
435. Кониський О. Дитинний вік Т.Г.Шевченка, критично-біографічний нарис // Записки НТШ. – 1892. – Т.І. – С. 87-123.
436. Кониський О. Т.Шевченко в дорозі з заслання (2 серпня 1857 р. до 27 березня 1858 р.). Критично-біографічний нарис. – Львів: накладня Наук. т-ва ім. Шевченка, 1896. – 45 с.
437. Кониський О. Т.Шевченко до викупу з кріпацтва і під час перебування в Академії художеств. Критично-біографічний нарис. – Львів: накладня Наук. т-ва ім. Шевченка, 1895. – 92 с.
438. Кониський О. Т.Шевченко під час вищого розцвіту його кебети до арешту його. 1845-1847. Критично-біографічний нарис. – Львів: наклад. ред. „Зорі”, 1895. – 62 с.
439. Кониський О. Тарас Шевченко в арешті (Критично-біографічний нарис). – Львів: наклад. ред. „Зорі”, 1895. – 26 с.

440. Кониський О. Тарас Шевченко на першому засланні (1/13 червня 1847-17/29 жовтня 1850). Критично-біографічний нарис. – Львів: Наклад. ред. „Зорі”, 1896. – 62 с.
441. Кониський О. Тарас Шевченко на другому засланні (17/29 жовтня р. 1850 – 2/14 серпня р. 1857). Критично-біографічний нарис. Львів: Наклад. ред. „Зорі”, 1896. – 76 с.
442. Кониський О. Тарас Шевченко під час перебування його в Петербурзі (з 28 березня 1858 до червня 1859 р.). – Львів: Наклад. ред. „Зорі”, 1896. – 42 с.
443. Кониський О. Похорони Тараса Шевченка (Нарис до біографії). Львів: коштом ред. „Зорі”, 1896. – 29 с.
444. Конисский А.Я. Жизнь украинского поэта Тараса Григорьевича Шевченка. – Одесса: изд. Южнорусского общ-ва печатного дела, 1898. – 730 с.
445. Конисский А. Украинский поэт Т.Г.Шевченко // Журнал для всех. – 1900. – №11. – С. 1281-1296; №12. – С. 1411-1424.
446. Конисский А. Об изучении личности Т.Г.Шевченко // Днепровская Молва. – 1900. – № 7-9.
447. Кониський О.Я. „Біографія Т.Г.Шевченка”. Російський текст // ІР НБУВ. – Ф.І. – Оп.1. – Спр.394/1489. – 319 с.
448. Колесса Ф. О.Я.Кониський. Дитинний вік Т.Г.Шевченка (Критико-біографічний нарис) // Записки НТШ. – 1895. – Т.IX. Кн.4. – С. 24-26. – Рец. на кн.: О.Я.Кониський. Дитинний вік Т.Г.Шевченка (Критично-біографічний нарис) // Записки НТШ. – 1892. – Т. 1. – С. 87-123.
449. Колесса Ф. О.Я.Кониський. Парубочий вік Т.Г.Шевченка до викупу з кріпацтва (1829-1838) // Записки НТШ. – 1895. – Т.IX. Кн.4. – С.26-27. – Рец. на кн.: О.Я. Кониський. Парубочий вік Т.Г.Шевченка (Критично-біографічний нарис) // Записки НТШ. – 1894. – Т. IV. – С. 1-28.
450. Колесса Ф. О.Я.Кониський. Т.Шевченко під час перебування його в Академії художеств // Записки НТШ. – 1895. – Т.IX. Кн.4. – С.27-31. – Рец. на кн.: О.Я. Кониський. Т.Шевченко під час перебування його в Академії художеств // Зоря. –

1894. – № 16. – С. 360-364; № 17. – С. 383-385; № 18. – С. 400-403; № 19. – С. 421-424; № 20. – С. 439-441; № 21. – С. 460-464.

451. Колесса Ф. О.Я.Кониський. Т.Шевченко під час вищого розцвіту його кебети до арешту його (1845-1847) // Записки НТШ. – 1895. – Т.IX. Кн.4. – С.31-34. – Рец. на кн.: О.Я. Кониський. Т.Шевченко під час вищого розцвіту його кебети до арешту його (1845-1847) // Зоря. – 1895. – № 5. – С. 89-91; № 6. – С. 113-115; № 7. – С. 135-136; № 8. – С. 155-157; № 9. – С. 174-177; № 10. – С. 194-196; № 11. – С. 212-215; № 12. – С. 233-234; № 13. – С. 251-253; № 14. – С. 274-275.

452. Колесса Ф. О.Я.Кониський. Т.Шевченко в арешті (5.IV-23.VI.1847). // Записки НТШ. – 1895. – Т.IX. Кн.4. – С.34-37. – Рец. на кн.: О.Я.Кониський. Т.Шевченко в арешті (5.IV-23.VI.1847) // Записки НТШ. – 1895. – Т. V. Кн. 1. – С. 1-26.

453. Кониський О. Тарас Шевченко-Грушівський. Хроніка його життя: У 2 т. – Львів: видавництво Наукового товариства імені Шевченка, 1898. – Т. 1. – 252 с.

454. Грабович Г. Шевченко якого не знаємо. – К.: Критика, 2000. – 318 с.

455. Кониський О. Тарас Шевченко під час перебування його в Петербурзі (з 28 березня 1858 до червня 1859 р.). // Записки НТШ. – 1896. – Т. XIV. Кн. VI. – С. 1-24.

456. Перебендя О. [псевдонім Кониського Олександра Яковича] до Кримського. Лист 29 листопада [кін. XIX ст.] з Києва // ІР НБУВ. – Ф.XXXVI. – Оп.1. – Спр.541. – Арк. 2.

457. Перебендя О. [псевдонім Кониського Олександра Яковича] до Кримського. Лист 29 листопада [кін. XIX ст.] з Києва // ІР НБУВ. – Ф.XXXVI. – Оп.1. – Спр.541. – Арк. 2.

458. Кониський О. Тарас Шевченко в арешті (5 квітня – 23 червня р. 1847) // Записки НТШ. – 1895. – Т.V. – С.1-26.

459. Кониський О. Тарас Шевченко на першому засланні (1/13 червня 1847-17/29 жовтня 1850) // Записки НТШ. – 1896. – Т. XI. Кн. 3. – С. 1-62.

460. Кониський О. Тарас Шевченко на другому засланні (17/29 жовтня р. 1850 – 2/14 серпня р. 1857) // Записки НТШ. – 1896. – Т. XIII. – Кн. 5. – С. 1-76.

461. Кониський О. Т. Шевченко в дорозі з заслання (2 серпня 1857 р. до 27 березня 1858 р.) // Зоря. – 1896. – № 5. – С. 90-92; № 6. – С. 117-118; № 7. – С. 137-138; № 8. – С. 156-157; № 9. – С. 175-177; № 10. – С. 195-196; № 11. – С. 215-216; № 12. – С. 237-239; № 13. – С. 256-258.
462. Грушевський М. З ідеології Кирило-Мефодіївців // Україна. – 1914. – Кн. 1. – С. 78-79.
463. Грушевський О. З настроїв та думок Кирило-Мефодіївського братства // Україна. – 1914. – Кн. 1. – С. 71-77.
464. Возняк М. З приводу двадцятиліття „Кобзаря” в редакції В. Доманицького (листування В. Доманицького з І. Франком в 1903-1908 рр.) // За сто літ: Матеріали із громадського і літературного життя України XIX і початку XX століття. – К.: ДВУ, 1930. – Кн. 5. – С. 272-304.
465. Зайцев П. І. Життя Тараса Шевченка: Біографічний нарис. – Харків: Прапор, 1994. – 447 с.
466. Повне видання творів Шевченка. В 14 т. – Т. Х. Листи. – Чикаго, 1960. – С. 4.
467. Листи Т. Г. Шевченка. Копії 155 листів рукою Кониського та іншою рукою // ВР ІЛ НАНУ. – Ф. 77. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 278.
468. Кониський О. Проби улаштування до творів Шевченка // Записки НТШ. – 1897. – Т. 8. – С. 1-20; Т. 7. – С. 1-22.
469. Кониський О. Не друковані поезії Т. Г. Шевченка // Записки НТШ. – 1901. – Т. XXXIX. – С. 1-8.
470. Кониський О. Варіанти на декотрі Шевченкові твори // Записки НТШ. – 1901. – Т. XXXIX. – С. 1-22.
471. Кониський О. Варіанти на декотрі Шевченкові твори // Записки НТШ. – 1900. – Т. XXXIII. – С. 1-16.
472. Кониський О. Недруковані поезії Т. Г. Шевченка // Записки НТШ. – 1901. – Т. XXXIX. – С. 1-8.
473. Записи народних пісень, щоденник, матеріали до творчості Шевченка. Уривок зошита. Б/д. Автограф // ВР ІЛ НАНУ. – Ф. 77. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 5.



- 
474. Кониський О. Шевченко Т.Г. художник // Зоря. – 1894. – № 5. – С. 97-106; № 6. – С. 121-127; № 7. – С. 145-151; № 8. – С. 169-177.
475. Кониський О. Время написания Шевченком картины «Катерина» // Киевская старина. – 1896. – № 7. – С. 1-2.
476. Кониський О. Т.Шевченко під час перебування його в Академії художеств (1838-1844) // Зоря. – 1894. – № 16. – С. 360-364; № 17. – С. 383-385; № 18. – С. 400-403; № 19. – С. 421-424; № 20. – С. 439-441; № 21. – С. 460-464.
477. Уривок збірки листів до О.Кониського 1898-1899 // ВР ІЛ НАНУ. – Ф.77. – Оп.1. – Спр.128. – Арк. 20.
478. Тетерина-Блохин Д. Друзі Т.Г.Шевченка в житті і в останні дні його життя // Визвольний шлях. – 2002. – Кн. 3. – С. 51-64.
479. Доценко Р. Затятий всеукраїнець позасторічної давнини до портрета О.Кониського // Дивослово. – 2001 – № 7. – С. 8-13.
480. Кониський Олександр Якович. Глібов Л. Олександр Яковичу Кониському на 35 роковини його письменства, р.б. 1893 в 29 день квітня від старих чернігівців. [вірші]. Чернетка. Кінець XIX ст. // ІР НБУВ. – Ф.І. – Оп.1. – Спр.7387. – Арк. 2.
481. Кониський О. Порвані струни. – Житомир.: Изд. Н.Ф.Панчешникова, 1885. – 64 с.
482. Кониський О. Вибір з поем. – Львів.: Вид. Руського педагог. т-ва, 1901. – 33 с.
483. Барвінський О. Історія української літератури. Третя (народна) доба письменства. – Львів: Україно-руська видавнича спілка, 1921. – Ч. 2. – 416 с.
484. Скорульська Р. Молитва // Музика. – 1998. – № 2. – С. 19-20.
485. Кониський О. До братів-громадян // Київська старовина. – 1998. – № 2. – С. 151-153.
486. Кониський О. До В.В.Лободи // Галичанин. – 1863. – Кн. 1. Вип. 2. – С. 13.
487. Кониський О. Усе плаче! // Галичанин. – 1863. – Кн. 1. Вип. 2. – С. 11.
488. Кониський О. Послідній день // Галичанин. – 1863. – Кн. 1. Вип. 3-4. – С. 4.
489. Кониський О. Думка // Слово. – 1862. – № 54. – С. 78.

- 
490. Кониський О. Панам-лжелібералам // Слово. – 1862. – № 79. – С. 2.
491. Кониський О. Не призывайте всує Бога // Галичанин. – 1863. – Кн. 1. – Вип. 2. – С. 12.
492. Кониський О. Не вірю клятві я раба // Галичанин. – 1863. – Кн. 1. – Вип. 2. – С. 12-13.
493. Кониський О. Сирота // Галичанин. – 1863. – Кн. 1. – Вип. 2. – С. 15.
494. Кониський О. На смерть Тараса Шевченка // Основа. – 1861. – № 6. – С. 16-17.
495. Кониський О. До Родини // Галичанин. – 1863. – Кн. 1. Вип. 2. – С. 11.
496. Перебендя (Кониський О.). Думка // Русалка. – 1866. – № 7. – С. 49.
497. Кониський О. Заповідь // Слово. – 1862. – № 78.
498. Кониський О. Розверстаніє угодій // Правда. – 1891. – № 6. – С. 380-391.
499. Кониський О. Українська пісня // Правда. – 1877. – № 22. – С. 833-834.
500. Кониський О. „Заспів до поеми „Гуцул” поезія 30.VI.1884. Автограф // ВР ІЛ НАНУ. – Ф.77. – Оп.1. – Спр.8. – Арк. 1.
501. К. Я. (Кониський О.) Смерть ватажка перехожих. (Пісні Фрейліграта) // Альманах буковинський на пам'ять общества „Союз”. – Чернівці, 1885. – 39 с.
502. Кониський О. Пісні братам-галичанам // Слово. – 1862. – № 46.
503. Кониський О. Сестрам-галичанкам // Слово. – 1862. – № 47.
504. Кониськи О. Нема й надії // Слово. – 1862. – №. 75. – С. 153.
505. Шашкевич В. Одвіт // Слово. – 1862. – №. 84. – С. 203.
506. Кониський О. Українська ніч // Вечерниці. – 1863. – № 14. – С. 109.
507. Кониський О. Скорбна пісня // Український альманах на 1881 р. – К.: Вид. Л.В.Ільницького. – 1881. – С. 9-10.
508. Кониський О. Ні, не зови мене на пир // Правда. – 1876. – № 7. – С. 245.
509. Кониський Олександр з скорбних пісень. [вірші] // ІР НБУВ. – Ф.І. – Оп.1. – Спр.33931. – Арк. 2.
510. Кониський Олександр Якович. „З скорботних пісень” – поезія. Б/д. Автограф // ВР ІЛ НАНУ. – Ф.77. – Оп.1. – Спр.14. – Арк. 3.

511. Кониський О. Мені аж страшно, як згадаю // Правда. – 1876. – № 7. – С. 245-246.
512. Перебендя (Кониський О.Я.). Скорботні пісні (Поезія). Б/д, Автограф // ВР ІЛ НАНУ. – Ф.3. – Оп.1. – Спр.1615. – Арк. 217.
513. Конисский А.Я. [Вірші] А-В/В, 1860 р. Автограф. Хутір Ганнинський. – Полтава // ІР НБУВ. – Ф.І. – Оп.1. – Спр.2227. – Арк. 278.
514. Кониський О. Ні Ні! Романс (Присвячено О.О.М.) // Слово. – 1862. – № 28.
515. Кониський О. Останнє слово // Галичанин. – 1862. – Кн. 1. – Вип. 1. – С. 2.
516. Кониський О. „Не споминай старі печалі” // Правда. – 1877. – № 22. – С. 834.
517. Кониський О. „Ізо дня в день, із віку в вік” // Світ. – 1882. – № 3(15). – С. 259.
518. Кониський О. До М.О.К. // Кониський О. Порвані струни. – Житомир.: Изд. Н.Ф.Панчешникова, 1885. – С. 30.
519. Хропко П.Олекса Стороженко і його літературна спадщина / Стороженко О.П. Марко Проклятий: Повість. Оповідання / Упоряд., перед. та приміт П. Хропко. – К.: Дніпро, 1989. – 623 с.
520. Кониський О. Потреба історичної освіти // Правда. – 1888. – № 1. – С. 81-85.
521. Кониський О. Не сталося, як я гадав // Правда. – 1876. – № 7. – С. 245.
522. Кониський О. Сподівання (Івану Франку) // Зоря. – 1884. – № 13. – С. 103.
523. Погрібний А. Борис Грінченко – вчений, письменник, громадський діяч // Пам’ять століть. – 1999. – № 1. – С. 39-48.
524. Кониський О. До вбогої [Г. П. Ф-р.] // Чернігівський листок. – 1861. – № 6. – С. 46.
525. Кониський О. Беглые (Очерк) // Чернігівський листок. – 1861. – № 8. – С. 58-60.
526. Кониський О. Пьяница (Рассказ) // Чернігівський листок. – 1862. – № 2. – С. 10-12.
527. Кониський О. Безталанна // Чернігівський листок. – 1862. – № 6. – С. 47.
528. Кониський О. Неважное мертвое тело (Рассказ) // Чернігівський листок. – 1862. – № 14. – С. 108-111; № 15. – С. 117-119.

529. Конисский А. Из Полтавы: / Письмо в редакцію „Листка” // Черниговский листок. – 1861. – №5. – 9 авг. – С. 34-35.
530. Кониський О. Купований батько (З народних уст) // Чернігівський листок. – 1862. – № 32. – С. 253-255.
531. Кониський Олександр Якович, про нього. Возняк Михайло. З життя чернігівської громади 1861-63 рр. (Листи Леоніда Глибова й Степана Носа до Ол. Кониського) // ІР НБУВ. – Ф.Х. – Оп.1. – Спр.17000. – Арк. 22.
532. Переходовець Ол. (Кониський О.). З Полтави. Вісті (Положення школьного образования в Полтаві) // Основа. – 1861. – Май. – С. 71-74.
533. Переходовець Ол. (Кониський О.). Листи з дороги (із Херсона) // Основа. – 1861. – Октябрь. – С. 145-148.
534. Кониський О. Дорожные заметки (Из Кременчуга) // Основа. – 1862. – Февраль. – С. 55-58.
535. Переходовець Ол. (Кониський О.). З Млинів // Основа. – 1862. – Май. – С. 19-22.
536. Переходовець Ол. (Кониський О.). З Старых Санжар // Основа. – 1862. – Май. – С. 11-16.
537. Переходовець Ол. (Кониський О.). З Лубенського уезду // Основа. – 1862. – Май. – С. 16-19.
538. Барвінський О. Спомини з мого життя / Упор. А. Шацька, О. Федорук; ред. Л.Винар, І. Гирич. Ч. I і II. – Нью-Йорк-Київ: Смолоскип, 2004. – 528 с.
539. Спасович В. Лист до Кониський О.Я. від 13. I. 1873. Автограф // ВР ІЛ НАНУ. – Ф.77. – Оп.1. – Спр.107. – Арк. 1.
540. Кониський О.Я. Лист до Федьковича Ю.А. 1876. Автограф // ВР ІЛ НАНУ. – Ф.58. – Оп.1. – Спр.482. – Арк. 2.
541. Кониський О. Листи про Ірландію. // Світ. – № 10. – С. 23-26.
542. Єфремов С. В тісних рамцях // Слово і час. – 1992. – № 5. – С. 22-31.
543. Канцелярия Киевского отделения цензора // ЦДІАУК. – Ф.294. – Оп.1. – Спр.226. – Арк. 233.

544. Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К.: МП „Райдуга”, 1992. – 524 с. – Репр. відтворення вид. 1913 р.
545. Кониський О.Я. Лист до [Франка І.Я.] з Києва від 7. Х. 1884. Автограф // ВР ІЛ НАНУ. – Ф.3. – Оп.1. – Спр.1602. – Арк. 2.
546. Кониський О.Я. „Літературна хроніка” кореспонденція до „Зорі” [1885]. Автограф // ВР ІЛ НАНУ. – Ф.77. – Оп.1. – Спр.20. – Арк. 2.
547. Кониський О. Запросини до передплати на часопис „Зоря” [кінець 1884 р.], Автограф // ВР ІЛ НАНУ. – Ф.3. – Оп.17 – Спр.1601. – Арк. 334.
548. Черниговское ГЖУ // ЦДІАУК. – Ф.1439. – Оп.1. – Спр.2, 3, 8. – Арк. 11.
549. Матеріали допитів А.А. Богословського по старій громаді // ЦДІАУК. – Ф.442. – Оп.830. – Спр.41а. – Арк. 22.
550. Сидоренко О. Популяризатор культурних надбань // Образотворче мистецтво. – 1994. – № 1. – С. 6.
551. Грушевський М. Лист до Кониського О.Я. 17/29. III. 1897. Автограф Марії Грушевської // ВР ІЛ НАНУ. – Ф.77. – Оп.1. – Спр.59. – Арк. 2.
552. Кониський Олександр Якович. Барвінський Олександр – Грінченко Марії Миколаївні. Лист 24 вересня 1926 р. з Львова в [ ]. Наводиться текст листа Б.Грінченка до О.Кониського // ІР НБУВ. – Ф.170. – Оп.1. – Спр.245. – Арк. 2.
553. Кониський Олександр Якович, про нього. Возняк Михайло. Драгоманов у відновленій „Правді”. (З додатком його листів до Ол. Барвінського й Ол. Кониського та й останнього до нього. (Стаття). 20 рр. ХХ ст. Машинопис. Є правки олівцем // ІР НБУВ. – Ф.Х. – Оп.1. – Спр.14697. – Арк. 105.
554. Кониський О.Я. Лист Петрову Миколі Івановичу від 2 серпня 1883 р. // ІР НБУВ. – Ф.III. – Оп.1. – Спр.13126. – Арк. 1.
555. Гніп М. Передмова // Кониський О. Оповідання. – Харків: Дніпропетровське державне вид-во України, 1930. – С. 3-12.
556. Дорошенко В. Огнище української науки. Наукове товариство імені Шевченка. З нагоди 75-річчя його заснування. – Нью-Йорк-Філадельфія, 1951. – С. 24-36.

557. Перебендя О. [Псевдонім Кониського Олександра Яковича]. Лист Кримському Агатангелу Юхимовичу 12 лютого [1897] з [ ] // ІР НБУВ. – Ф.XXXVI. – Оп.1. – Спр.416. – Арк. 2.
558. Грушевський М. Ювілей львівських „Записок” і постулати Української Академії наук // Україна. – 1930. – Кн. 40. – С. 5.
559. Грушевський М. В двадцятиліття заснування українського наукового товариства в Києві і його видавництва. Велике діло // Україна. – 1929. – Січ. – лют. – С. 3-9.
560. Sprawozdanie pro діяльність і розвиток Наукового товариства ім. Шевченка // Записки НТШ (Впоряд. Ол. Барвінський). – 1893. – Т. 2. – С. 182-195.
561. Крип’якевич І.П. Історично-філософська секція НТШ під керівництвом Михайла Грушевського у 1894-1913 роках // Записки НТШ. – 1991. – Т. ССХХІІ. – С. 392-411.
562. Грушевський М. Лист до Кониського О.Я. від 28.XI/8.XII. 1897, Рукою М.Грушевського // ВР ІЛ НАНУ. – Ф.77. – Оп.1. – Спр.60. – Арк. 3.
563. Періодичні та серійні видання Наукового товариства імені Шевченка (1883-1939). – Львів: Світ, 1991. – 104 с.
564. Цит. за: Возняк М.С. З життя і творчості Івана Франка. – К.: Вид-во Академії наук УРСР, 1955. – С. 108.
565. [Перебендя] [Кониський]. Лист [Нечую-Левицькому] Івану Семеновичу від 16 січня 1885 р. з Києва до [ ] // ІР НБУВ – Ф.І. – Оп.1. – Спр.27969. – Арк. 2.
566. Кониський О.Я. Лист [Петрову] Миколі Івановичу від 29 лютого 1883 р. з Києва в [ ] // ІР НБУВ. – Ф.ІІІ. – Оп.1. – Спр.13125. – Арк. 1.
567. Кониський О. Листи про Ірландію. – Львів: З друк. НТШ, 1904. – 63 с.
568. Кониський О. Лист до [Романчука] від 10/22. IV. 1878. // ВР ІЛ НАНУ. – Ф.77. – Оп.1. – Спр.37. – Арк. 2.
569. Донесение агента гжу М.Железняка от 2 янв. 1900 г. О распространении Кониським А.Я. нелегальной украинской литературы и книг среди народа // ІЦІАУК. – Ф.277. – Оп.1. – Спр.536. – Арк. 143.

570. Кониський О. Турботи українського письменника і видавця // Руслан. – 1902. – № 18-23.
571. Кучинський М. Літературно-видавнича діяльність Володимира Науменка – редактора журналу „Київська старовина” // Пам’ять століть. – 2000. – № 3. – С. 103-114.
572. Крижанівський С. „Вік”: антологія і видавництво // Історичний календар, 98/ Упор. А.Денисенко, В. Туркевич. – К.: Генеральна дирекція по обслуговуванню іноземних представництв, 1997. – Вип. 4. – С. 265.
573. Маркович Д. Лист до Кониського О.Я. від 13. XI. 1900 // ВР ІЛ НАНУ. – Ф.77. – Оп.1. – Спр.95. – Арк. 2
574. Берло Г. З листування Василя Доманицького // За сто літ: Матеріали з громадського й літературного життя України ХІХ початку ХХ століття. – [Б.м.]: ДВУ, 1927. – С. 226-238.
575. Львов А. До 80-річчя збірки поезії „Вік” // Українські Вісті. – 1980. – Ч. 35. – 10 вересня.
576. Берло Г. Мої знайомства з деякими українськими діячами // Україна. – 1929. – № 3-4. – С. 92-101.
577. Качкан В.А. Українське народознавство в іменах. В 2-х т. – Т.1. – К.: Либідь, 1994. – 336 с.
578. Из сообщения отдельного цензора по внутренней цензуре в г. Одессе от 25 января 1896 г. // ЦДІАУК. – Ф.294. – Оп.1. – Спр.297. – Арк. 200.
579. Из циркуляра Главного Управления по делам печати от 11 января 1885 г. // ЦДІАУК. – Ф.294. – Оп.1. – Спр.147. – Арк. 48.